ગુજરાત રાજ્યના શિક્ષણવિભાગના પત્ર-ક્રમાંક
મશબ/1215/12-22/છ, તા. 1-3-2016 –થી મંજૂર

સંગીત

(કંઠ્ય અને સ્વર વાદ્ય)

ધોરણ 11

પ્રતિજ્ઞાપત્ર

ભારત મારો દેશ છે.
બધાં ભારતીયો મારાં ભાઈબહેન છે.
હું મારા દેશને ચાહું છું અને તેના સમૃદ્ધ અને
વૈવિધ્યપૂર્ણ વારસાનો મને ગર્વ છે.
હું સદાય તેને લાયક બનવા પ્રયત્ન કરીશ.
હું મારાં માતાપિતા, શિક્ષકો અને વડીલો પ્રત્યે આદર રાખીશ
અને દરેક જણ સાથે સભ્યતાથી વર્તીશ.
હું મારા દેશ અને દેશબાંધવોને મારી નિષ્ઠા અર્પું છું.
તેમના કલ્યાણ અને સમૃદ્ધિમાં જ મારું સુખ રહ્યું છે.

કિંમત : ₹ 95.00

તમસોમા જ્યોતિર્ગમય
ગુજરાત રાજ્ય શાળા પાઠ્યપુસ્તક મંડળ
'વિદ્યાયન', સેક્ટર 10-એ, ગાંધીનગર — 382010

© ગુજરાત રાજ્ય શાળા પાઠ્યપુસ્તક મંડળ, ગાંધીનગર

આ પાઠ્યપુસ્તકના સર્વ હક ગુજરાત રાજ્ય શાળા પાઠ્યપુસ્તક મંડળને હસ્તક છે.
આ પાઠ્યપુસ્તકનો કોઈ પણ ભાગ કોઈ પણ રૂપમાં ગુજરાત રાજ્ય શાળા
પાઠ્યપુસ્તક મંડળના નિયામકની લેખિત પરવાનગી વગર પ્રકાશિત કરી શકાશે નહિ.

વિષય-સલાહકાર

શ્રી ભૂપેન્દ્રભાઈ એચ. શાહ

લેખન

શ્રી મનુભાઈ શાહ
શ્રી હેમેન્દ્રભાઈ ભોજક
શ્રી કમલેશ સ્વામી
શ્રી હિતેશ પ્રજાપતિ
શ્રી જય શિંદે
શ્રીમતી પ્રજ્ઞા વૈદ્ય
શ્રી દીપકભાઈ રાણા
શ્રી રસેશ ગાંધી

સમીક્ષા

ડૉ. મોનિકા શાહ
શ્રી પ્રવીણ લાંઘણોજા
શ્રી સોનલ પંડ્યા
શ્રી ગોવિંદભાઈ બારોટ

ભાષાશુદ્ધિ

ડૉ. પૂર્વી ઓઝા

સંયોજન

શ્રી ક્રિષ્ના દવે
(વિષય-સંયોજક : અંગ્રેજી)

નિર્માણ-આયોજન

શ્રી હરેશ એસ. લિંબાચિયા
(નાયબ નિયામક : શૈક્ષણિક)

મુદ્રણ-આયોજન

શ્રી હરેશ એસ. લિંબાચિયા
(નાયબ નિયામક : શૈક્ષણિક)

પ્રસ્તાવના

રાષ્ટ્રીય અભ્યાસક્રમોના અનુસંધાનમાં ગુજરાત રાજ્ય માધ્યમિક અને ઉચ્ચતર માધ્યમિક શિક્ષણ બોર્ડે નવા અભ્યાસક્રમો તૈયાર કર્યા છે. આ અભ્યાસક્રમો ગુજરાત સરકાર દ્વારા મંજૂર કરવામાં આવ્યા છે.

ગુજરાત સરકાર દ્વારા મંજૂર થયેલા **ધોરણ 11, સંગીત (કંઠ્ય અને સ્વર વાદ્ય)** વિષયના નવા અભ્યાસક્રમ અનુસાર તૈયાર કરવામાં આવેલું આ પાઠ્યપુસ્તક વિદ્યાર્થીઓ સમક્ષ મૂકતાં મંડળ આનંદ અનુભવે છે.

આ પાઠ્યપુસ્તક પ્રસિદ્ધ કરતાં પહેલાં એની હસ્તપ્રતની આ સ્તરે શિક્ષણકાર્ય કરતાં અને તજ્જ્ઞો દ્વારા સર્વાંગી સમીક્ષા કરાવવામાં આવી છે. શિક્ષકો તથા તજ્જ્ઞોનાં સૂચનો અનુસાર હસ્તપ્રતમાં યોગ્ય સુધારા-વધારા કર્યા પછી આ પાઠ્યપુસ્તક પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવ્યું છે.

પ્રસ્તુત પાઠ્યપુસ્તકને રસપ્રદ, ઉપયોગી અને ક્ષતિરહિત બનાવવા માટે મંડળે પૂરતી કાળજી લીધી છે. તેમ છતાં શિક્ષણમાં રસ ધરાવનાર વ્યક્તિઓ પાસેથી પુસ્તકની ગુણવત્તા વધારે તેવાં સૂચનો આવકાર્ય છે.

એચ.એન.ચાવડા
નિયામક
તા.01-03-2016

ડૉ. નીતિન પેથાણી
કાર્યવાહક પ્રમુખ
ગાંધીનગર

પ્રથમ આવૃત્તિ : 2016

પ્રકાશક : ગુજરાત રાજ્ય શાળા પાઠ્યપુસ્તક મંડળ, 'વિદ્યાયન', સેક્ટર 10-એ, ગાંધીનગર વતી એચ.એન.ચાવડા, નિયામક

મુદ્રક :

મૂળભૂત ફરજો

ભારતના દરેક નાગરિકની ફરજ નીચે મુજબ રહેશે :*

(ક) સંવિધાનને વફાદાર રહેવાની અને તેનાં આદર્શો અને સંસ્થાઓનો, રાષ્ટ્રધ્વજનો અને રાષ્ટ્રગીતનો આદર કરવાની;

(ખ) આઝાદી માટેની આપણી રાષ્ટ્રીય લડતને પ્રેરણા આપનારા ઉમદા આદર્શોને હૃદયમાં પ્રતિષ્ઠિત કરવાની અને અનુસરવાની;

(ગ) ભારતનાં સાર્વભૌમત્વ, એકતા અને અખંડિતતાનું સમર્થન કરવાની અને તેમનું રક્ષણ કરવાની;

(ઘ) દેશનું રક્ષણ કરવાની અને રાષ્ટ્રીય સેવા બજાવવાની હાકલ થતાં, તેમ કરવાની;

(ચ) ધાર્મિક, ભાષાકીય, પ્રાદેશિક અથવા સાંપ્રદાયિક ભેદોથી પર રહીને, ભારતના તમામ લોકોમાં સુમેળ અને સમાન બંધુત્વની ભાવનાની વૃદ્ધિ કરવાની, સ્ત્રીઓના ગૌરવને અપમાનિત કરે તેવા વ્યવહારો ત્યજી દેવાની;

(છ) આપણી સમન્વિત સંસ્કૃતિના સમૃદ્ધ વારસાનું મૂલ્ય સમજી તે જાળવી રાખવાની;

(જ) જંગલો, તળાવો, નદીઓ અને વન્ય પશુપંખીઓ સહિત કુદરતી પર્યાવરણનું જતન કરવાની અને તેની સુધારણા કરવાની અને જીવો પ્રત્યે અનુકંપા રાખવાની;

(ઝ) વૈજ્ઞાનિક માનસ, માનવતાવાદ તથા જિજ્ઞાસા અને સુધારણાની ભાવના કેળવવાની;

(ટ) જાહેર મિલકતનું રક્ષણ કરવાની અને હિંસાનો ત્યાગ કરવાની;

(ઠ) રાષ્ટ્ર પુરુષાર્થ અને સિદ્ધિનાં વધુ ને વધુ ઉન્નત સોપાનો ભણી સતત પ્રગતિ કરતા રહી, વૈયક્તિક અને સામૂહિક પ્રવૃત્તિનાં તમામ ક્ષેત્રે શ્રેષ્ઠતા હાંસલ કરવાનો પ્રયત્ન કરવાની.

(ડ) માતા-પિતાએ અથવા વાલીએ ૬ થી ૧૪ વર્ષ સુધીની વયના પોતાના બાળક અથવા પાલ્યને શિક્ષણની તકો પૂરી પાડવાની.

* ભારતનું સંવિધાન : કલમ 51-क

અનુક્રમણિકા

વિભાગ 1 (સૈદ્ધાંતિક)

1.	પારિભાષિક શબ્દોની વ્યાખ્યા	1
2.	ગીતપ્રકારો	3
3.	રાગજ્ઞાન	5
4.	તાલજ્ઞાન	15
5.	તાન, થાટ અને નાદ-પરિચય	19
6.	જીવનચરિત્ર	23
7.	નિબંધ	29

વિભાગ 2 (ક્રિયાત્મક)

1.	સ્વરજ્ઞાન	35
2.	રાગજ્ઞાન	39
3.	તાલજ્ઞાન	107
4.	ગીતપ્રકારો	110

શિક્ષકો માટે...

ધોરણ 11, સંગીતના અભ્યાસક્રમમાં...

(1) સંગીત કંઠ્ય (ગાયન) અને સ્વરવાદ્યના અભ્યાસક્રમ મુજબ આપેલ છે. જેમાંથી ક્રિયાત્મકના એકમમાં આપેલ કંઠ્યના વિદ્યાર્થીઓને કંઠ્યના (ગાયન) અને સ્વરવાદ્યના વિદ્યાર્થીઓને પોતાના સ્વરવાદ્ય પ્રમાણે ક્રિયાત્મક (પ્રાયોગિક) આ સાથેના અભ્યાસક્રમ મુજબ તૈયારી કરાવવાની રહેશે.

સૈદ્ધાંતિક વિષય કંઠ્ય (ગાયન) અને સ્વરવાદ્યના વિદ્યાર્થીઓ માટે સમાન (એકસરખો) રહેશે.

(2) સંગીત-તબલા અભ્યાસક્રમનું પુસ્તક અલગ રીતે તૈયાર કરવામાં આવ્યું છે. તે પ્રમાણે તાલવાદ્ય (તબલા)ના વિદ્યાર્થીઓને અભ્યાસ કરાવવાનો રહેશે. જેમાં વિદ્યાર્થીઓએ અભ્યાસક્રમ મુજબ ક્રિયાત્મક (પ્રાયોગિક) અને સૈદ્ધાંતિક (શાસ્ત્ર)ની તૈયારી કરાવવાની રહેશે.

(3) સંગીત (કંઠ્ય) અને સંગીત (સ્વરવાદ્ય)ના વિદ્યાર્થીઓ માટે લેખિત પરીક્ષા ભાગ 1 રહેશે. જ્યારે સંગીત (તબલા)ના વિદ્યાર્થીઓ માટે ભાગ 2 રહેશે.

(4) પ્રશ્નપત્રમાં ભાગ 1 અને ભાગ 2 છાપવામાં આવશે.

(5) સંગીત કંઠ્ય, સ્વરવાદ્ય અને તબલાના અભ્યાસક્રમનું આયોજન વર્ગ દીઠ (પાંચ) 'પાંચ' તાસ (પિરિયડ)નું છે.

(6) આ પુસ્તકમાં 'વિભાગ 1' સૈદ્ધાંતિક (શાસ્ત્ર)નો જ્યારે 'વિભાગ 2'માં ક્રિયાત્મક (પ્રાયોગિક)નો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. કંઠ્ય સંગીતના વિદ્યાર્થીઓને ક્રિયાત્મક (પ્રાયોગિક)માં ગાયનની (ગાવાની) તાલીમ આપવાની રહેશે. જેમાં આ પાઠ્યપુસ્તકમાં આપેલ બંદિશો અને આલાપ-તાન શીખવાડવાના રહેશે.

જ્યારે સ્વરવાદ્યના વિદ્યાર્થીઓએ તેમણે પસંદ કરેલા સ્વરવાદ્યની તૈયારી કરાવવાની રહેશે.

સ્વરવાદ્યના વિદ્યાર્થીઓએ નીચેના સ્વરવાદ્યમાંથી ગમે તે એક સ્વરવાદ્યનો વિકલ્પ પસંદ કરવાનો રહેશે.

(1) હાર્મોનિયમ (2) વાંસળી (3) સિતાર (4) સરોદ (5) વાયોલિન (6) દિલરૂબા (7) ગિટાર (8) મેન્ડોલિન

આ સ્વરવાદ્યોમાંથી ગમે તે એક સ્વરવાદ્યમાં પાઠ્યપુસ્તક આધારિત ગતની તૈયારી કરાવવાની રહેશે.

(7) આધુનિક સાધનોથી સજ્જ એવા અલગ સંગીત ખંડની જોગવાઈ હોવી ઇચ્છનીય છે. સંગીતના આધુનિક ઉપયોગી ઈલેક્ટ્રૉનિક ઉપકરણો જેવા કે, સ્વરપેટી, તાનપુરો, તાલયંત્ર, ડીવીડી પ્લેયર, માઇક્રોફોન, કી-બોર્ડ, રૅકોર્ડિંગ સિસ્ટમ, સીડી તેમજ વિવિધ તાલને લગતાં ઉપકરણો. સંગીત માટે આધુનિક સંગીતવિષયક લાયબ્રેરી અને અલાયદા વર્ગખંડની ભારતીય બેઠક સહિતની વ્યવસ્થા હોવી જરૂરી છે.

(8) વિદ્યાર્થી ભવિષ્યમાં રંગમંચ પર પ્રસ્તુતિ તરફ દૃષ્ટિ કેળવીને વિદ્યાર્થીઓનો આત્મવિશ્વાસ કેળવાય, રિયાઝ દ્વારા નૈસર્ગિક મધુર કંઠ કેળવાય, સ્વર, રાગ, તાલનું જ્ઞાન મેળવી વિદ્યાર્થી રંગમંચ પર સંગીતની પ્રસ્તુતિ કરવાનું કૌશલ્ય કેળવી શકે, તે આ પાઠ્યપુસ્તકનો ઉદ્દેશ છે.

(9) વિદ્યાર્થી સંગીતની રસચેતનાનો અનુભવ કરે, આનંદ માણે, કદર કરે, તે ઉપરાંત પરંપરાગત લોકસંગીતના ઢાળ તેમજ સ્પષ્ટ ઉચ્ચારણો અને અવાજ કેળવે તથા શ્વાસોશ્વાસની વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિ અને બૌદ્ધિક સમજ કેળવે અને વિશેષ કરીને એ વિદ્યાર્થીઓની રચનાત્મક (ક્રિએટિવ) શક્તિઓને યોગ્ય દિશાસૂચન મળે એ આ પાઠ્યપુસ્તકનો મુખ્ય હેતુ છે.

(10) ધોરણ 11 તબલા વિષયની સૈદ્ધાંતિક અને પ્રાયોગિક પરીક્ષા શાળાકક્ષાએ લેવાની રહેશે.

•

આ પાઠ્યપુસ્તક વિશે...

શિક્ષણનો અંતિમ ઉદ્દેશ માનવીના જ્ઞાન, ઉચ્ચતમ ભાવનાઓનો વિકાસ અને સંસ્કારોનું સિંચન કરવાનો છે. તદુપરાંત, સંગીતમાં તાલ પ્રત્યે અભિરુચિ કેળવાય, સંગીતમાં રસ ઉત્પન્ન થાય તે રીતે શિષ્ટ સંગીતની સમજ ધરાવતા સમાજનું નિર્માણ થાય, તે પણ છે.

સંગીતવિદ્યામાં તાલ એ સંગીતનો પ્રાણ છે. તાલ એ ગાયન, વાદન અને નૃત્યની સર્જનાત્મક કલાને જીવંત બનાવી, કલાકારની રંગમંચ પ્રસ્તુતિની સુંદરતામાં વધારો કરે છે અને રસજ્ઞ શ્રોતાઓના ચિત્તને પ્રસન્નતાથી ભરી દઈ આનંદ આપે છે. આવા તાલની સ્પષ્ટ અને વિસ્તૃત સમજ માટે વિદ્યાર્થી પ્રત્યક્ષ ગુરુ પાસે તાલીમ લઈ તાલના વિવિધ ઠેકા, માત્રા સાથે લયની સમજ સાથસંગત માટે કેળવે તે અત્યંત જરૂરી છે.

વહેતા સમયને લયથી બાંધવો એ તાલ. તાલ એ ગાયન, વાદન કે નૃત્યની ક્રિયામાં પ્રાણ પૂરી ગીતને ગતિ આપે છે. ભારતીય તાલવાદ્યોમાં ચામડાથી મઢેલાં વાદ્યો જેવા કે, પખવાજ, તબલા, ઢોલ, ઢોલક, નાલ વગેરેમાંથી નીકળતો ઘેરો અવાજ ગાયન-વાદનની ક્રિયામાં ભળી જઈ ક્રિયાને નિયંત્રિત કરી, કલાકારની કલ્પનાશક્તિમાં વધારો કરી, ઉત્સાહ વધારી શ્રોતાઓના મન-હૃદયને આનંદિત કરે એવું ખાસ વાતાવરણ ઉત્પન્ન કરવાની તાકાત ધરાવે છે.

ભારતીય સંગીતમાં તાલ એક અને એના સ્વરૂપ અનેક છે. ગાયન, વાદન અને નૃત્યક્રિયાની આંટીઘૂંટીમાં તાલ રચાય છે. તાલ રમે છે અને રમાડે છે. તાલમાં લયકારી ગણિત અને સમયના સૂક્ષ્મ ભાગની ગણતરી થાય છે. ભારતીય તાલની આ વિશેષતા છે. ભારતીય સંગીત સ્વરપ્રધાન છે જ્યારે વિદેશી સંગીત તાલપ્રધાન છે.

આ પુસ્તકમાં અવનદ્ધ વાદ્ય - તબલાનો પૂર્ણ પરિચય તથા તે વાદ્યોને કેવી રીતે વગાડવા તેની રીત, તેના વિવિધ ગુણો અને અલગ-અલગ માત્રાઓ અને બોલથી બનતા તાલ કેવી રીતે વાગે તેની સરળ અને શાસ્ત્રીય માહિતી આપી સમજાવવામાં આવ્યું છે.

તબલાવાદનને સમજવા માટે લય, તાલ, સમ, ખાલી, કાયદા, ટુકડા, રેલા, પરન વગેરે પારિભાષિક શબ્દોનો પરિચય અહીં ઉદાહરણસહિત આપવામાં આવેલ છે.

વિદ્યાર્થીઓ તબલાવાદનની પ્રયોગલક્ષી પ્રવૃત્તિઓ વ્યક્તિગત અને સામૂહિક રીતે કરશે તેવી અપેક્ષા સહ.

•

વિભાગ 1 (સૈદ્ધાંતિક)

1 પારિભાષિક શબ્દોની વ્યાખ્યા

પ્રસ્તાવના

સંગીતમાં પ્રાયોગિક જ્ઞાનની સાથે સાથે સંગીતવિષયક પારિભાષિક શબ્દોની સમજ સ્પષ્ટ હોવી જરૂરી છે. આ એકમનો ઉદ્દેશ ગીતના અવયવો – સ્થાયી, અંતરા, સંચારી, આભોગ, જન્યરાગ, જનકરાગ, ગ્રહ, અંશ, ન્યાસ, ગમક, ઘસીટ, મીંડ વગેરેની સમજ કેળવાય તે છે. આ એકમમાં આપણે પારિભાષિક શબ્દોની વ્યાખ્યા જોઈશું.

---

(1) ગીતના અવયવો :

ગીતના જુદા જુદા વિભાગને ‘અવયવ’ અથવા ‘ધાતુ’ કહે છે. વિલંબિત ખ્યાલ અને છોટા ખ્યાલ ચીજમાં સ્થાયી અને અંતરા બે જ અવયવ વિશેષ જોવા મળે છે. જ્યારે ધ્રુપદ,ધમાર વગેરે ગીતપ્રકારોમાં ચાર અવયવો જોવા મળે છે :

(i) **સ્થાયી :** ગીતના પહેલા વિભાગને **‘સ્થાયી’** કહે છે. સ્થાયીમાં મંદ્ર અને મધ્ય સપ્તકના સ્વરો વિશેષ વપરાય છે.

(ii) **અંતરા :** ગીતના બીજા વિભાગને **‘અંતરા’** કહે છે. અંતરામાં મોટે ભાગે મધ્ય અને તાર સપ્તકના સ્વરો વિશેષ વપરાય છે.

(iii) **સંચારી :** ગીતના ત્રીજા વિભાગને **‘સંચારી’** કહે છે. સ્થાયીની જેમ અહીં મંદ્ર અને મધ્ય સપ્તકના સ્વરો વિશેષ વપરાય છે.

(iv) **આભોગ :** ગીતના ચોથા વિભાગને **‘આભોગ’** કહે છે. તેની સ્વરરચના લગભગ અંતરા જેવી હોય છે પણ તેમાં તાર સપ્તકના સ્વરોનો વિશેષ ઉપયોગ થાય છે.

(2) (i) **જન્યરાગ :** મુખ્ય થાટમાંથી ઉત્પન્ન થયેલ રાગને **‘જન્યરાગ’** કહે છે.

(ii) **જનકરાગ :** ‘જનક’ શબ્દનો સામાન્ય અર્થ ‘પિતા’ થાય છે. થાટના મુખ્ય રાગને **‘જનકરાગ’** કહે છે. દા.ત. કલ્યાણ.

(3) ગ્રહસ્વર :

કોઈ પણ રાગ આરંભ કરવા માટે એક ચોક્કસ સ્વર નક્કી કરવામાં આવે તેને **‘ગ્રહસ્વર’** કહેવામાં આવે છે. દા.ત. રાગ યમન મંદ્ર સપ્તકના નિષાદથી શરૂ થાય છે.

(4) અંશ :

ગાયન કે વાદનમાં જે સ્વરનો પ્રયોગ વારંવાર થાય તેને **‘અંશ’** એટલે કે **‘વાદીસ્વર’** કહે છે. દા.ત. રાગ ભૂપાલીનો અંશ સ્વર ગંધાર છે.

(5) ન્યાસ :

‘ન્યાસ’ એટલે ‘રોકાવું’. રાગાલાપ કરતી વખતે જે સ્વર પર અનેકવાર રોકાણ કરવામાં આવે છે, તેને **‘ન્યાસ સ્વર’** કહેવાય છે. ન્યાસ સ્વરના યોગ્ય ઉપયોગથી રાગની સુંદરતા અને ભાવ પ્રગટ થાય છે. અર્વાચીન કાળમાં દરેક રાગમાં વાદી, સંવાદી અને મહત્ત્વના સ્વર ઉપર રાગના વિસ્તારના સમયે અલ્પ સમય માટે વિરામ કરાય છે તેને **‘ન્યાસ સ્વર’** કહે છે.

(6) ગમક :

સ્વરોનું એવું કંપન જે સાંભળનારનાં મનને સુખદાયી લાગે તે **‘ગમક’** કહેવાય છે. પ્રાચીન કાળમાં કંપિત સ્વરને **‘ગમક’** કહેવામાં આવતો. આધુનિક કાળમાં હૃદય ઉપર ભાર મૂકી સ્વરોના ગંભીરતાપૂર્વક ઉચ્ચારણ કરવાની ક્રિયાને **‘ગમક’** કહેવામાં આવે છે.

(7) ઘસીટ :

જ્યારે સિતાર પર એક જ મિજરાબના આઘાતમાં આંગળીને ઘસીને ઝડપથી અનેક સ્વર વગાડવામાં આવે તો તે ક્રિયાને **'ઘસીટ'** કહે છે.

(8) મીંડ :

એક સ્વર પરથી બીજા સ્વર ઉપર ઘર્ષણથી ગાતા-વગાડતા જવાની ક્રિયાને **'મીંડ'** કહે છે. એક સ્વરથી બીજા સ્વર ઉપર ગાતા-વગાડતાં જવાની ક્રિયા વખતે અવાજ તૂટતો નથી, અતૂટ રહે છે, અખંડ રહે છે, તેને **'મીંડ'** કહે છે. સ્વરોમાં માધુર્ય ઉત્પન્ન કરવા મીંડનો વિશેષ પ્રયોગ થાય છે. સાંપની મીંડમાં 'સાં પ' સ્વરની વચ્ચે આવતા 'ની' અને 'ધ' સ્વર પણ લાગશે, પરંતુ એ ક્રિયા કરતી વખતે ની અને ધ નું અસ્તિત્વ સ્પષ્ટ રૂપથી ન સંભળાવું જોઈએ. મીંડ સ્વરોની ઉપર ઊલટા અર્ધચંદ્રાકાર જેવું ચિહ્ન દર્શાવાય છે. ઉ.દા. સાંપ

સ્વાધ્યાય

1. નીચેના પ્રશ્નોના જવાબ લખો :

(1) કયા ગીતપ્રકારમાં લગભગ ગીતના ચાર અવયવો જોવા મળે છે ?

(2) જન્યરાગ એટલે શું ?

(3) અંશ સ્વર એટલે શું ?

(4) ન્યાસ સ્વર કોને કહેવાય ?

(5) મીંડનું ચિહ્ન શું છે ?

(6) ગમક કોને કહેવાય ?

(7) ગ્રહસ્વર એટલે શું ?

2. સાચા જવાબ સામે ✓ ટીક કરો :

(1) ગીતના અવયવો કેટલા છે ?

(A) બે (B) ત્રણ (C) ચાર (D) પાંચ

(2) ગીતના બીજા વિભાગને શું કહે છે ?

(A) અંતરા (B) સ્થાયી (C) સંચારી (D) આભોગ

(3) જે સ્વર પર વારંવાર અટકવામાં આવે તેને શું સ્વર કહે છે ?

(A) અંશ (B) ન્યાસ (C) ગ્રહ (D) વક્ર

(4) મીંડનું ચિહ્ન કયું છે ?

(A) સારે (B) રેધ (C) ગ.મ. (D) ધ ગ

(5) ગીતના પ્રારંભિક સ્વરને શું કહે છે ?

(A) ગ્રહ (B) વક્ર (C) અંશ (D) ન્યાસ

(6) જેમાંથી રાગ ઉત્પન્ન થતો હોય તેને શું કહે છે ?

(A) રાગ (B) સરગમ (C) થાટ (D) અલંકાર

•

2 ગીતપ્રકારો

પ્રસ્તાવના

ભારતીય શાસ્ત્રીય સંગીત એ સૃષ્ટિ ઉપર દેવો દ્વારા મળેલ એક દિવ્ય ભેટ છે. આ દિવ્યસંગીતના ગીતપ્રકારોની સાધના કે શ્રવણ કરી ઈશ્વરપ્રાપ્તિ કર્યાના અનેક દૃષ્ટાંતો સંગીતશાસ્ત્રમાં વિદ્યમાન થયેલ છે. સંગીતસાધકે ભારતીય સંગીતના ખ્યાલ, દ્રુપદ, ટપ્પા, ઠુમરી, ચતરંગ, હોરી અને કજરી જેવા ગીતપ્રકારોની તાલીમ પ્રાપ્ત કરી ખ્યાતિ પ્રાપ્ત કરી છે.

આ એકમમાં વિદ્યાર્થીઓ ગીતપ્રકારોની શાસ્ત્રીય માહિતી સાથે તેની વિસ્તૃત સમજ મેળવે તેવો પ્રયત્ન થયો છે.

---

(1) ચતરંગ એટલે ચાર અંગ.

(1) ખ્યાલ (2) તરાના (3) સરગમ અને (4) ત્રિવટ

પહેલા ભાગમાં ગીતના બોલ, બીજા ભાગમાં તરાનાના બોલ, ત્રીજા ભાગમાં રાગની સરગમ અને ચોથા ભાગમાં મૃદંગ કે પખાવજના બોલની સુંદર રચના હોય છે. આ ગીતપ્રકાર મુખ્યત્વે તાલ-ત્રિતાલમાં ગવાય છે. આ ગીતપ્રકારમાં તાનો ખૂબ ઓછી લેવાય છે.

(2) ટપ્પા :

આ ગીતપ્રકાર એ એક ઉપશાસ્ત્રીય સંગીતનો પ્રકાર છે તથા આ ગીતપ્રકાર પંજાબી ગણાય છે. કારણ કે તેમાં મુખ્યત્વે પંજાબી ભાષા સાંભળવા મળે છે. આ ગીતપ્રકાર રાગ – કાફી, ખમાજ, ભૈરવી, ઝિંઝોટી વગેરે રાગોમાં ગવાય છે. આ ગીતપ્રકારની ગતિ બહુ ત્વરિત હોય છે. તાન અને ખટકા—મૂર્કીથી જ તેને વિસ્તારિત કરવામાં આવે છે. આ ગીતપ્રકારમાં તાલ—પશ્તો, પંજાબી, દીપચંદી વગેરે તાલમાં ગવાય છે. આ ગીતપ્રકારની ગાયનશૈલીની ગાયિકાઓમાં રસૂલનબાઈ, સિદ્ધેશ્વરીદેવી, ગિરજાદેવી વગેરે છે. એવું કહેવાય છે કે લખનૌના નવાબ આશિક ઉદ્દૌલના દરબારમાં એક પંજાબી ગાયક જેનું નામ શૌરીમિયાં હતું તેમણે આ ગાયકીનો આવિષ્કાર કર્યો હતો. આ ગીત શૃંગારરસપ્રધાન છે. કેટલાક ગુણીજનોના મતે પ્રાચીન 'વેસરાગીતિ'થી આ ગાયનશૈલીની ઉત્પત્તિ થઈ તેવું તેમનું માનવું છે.

(3) હોરીગીત :

આ ગીતપ્રકારને ઉત્તર હિન્દુસ્તાની સંગીતમાં ગાવાનો રિવાજ છે. મુસ્લિમ ગવૈયાઓ અને ગાયિકાઓ પણ હોલિકાના સમયમાં હોરી ગાય છે. દરેક હોરી ગીત ઉપશાસ્ત્રીય રાગમાં ગવાય છે. સ્થાયી અને અંતરા આ બે વિભાગ હોરીમાં હોય છે. હોરીગીતો મુખ્યત્વે હિન્દી અને વ્રજ ભાષામાં જોવા મળે છે. શ્રીકૃષ્ણ—રાધાના પ્રણયનાં તથા હોરી ખેલવાના આનંદમય ગીતો તેમાં રચવામાં આવે છે, અર્થાત્ શૃંગારરસ આધારિત પ્રભુભક્તિનાં પ્રણયગીતો રચી ગવાય છે. આ ગીતપ્રકાર ક્યારથી શરૂ થયો હશે તે ચોક્કસ કહેવું મુશ્કેલ છે. આ ગીતપ્રકાર સ્ત્રીઓના મુખે વધુ સારા લાગે છે. ધમારને 'હોરી' કે 'હોલી' પણ કહેવામાં આવે છે. હાલમાં આ ગીતપ્રકાર 'હવેલી સંગીત' તરીકે ઓળખાય છે તથા વૈષ્ણવ સંપ્રદાયના મંદિરોમાં ફાગણ માસમાં ખાસ ગવાય છે. હોરીગીતોમાં વ્રજની હોળીનું વર્ણન જોવા મળે છે. આ ગીતનો પ્રકાર મુખ્યત્વે પખાવજ કે મૃદંગ વાદ્ય ઉપર ચૌદ માત્રાના 'ધમાર' તાલમાં વધુ ગવાય છે.

(4) કજરી :

કજરી એ ઉત્તરપ્રદેશના લોકસંગીતનો એક ગીતપ્રકાર છે. આ ગીતપ્રકારમાં વર્ષાઋતુ, વિરહ, રાધા—કૃષ્ણની લીલાઓ વગેરેનું વર્ણન વધારે જોવા મળે છે. શૃંગારરસ આ ગીતપ્રકારમાં મુખ્યત્વે જોવા મળે છે. મિર્જાપુર તથા બનારસમાં કજરી ગાવાનો પ્રચાર વધુ જોવા મળે છે. બનારસની કજરીઓ મધુર અને લોકપ્રિય છે. કજરીમાં સ્થાયી-અંતરા એમ બે ભાગ જોવા મળે છે. કજરીની ગાયનશૈલી તાર સપ્તકમાં વધુ શોભે છે. મહદંશે ગાયક કરતાં ગાયિકાઓ આ ગીતપ્રકારને વધુ ન્યાય આપે છે. કજરીમાં ખાસ કરીને ખેમટા, કહરવા અને દાદરા તાલની લગ્ગીનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે.

સ્વાધ્યાય

1. નીચે આપેલા ગીતપ્રકારોનો ટૂંકો પરિચય આપો :

(1) ચતરંગ (2) ટપ્પા (3) હોરીગીત (4) કજરી

2. વિકલ્પ શોધીને સાચા જવાબ સામે ✓ ટીક કરો :

(1) ચતરંગ એટલે ગીતના કેટલા અંગ ?

(A) પાંચ (B) ચાર (C) ત્રણ (D) બે

(2) કયો ગીતપ્રકાર એ એક ઉપશાસ્ત્રીય સંગીતનો પ્રકાર છે ?

(A) ટપ્પા (B) ખ્યાલ (C) ધ્રુપદ (D) ધમાર

(3) કયા સંપ્રદાયના મંદિરોમાં ફાગણ માસમાં હોરીગીત ગવાય છે ?

(A) જૈન (B) મુસ્લિમ (C) વૈષ્ણવ (D) ખ્રિસ્તી

(4) મિર્જાપુર અને બનારસમાં કયો ગીતપ્રકાર ગાવાનો પ્રચાર વધુ જોવા મળે છે ?

(A) કજરી (B) ખ્યાલ (C) ધમાર (D) ધ્રુપદ

(5) લખનૌના નવાબ આશિક ઉદ્દૌલના દરબારમાં પંજાબી ગાયક શૌરીમિયાંએ કઈ ગાયનશૈલીનો આવિષ્કાર કર્યો ?

(A) ખ્યાલ (B) ટપ્પા (C) ધ્રુપદ (D) ધમાર

•

3	રાગજ્ઞાન

પ્રસ્તાવના

ધ્વનિની એવી વિશિષ્ટ રચના કે જેમાં સ્વર અને વર્ણને કારણે સૌંદર્ય હોય, જે મનુષ્યનાં ચિત્તનું રંજન કરે તેવી આરોહ–અવરોહ અને વાદી–સંવાદીવાળી મધુર સ્વરરચનાને 'રાગ' કહે છે. ઉત્તર હિન્દુસ્તાની સંગીત પદ્ધતિમાં કુલ 10 થાટ છે, જેમાંથી અનેક રાગો ઉત્પન્ન થાય છે. રાગમાં ઓછામાં ઓછા પાંચ અને વધુમાં વધુ સાત સ્વરો હોવા જોઈએ. વિવિધ રાગો મનુષ્યશરીરમાં રહેલા રોગોના ઉપચારમાં મદદરૂપ થાય છે. આ એકમમાં આપણે રાગની માહિતીમાં થાટ, વર્જિત સ્વર, રાગની જાતિ, વાદી-સંવાદી, ગાયનસમય, રાગની પ્રકૃતિ વગેરેની વિસ્તૃત માહિતી આરોહ–અવરોહ–પકડસહિત મેળવીશું.

(1) રાગ : ભીમપલાસી

રાગ - સ્વરૂપ ચિત્રાંકન

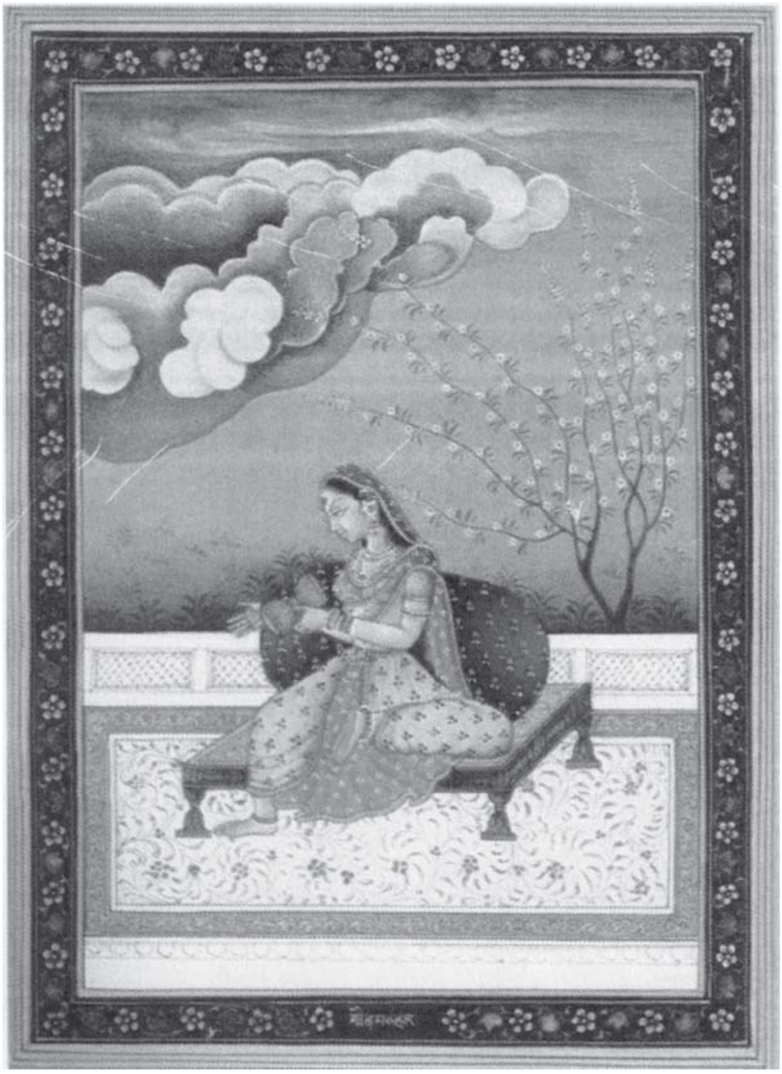

જબ કાફી કે મેલ મેં, ચઢતે રીધ કો ત્યાગ ।

ગ–નિ કોમલ સંવાદ'મ–સા', તે ભીમપલાસી રાગ ॥

- **માહિતી :**

રાગ : ભીમપલાસી

થાટ : કાફી

સ્વર : ગ અને નિ કોમળ, બાકી બધા શુદ્ધ સ્વર છે.

વર્જ્ય સ્વર : રે અને ધ આરોહમાં

રાગની જાતિ : ઔડવ સંપૂર્ણ

વાદી સ્વર : મ (મધ્યમ)

સંવાદી સ્વર : સા (ષડ્જ)

ગાવાનો સમય : દિવસનો ત્રીજો પ્રહર/મધ્યાહ્ન

રાગની પ્રકૃતિ : શાંત અને ગંભીર

રાગનો પ્રભાવ : ઉત્સાહવર્ધક આનંદ દાયક છે.

આરોહ : નિ઼ સા ગ મ પ નિ સાં

અવરોહ : સાં નિ ધ પ મ ગ રે સા

પકડ : નિ઼ સા મ,મ પ ગ, મ ગ રે સા

- **વિસ્તૃત માહિતી :**
    - આ રાગને મળતો ધાની રાગ છે, પરંતુ ધાની રાગમાં 'ધૈવત' સ્વર વર્જિત છે.
    - ભીમપલાસી રાગમાં કોમળ નિષાદને બદલે શુદ્ધ નિષાદ લેવાથી 'પટદીપ' રાગ બને છે.
    - ભીમપલાસી રાગમાં કોમળ ગાંધારને બદલે શુદ્ધ ગંધાર લેવાથી 'ભીમ' રાગ બને છે.
    - આ શાંત પ્રકૃતિના રાગમાં મ-(મધ્યમ) સ્વરનું ખૂબ મહત્ત્વ છે.
    - આ રાગની નજીકનો રાગ 'ધનાશ્રી' પણ છે, પરંતુ રાગાંગની રીતે ભીમપલાસીથી તેનું અલગ સ્વરૂપ દેખાય છે.
    - કેટલાંક લોકો રાગ 'ભીમ' અને રાગ 'પલાસી' આ બંનેનું મિશ્રણ એટલે રાગ 'ભીમપલાસી' એવું માને છે.

(2) રાગ : અડાણા

રાગ - સ્વરૂપ ચિત્રાંકન

કોમલ ગ–ધ, દોઉની લગે, સા–પ સંવાદ બતાહિં ।
ચઢત ગ, ઉતરત ધ બરિજ, રાગ અડાણા માહિં ॥

- **માહિતી :**

રાગ : અડાણા

થાટ : આસાવરી

સ્વર : ગ, ધ કોમળ અને બે નિષાદ

વર્જ્ય સ્વર : આરોહમાં 'ગ'

રાગની જાતિ : ષાડવ–સંપૂર્ણ

વાદી સ્વર : 'સાં' (તાર સપ્તકનો ષડજ)

સંવાદી સ્વર : પ (પંચમ)

ગાવાનો સમય : રાત્રિનો ત્રીજો પ્રહર

રાગની પ્રકૃતિ : વીર અને શૃંગારિક

રાગનો પ્રભાવ : ઉત્સાહવર્ધક, આનંદદાયક

આરોહ : સા રે મ પ, ધ સાં

અવરોહ : સાં ધ નિ પ મ પ, ગ મ રે સા

પકડ : સાં, ધ નિ સાં, ધ, પ મ પ, ગ મ રે સા

- **વિસ્તૃત માહિતી :**
  - અડાણા—રાગ પ્રાચીન છે.
  - આ રાગમાં ધ્રુપદ, ધમાર, ખ્યાલ ગાવામાં આવે છે.
  - આ રાગનું ચલણ મધ્ય સપ્તક અને તાર સપ્તકમાં રહે છે.
  - આ રાગની જાતિમાં મતભેદ જોવા મળે છે.
  - આ રાગ દરબારી—કાનડાના સમકક્ષ જેવો લાગે છે પણ તફાવત એટલો છે કે દરબારી—કાનડા મંદ્ર સપ્તકમાં સારો લાગે છે. જ્યારે અડાણા તાર સપ્તકમાં સારો લાગે છે.
  - આ રાગમાં બધા જ સ્વરો વક્રરૂપે લેવામાં આવે છે.

(3) રાગ : જયજયવંતી

રાગ - સ્વરૂપ ચિત્રાંકન

તીવર કોમલ રૂપ દોઉં, ગ–નિ કે દિયે લગાય ।

રિ–પ વાદી–સંવાદીસોં, જયજયવંતી કહાય ॥

- **માહિતી :**

રાગ : જયજયવંતી

થાટ : ખમાજ

સ્વર : બે ગંધાર અને બે નિષાદ

વર્જ્ય સ્વર : નથી

રાગની જાતિ : સંપૂર્ણ–સંપૂર્ણ

વાદી સ્વર : 'રે' (રિષભ)

સંવાદી સ્વર : 'પ' (પંચમ)

ગાવાનો સમય : રાત્રિનો બીજો પ્રહર/મધ્યરાત્રિ

રાગની પ્રકૃતિ : શૃંગારિક

રાગનો પ્રભાવ : પક્ષઘાત તથા માથાના દુખાવામાં રાહત આપે છે.

આરોહ : સા, રે ગ મ પ, નિ સાં

અવરોહ : સાં નિ ધ પ, ધ મ ગ રે, રે ગ રે સા

પકડ : રે ગ મ ગ, રે ગ રે સા, નિ઼ સા ધ઼ નિ઼ રે

- **વિસ્તૃત માહિતી :**
  - આ રાગના થાટ માટે મતમતાંતર જોવા મળે છે અર્થાત્ કેટલાંક લોકો ખમાજ થાટ ગણે છે, જ્યારે કેટલાંક લોકો કાફી થાટ ગણે છે.
  - વડોદરાના રાજગાયક ઉસ્તાદ ફૈયાઝ ખાને બાગેશ્રી અંગમાં ગાવાનો રિવાજ કર્યો હતો.
  - ધ્રુપદ–ધમાર અને ખ્યાલ ગાયકો બાગેશ્રી અંગથી જયજયવંતી રાગની રજૂઆત કરે છે.
  - આ રાગ ખૂબ જ પ્રાચીન તથા લોકભોગ્ય છે.
  - આ રાગ પૂર્વાંગપ્રધાન રાગ હોવાથી બધા જ સપ્તકમાં રાગનો વિસ્તાર થઈ શકે છે.
  - આ રાગને બે અંગથી ગાવામાં આવે છે : (1) દેશ અંગ અને (2) બાગેશ્રી અંગ.
  - આ એક 'પરમેલ પ્રવેશક' રાગ છે. કેટલાંક લોકો આ રાગને 'જયંતી', 'જયાવંતી' પણ કહે છે.

(4) રાગ : ગૌડસારંગ

રાગ - સ્વરૂપ ચિત્રાંકન

દોઉં મધ્યમ લગિ રહે, કલ્યાન હિં કે અંગ ।

ગ–ધ વાદી–સંવાદી તેં, બનત ગૌડસારંગ ॥

- **માહિતી :**

રાગ : ગૌડસારંગ

થાટ : કલ્યાણ

સ્વર : બે મધ્યમ

વર્જ્ય સ્વર : નથી

રાગની જાતિ : વક્રસંપૂર્ણ

વાદી સ્વર : 'ગ' (ગંધાર)

સંવાદી સ્વર : 'ધ' (ધૈવત)

ગાવાનો સમય : દિવસનો ત્રીજો પ્રહર/મધ્યાહ્ન

રાગની પ્રકૃતિ : શાંત–શૃંગારરસ

રાગનો પ્રભાવ : ઉત્સાહવર્ધક, આનંદદાયક છે

આરોહ : નિ઼ સા ગ રે, મ ગ, પ મ॑ ધ પ નિ ધ સાં

અવરોહ : સાં ધ નિ પ, ધ મ॑, પ ગ, મ રે, પ઼,રે સા

પકડ : સા, ગ રે, મ ગ, પ઼ રે સા

- **વિસ્તૃત માહિતી :**
  - તીવ્ર મધ્યમનો પ્રયોગ થતો હોવાથી આ રાગ રાત્રિના પ્રથમ પ્રહરમાં ગાવો જોઈએ, પરંતુ આ રાગના નામ પાછળ સારંગ શબ્દ આવતો હોવાથી બપોરના સમયે ગાવાનો રિવાજ થયો હોવા છતાં આ રાગમાં સારંગનો એક અંશ પણ નથી.
  - આ રાગમાં તીવ્ર મધ્યમનું ખૂબ મહત્ત્વ છે તથા પૂર્ણ રીતે આ રાગ વક્ર સ્વરૂપે ગાવામાં આવે છે તેથી તેને વક્ર–સંપૂર્ણ જાતિનો રાગ કહેવાય છે.
  - આ રાગમાં ધ્રુપદ, ધમાર, ખ્યાલ ગવાય છે તથા આ ખૂબ જ લોકપ્રિય રાગ પણ છે.
  - આ રાગ કલ્યાણ પંચક રાગોમાંનો એક છે.
  - પ્રાચીન ગુણીજનોએ હમીર અને કેદાર રાગની જેમ આ રાગને બિલાવલ થાટનો માન્યો છે, હાલના સંગીતજ્ઞોએ આ રાગને કલ્યાણ થાટનો માન્યો છે.
  - આ રાગમાં પ,રે સા આ સ્વરની સંગતિ વારંવાર લેવાય છે.

(5) રાગ : શંકરા

રાગ - સ્વરૂપ ચિત્રાંકન

આરોહી રે–માબરજિ, અવરોહી મા ત્યાગ ।
ગ–નિ વાદી–સંવાદી સોં, કહત શંકરા રાગ ॥

- **માહિતી :**

રાગ : **શંકરા**
થાટ : બિલાવલ
સ્વર : બધા જ શુદ્ધ સ્વર લાગે છે
વર્જ્ય સ્વર : આરોહમાં રે અને મ, અવરોહમાં મ
રાગની જાતિ : ઑડવ–ષાડવ
વાદી સ્વર : 'ગ' (ગાંધાર)
સંવાદી સ્વર : 'નિ' (નિષાદ)
ગાવાનો સમય : રાત્રિનો બીજો પ્રહર/મધ્યરાત્રિ
રાગની પ્રકૃતિ : વીર–શૃંગાર

રાગનો પ્રભાવ : ગુસ્સો શાંત કરવામાં મદદરૂપ થાય છે.

આરોહ : સાગપ, નિધસાં

અવરોહ : સાંનિપ, નિધસાં, નિપ, ગપ, ગ રેસા

પકડ : સાં, નિપ, નિધ, સાંનિપ, ગપ, ગ રેસા

- **વિસ્તૃત માહિતી :**
  - આ રાગમાં કેટલાય ગુણીજનો કુશળતાથી તીવ્ર મધ્યમનો પ્રયોગ સ્પર્શસ્વર રૂપે કરતા હોય છે.
  - આ રાગમાં આલાપ વિલંબિત લયમાં નહીં, પરંતુ ચંચળતાપૂર્વક કરવો જોઈએ.
  - ઈશ્વરભક્તિનાં ગીતો આ રાગમાં ખૂબ જ છે તથા આ રાગ પ્રાચીન છે.
  - આ રાગ ઉત્તરાંગપ્રધાન રાગ ગણાય છે.
  - આ રાગમાં ધૈવતનો પ્રયોગ અવરોહાત્મક રીતે થાય છે.
  - આ રાગમાં સા, ગ, પ અને નિ એ ન્યાસના સ્વરો ગણાય છે.
  - ઉત્તર હિન્દુસ્તાની સંગીતનો રાગ બિહાગ અને દક્ષિણ હિંદુસ્તાની સંગીતનો રાગ હંસધ્વનિ શંકરા રાગને મળતો આવે છે.
  - આ રાગના અવરોહમાં સાંનિધપ, ગપ ગરેસા, એવા સ્વરોનું ચલન રાગમાં કરવામાં આવે છે.

(6) રાગ : જૌનપુરી

રાગ - સ્વરૂપ ચિત્રાંકન

કોમલ ગ, ધ, ની સૂર કહે, આરોહી ગ હાનિ ।

વાદી ધ, સંવાદી ગ, જૌનપુરી પહચાનિ ॥

- **માહિતી :**

રાગ	: જૌનપુરી
થાટ	: આસાવરી
સ્વર	: **ગ, ધ** અને **નિ** કોમળ સ્વર
વર્જિત સ્વર	: 'ગ' આરોહમાં
રાગની જાતિ	: ષાડવ–સંપૂર્ણ
વાદી સ્વર	: **'ધ'** (કોમળ ધૈવત)
સંવાદી સ્વર	: **'ગ'** (કોમળ ગાંધાર)
ગાવાનો સમય	: દિવસનો બીજો પ્રહર
રાગની પ્રકૃતિ	: કરુણ અને ગંભીર
રાગનો પ્રભાવ	: કબજિયાત દૂર કરે છે
આરોહ	: સા રે મ પ ધ નિ, સાં
અવરોહ	: સાં નિ ધ પ, મ ગ રે સા
પકડ	: રેમપનિ ધપ, મપધમપ, ગ, રે, સારેમપ

વિસ્તૃત માહિતી :

- જૌનપુરના સુલતાન હુસેન શર્કીએ આ રાગની રચના કરી હતી એવું કેટલાક વિદ્વાનોનું માનવું છે, તેથી આ રાગનું નામ જૌનપુરી આપવામાં આવ્યું.
- આ રાગ ઉત્તરાંગવાદી રાગ છે, તેથી તેમાં સ્વરોનું ચલન તાર સપ્તકમાં વધારે છે.
- જૌનપુરી અને આશાવરી બંને રાગો સમકક્ષ લાગતા હોવાથી રાગ ભ્રમ થતો હોય તેવો આભાસ થાય છે.
- કેટલાક ગુણીજનો જૌનપુરીનો વાદી સ્વર 'ષડ્જ' અને સંવાદી સ્વર 'પંચમ' માને છે.

સ્વાધ્યાય

1. નીચે આપેલાં જોડકાં જોડો :

રાગ	**થાટ**
(1) ભીમપલાસી	(1) બિલાવલ
(2) અડાણા	(2) કલ્યાણ
(3) જયજયવંતી	(3) કાફી
(4) ગૌડસારંગ	(4) ખમાજ
(5) શંકરા	(5) આશાવરી

2. ખાલી જગ્યા પૂરો :

(1) રાગ ....નો વાદી સ્વર મધ્યમ અને સંવાદી સ્વર ષડ્જ છે.

(2) રાગ અડાણાનો ગાયન સમય .... છે.

(3) .... રાગની રાગ પ્રકૃતિ 'શૃંગારિક' છે.

(4) .... રાગમાં બે મધ્યમ લેવાય છે.

(5) જૌનપુરી રાગની જાતિ .... છે.

(6) .... રાગનો રાગ પ્રભાવ ગુસ્સો શાંત કરવા થાય છે.

3. સાચા જવાબ સામે ✔ ટીક કરો :

(1) રાગ ભીમપલાસીના આરોહમાં કયા સ્વરો વર્જિત છે ?

(A) રે અને ધ (B) સા અને પ

(C) ગ અને ની (D) મ અને ની

(2) આશાવરી થાટમાંથી કયો રાગ ઉત્પન્ન થાય છે ?

(A) ભીમપલાસી (B) જયજયવંતી

(C) અડાણા (D) ગૌડસારંગ

(3) રાગ અડાણાની રાગજાતિ કઈ છે ?

(A) ઔડવ–સંપૂર્ણ (B) ષાડવ–સંપૂર્ણ

(C) સંપૂર્ણ–સંપૂર્ણ (D) ઔડવ–ઔડવ

(4) રાગ જયજયવંતીનો થાટ કયો છે ?

(A) કલ્યાણ (B) તોડી

(C) ભૈરવી (D) ખમાજ

(5) બે મધ્યમ કયા રાગમાં લેવાય છે ?

(A) ગૌડસારંગ (B) ભીમપલાસી

(C) અડાણા (D) શંકરા

•

4 તાલજ્ઞાન

પ્રસ્તાવના

આ એકમમાં અભ્યાસક્રમમાં આવતા તેવરા, એકતાલ, ધમાર તાલની ઠાયલય અને દુગુન લયની સમજ આપવામાં આવી છે. તેમ જ સુગમ સંગીતમાં ઉપયોગી તાલો જેવા કે દાદરા, કહરવા, ખેમટાને કેવી રીતે લિપિબદ્ધ કરવા તેની જાણકારી આપવામાં આવી છે.

તાલજ્ઞાન

(અ) અભ્યાસક્રમના તાલોની સંપૂર્ણ માહિતી આપી દુગુનમાં લખવાની ક્ષમતા.

(1) તેવરા (2) એકતાલ અને (3) ધમાર

(1) તેવરા :

(1) તાલ : તેવરા

(2) માત્રા : 7 (સાત)

(3) તાલી : 1, 4 અને 6 માત્રા ઉપર

(4) ખાલી : નથી

(5) ખંડ : 3 (દરેક 3 + 2 + 2 માત્રાના)

(6) વાદ્ય : પખાવજ (ખુલ્લા બાજનો તાલ છે)

(7) જાતિ : મિશ્ર

(8) ઉપયોગિતા : ધ્રુપદ તથા હવેલી સંગીત માટે ઉપયોગી તાલ.

- **તાલલિપિબદ્ધ :** (મૂળ લય/ઠાયલય)

માત્રા :	1	2	3	4	5	6	7	1
બોલ :	ધા	દિં	તા	કિટ	તક	ગદિ	ગન	ધા
ચિહ્‌ન :	X			2		3		X

- **દુગુન :**

માત્રા :	1	2	3	4	5	6	7	1
બોલ :	ધાદિં	તાકિટ	તકગદિ	ગન ધા	દિંતા	કિટતક	ગદિગન	ધા
ચિહ્‌ન :	X			2		3		X

(2) એકતાલ :

(1) તાલ : એકતાલ

(2) માત્રા : 12 (બાર)

(3) તાલી : 1, 5, 9 અને 11 માત્રા ઉપર

(4) ખાલી : 3 અને 7 માત્રા ઉપર

(5) ખંડ : 6 (દરેક 2 + 2 + 2 + 2 + 2 + 2 માત્રાના)

(6) વાદ્ય : તબલા (બંધ બાજનો તાલ છે.)

(7) જાતિ : ચતુસ્ર

(8) ઉપયોગિતા : 'ખ્યાલ' ગાયનશૈલીમાં ખૂબ ઉપયોગી તાલ.

- **તાલલિપિબદ્ધ :** (મૂળ લય/ઠાયલય)

માત્રા :	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	1
બોલ :	ધીં	ધીં	ધાગે	તિરકીટ	તૂં	ના	ક	ત્તા	ધાગે	તિરકીટ	ધીં	ના	ધીં
ચિહ્ન :	X		0		2		0		3		4		X

- **દુગુન :**

માત્રા :	1	2	3	4	5	6	
બોલ :	ધીંધીં	ધાગે તિરકીટ	તૂંના	કત્તા	ધાગે તિરકીટ	ધીંના	
ચિહ્ન :	X		0		2		

માત્રા :	7	8	9	10	11	12	
બોલ :	ધીંધીં	ધાગે તિરકીટ	તૂંના	કત્તા	ધાગે તિરકીટ	ધીંના	ધીં
ચિહ્ન :	0		3		4		X

(3) તાલ : ધમાર

(1) તાલ : ધમાર

(2) માત્રા : 14 (ચૌદ)

(3) તાલી : 1, 6 અને 11 માત્રા ઉપર

(4) ખાલી : 8 માત્રા ઉપર

(5) ખંડ : 4 (દરેક 5 + 2 + 3 + 4 માત્રાના)

(6) વાદ્ય : પખાવજ (ખુલ્લા બાજનો તાલ છે)

(7) જાતિ : મિશ્ર

(8) ઉપયોગિતા : ધમાર તથા હવેલી સંગીત માટે ઉપયોગી તાલ.

- **તાલલિપિબદ્ધ :** (મૂળ લય/ઠાયલય)

માત્રા :	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	1
બોલ :	ક	ધિ	ટ	ધિ	ટ	ધા	–	ગ	તિ	ટ	તિ	ટ	તા	–	ક
ચિહ્ન :	X					2		0			3				X

- **દુગુન :**

માત્રા :	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	1
બોલ :	કધિ	ટધિ	ટધા	–ગ	તિટ	તિટ	તા–	કધિ	ટધિ	ટધા	–ગ	તિટ	તિટ	તા–	ક
ચિહ્ન :	X					2		0			3				X

(બ) સુગમ સંગીતના તાલ :

(1) દાદરા (2) કહરવા અને (3) ખેમટા લિપિબદ્ધ કરવાની ક્ષમતા.

(1) દાદરા

(1) તાલ : દાદરા

(2) માત્રા : 6 (છ)

(3) તાલી : 1 માત્રા ઉપર

(4) ખાલી : 4 માત્રા ઉપર

(5) ખંડ : 2 (દરેક 3 + 3 માત્રાના)

(6) વાદ્ય : તબલા (બંધ બાજનો તાલ છે)

(7) જાતિ : તિસ્ત્ર

(8) ઉપયોગિતા : ઉપશાસ્ત્રીય, ફિલ્મ અને સુગમ સંગીત માટે ઉપયોગી તાલ.

- **તાલલિપિબદ્ધ :** (મૂળ લય/ઠાયલય)

માત્રા :	1	2	3	4	5	6	1
બોલ :	ધા	ધીં	ના	ધા	તીં	ના	ધા
ચિહ્ન :	X			0			X

(2) કહરવા :

(1) તાલ : કહરવા

(2) માત્રા : 8 (આઠ)

(3) તાલી : 1 માત્રા ઉપર

(4) ખાલી : 5 માત્રા ઉપર

(5) ખંડ : 2 (દરેક 4 + 4 માત્રાના)

(6) વાદ્ય : તબલા (બંધ બાજનો તાલ છે)

(7) જાતિ : ચતુસ્ર

(8) ઉપયોગિતા : ઉપશાસ્ત્રીય, ફિલ્મ અને સુગમ સંગીત માટે ઉપયોગી તાલ.

- **તાલલિપિબદ્ધ :** (મૂળ લય/ઠાયલય)

માત્રા :	1	2	3	4	5	6	7	8	1
બોલ :	ધા	ગે	ન	તી	ન	ક	ધી	ન	ધા
ચિહ્ન :	X				0				X

(3) ખેમટા :

(1) તાલ : ખેમટા

(2) માત્રા : 6 (છ)

(3) તાલી : 1 માત્રા ઉપર

(4) ખાલી : 4 માત્રા ઉપર

(5) **ખંડ :** 2 (દરેક 3 + 3 માત્રાના)

(6) **વાદ્ય :** તબલા (બંધ બાજનો તાલ છે)

(7) **જાતિ :** તિસ્ત્ર

(8) **ઉપયોગિતા :** ઉપશાસ્ત્રીય, ફિલ્મ, સુગમ સંગીત અને લોકસંગીત માટે ઉપયોગી તાલ.

- **તાલલિપિબદ્ધ :** (મૂળ લય/ઠાયલય)

માત્રા :	1	2	3	4	5	6	1
બોલ :	ધાગે	ધીંના	ગીંના	તાકે	તીંના	કીંના	ધા
ચિહ્ન :	X			0			X

સ્વાધ્યાય

1. એક વાક્યમાં જવાબ આપો :

(1) તાલ તેવરાની માત્રા કેટલી છે ?

(2) તાલ એકતાલમાં કેટલી તાલી આવે છે ?

(3) તાલ એકતાલમાં કઈ માત્રા પર ખાલી આવે છે ?

(4) તાલ દાદરા કયા ગીતપ્રકારમાં ઉપયોગમાં આવે છે ?

(5) તાલ ધમારની કેટલી માત્રા છે ?

2. બે વાક્યમાં જવાબ લખો :

(1) સુગમ સંગીતમાં કયા તાલનો ઉપયોગ થાય છે ?

(2) લોકસંગીતમાં વધુ પ્રમાણમાં કયો તાલ વાગતો જોવા મળે છે ?

3. સાચા જવાબ સામે ✔ ટીક કરો :

(1) સાત માત્રાવાળો તાલ કયો છે ?

(A) એકતાલ (B) કહરવા (C) તેવરા (D) દાદરા

(2) કયા તાલમાં બાર માત્રા આવે છે ?

(A) દાદરા (B) ધમાર (C) એકતાલ (D) ત્રિતાલ

(3) ખેમટા તાલની માત્રા કેટલી છે ?

(A) સાત (B) બાર (C) છ (D) ચાર

•

5	તાન, થાટ અને નાદ-પરિચય

પ્રસ્તાવના

આ એકમમાં વિદ્યાર્થી નાદ અને તેના પ્રકાર જાણી વ્યવહારિક જીવનમાં સંભળાતા અવાજોની તુલના કરી શકશે. નાદ અને તેના પ્રકારમાં વિભાજિત કરી શકે તેવા સ્વરોની સમજ કેળવી પાંચ વિકૃત અને સાત શુદ્ધ સ્વરો દ્વારા બનતા દસ થાટ અને તેમાં આવતા રાગોની જાણકારી મેળવશે. એક રાગમાં કેટલા પ્રકારની તાનો લઈ શકે, તે માટે તાન અને તેના પ્રકારની નોંધમાં તાનના પ્રકાર ઉદાહરણ સહિત દર્શાવ્યા છે. વિદ્યાર્થીઓ કોઈ પણ રાગમાં જે તે પ્રકારની તાન બનાવતા શીખે અને તેનો ઉપયોગ ગાતી વખતે જે તે રાગમાં કરી શકે તેની સમજ અહીં આપવામાં આવી છે.

તાન અને તેના પ્રકાર

'તાન' શબ્દ સંસ્કૃતના 'તન્' ધાતુમાંથી ઉત્પન્ન થયો છે. આલાપની જેમ તાનને 'આ'કારમાં ગવાય છે. રાગના ગાયનમાં પહેલાં આલાપ, બોલઆલાપ, બોલતાન અને છેલ્લે તાનનો ઉપયોગ થાય છે. રાગનિયમ, વાદીસ્વર, સંવાદીસ્વર, સ્વરલગાવ વગેરેનો ઉપયોગ કરી રાગના આલાપ કરાય છે, જેમાં રાગની બઢત થાય છે જેથી જે તે રાગનું વાતાવરણ બને છે.

ઉપર્યુક્ત ક્રમાનુસાર રાગની પ્રસ્તુત કરાય છે, એ જોતાં કહી શકાય કે અંતભાગમાં તાનની પ્રસ્તુતિ થાય છે. તાન લેતી વખતે ગળાની તૈયારી હોવી જરૂરી છે. જે ગાયકોની તાન તૈયાર હોય છે, તેને 'તનઈત' કહે છે. તાનના માધ્યમથી ગાયન વૈવિધ્યપૂર્ણ અને રંગતદાર થઈ શકે છે. એક સ્વરસમૂહની તાન અલગઅલગ સ્વરોના ન્યાસ આપવાથી અલગઅલગ સાંભળી શકાય છે. આલાપ વિલંબિત લયમાં તથા તાન દ્રુતલયમાં ગાઈ શકાય છે. એક માત્રામાં 2, 3, 4, 8 સ્વરો લઈ તાનક્રિયામાં લયકારી કરી શકાય છે. તાનના અનેક પ્રકારમાંથી કેટલાંક પ્રચલિત તાનોના પ્રકારો નીચે મુજબ છે :

શુદ્ધ તાન : આ તાનમાં આરોહી–અવરોહી સ્વરોનો ઉપયોગ થાય છે. ઉદાહરણ તરીકે –

સા રે ગ મ પ ધ નિ સાં સાં નિ ધ પ મ ગ રે સા, **અથવા** રે ગ મ પ ધ નિ સાં રેં, રેં સાં નિ ધ પ મ ગ રે વગેરે.

કૂટ તાન : કૂટતાનમાં સ્વરોનો વિશિષ્ટ ક્રમ નથી. મંદ્ર, મધ્ય, તાર સપ્તકમાં સ્વરોના સમૂહ આ તાનમાં જોવા મળે છે. દ્રુતલયમાં આ તાનો કલાત્મકતા પ્રસ્તુત કરે છે. કૂટતાન ગાવા માટે કલ્પનાશક્તિ અને સ્વરો પરનું પ્રભુત્વ ખૂબ જરૂરી છે. ઉદાહરણ તરીકે –

યમન રાગમાં – ગ મ॑ ગ પ મ॑ પ ગ મ॑ રે ગ રે પ; મ॑ ગ રે પ

મિશ્ર તાન : આરોહી–અવરોહી સ્વરોનો એક જ તાનમાં મિશ્રિત સ્વરપ્રયોગથી મિશ્રતાન બને છે.

ઉદાહરણ : ગપધસાં, ધપગધ, પપગરેસા

સપાટ તાન : સરલ અથવા શુદ્ધતાનનો જ આ એક પ્રકાર છે, પરંતુ આ તાનમાં ત્રણે સપ્તકમાં સ્વરપ્રયોગ થાય છે.

ઉદાહરણ : મ઼ પ઼ ધ઼ નિ઼ સા રે ગ મ પ ધ નિ સાં રેં ગં મં પં મં ગં રેં સાં નિ ધ પ મ ગ રે સા

વક્ર તાન : આ તાન કૂટ તાનનો એક પ્રકાર છે. આ તાનમાં વક્ર સ્વરોનો સ્વરપ્રયોગ થાય છે, તેથી તેને વક્ર તાન કહે છે.

ઉદાહરણ : રાગ-ગૌડસારંગ

ની઼ સા ગ રે મ ગ પ મ॑ધ પ નિ ધ સાં નિ રેં સાં ધ પ મ ગ રે ગ રે મ ગ પ રે સા

ખટકાની તાન : આ તાન બે પ્રકારે ગવાય છે. પહેલા પ્રકારમાં સ્વરોના નાના–નાના સમૂહ બનાવી ગવાય છે.

ઉદાહરણ : રેસાનિ઼સા, રેસાનિ઼સા, ધધપમ, ધધપમ, ગમધધ પમ,

બીજા પ્રકારમાં જે તાનમાં ખટકા એટલે કે ગમકનો ઉપયોગ થાય છે તેને 'ખટકાની તાન' કહે છે. આ પ્રકારની તાનનો પ્રયોગ વિશેષ ટપ્પાશૈલીના ગાયનમાં થાય છે. ઉદાહરણ તરીકે – રાગ કાફીમાં ખટકાની તાન

ધનિરેંરેંસાંનિ, પધનિનિધપ, મપધધધપમ, ગમપપમગ, રેગમમગરેસા

અલંકારિક તાન : મૂળ સ્વર અલંકાર ઉપર આધારિત તાનને અલંકારિક તાન કહે છે. ઉદાહરણ – રાગ-ભીમપલાસી

નિ઼સાગમ, સાગમપ, ગમપનિ, મપનિસાં

લડંત તાન : સીધી અને આડલયને મેળવી સ્વરોને પરસ્પર વિરોધી પદ્ધતિમાં લઈ જે તાન તૈયાર થાય છે તેને લડંતની તાન કહેવાય છે.

ઉદાહરણ : ગંરેંગંરેં, સાંસાંસાંસાં, નિધ નિધ, પપપપ

રાગાંગની તાન : રાગના મુખ્ય સ્વરસમૂહો લઈ આ તાન ગવાય છે તેને રાગાંગની તાન કહે છે. જેમાં રાગનું સ્વરૂપ સ્પષ્ટ થાય છે. ઉદાહરણ તરીકે – જયજયવંતી રાગમાં

નિસાધનિરે, રેગમગરેગરેસા, નિસાધનિરે, ધપમગરેગરેસાનિસા, ધનિરે, ધનિરે, ધનિરે સા.

પંડિત ભાતખંડેજીના દસ થાટનું વિવેચન

સંગીતના આધારભૂત સાત શુદ્ધ સ્વરો, ચાર કોમળ સ્વરો અને એક તીવ્ર સ્વર મળી કુલ બાર સ્વરો થઈને દસ રચનાઓ થાય છે, જેને ભાતખંડે પદ્ધતિના દસ થાટ કહે છે. સંગીત ઉપયોગી અવાજમાંથી 'સા રે ગ મ પ ધ ની'ના જે સમૂહ તૈયાર થાય છે તેને સંસ્કૃતમાં 'મેલ' કહે છે. પંડિત વ્યંકટમુખીએ ગણિત આધાર પર 72 મેલને સાબિત કર્યા હતા. ઉત્તર હિંદુસ્તાની સંગીતમાં 'મેલ'ને જ 'થાટ' કહે છે અને એ જ થાટમાંથી રાગ ઉત્પન્ન થાય છે. પં. ભાતખંડેજીએ દસ થાટોની સરળ પદ્ધતિ પ્રસિદ્ધ કરી હતી.

પંડિત ભાતખંડેજીના થાટ માટેના અગત્યના મુદ્દાઓ નીચે મુજબ છે :

- થાટ સાત સ્વરોનો સંપૂર્ણ હોવો જરૂરી છે.
- થાટ માટે આરોહ–અવરોહની જરૂર નથી, પરંતુ થાટના સ્વર 'સા રે ગ મ પ ધ નિ'ના ક્રમમાં હોવા જરૂરી છે.
- થાટને માધુર્ય, રંજકતા, વાદી, સંવાદી, વર્જ્ય સ્વર વગેરેની જરૂર નથી.
- થાટ ગાવાની કોઈ પ્રથા નથી.

દસ થાટના નામથી ઉત્પન્ન થયેલા રાગને જે તે થાટનું નામ આપવામાં આવ્યું છે. ઉદાહરણ તરીકે કાફી થાટમાંથી રાગ–કાફી એ મૂળ રાગ એટલે કે 'જનકરાગ' ઉત્પન્ન થાય છે. એ થાટમાંથી ઉત્પન્ન થતા અન્ય રાગોને 'જન્યરાગ' કહે છે.

હિંદુસ્તાની સંગીત પદ્ધતિના દસ થાટમાં બધાં રાગોનું વર્ગીકરણ કરવાથી આ થાટ વર્ગીકરણ પદ્ધતિ સર્વમાન્ય થઈ.

(1) બિલાવલ : બધાં જ શુદ્ધ સ્વરો – સા રે ગ મ પ ધ નિ સાં

બિલાવલ થાટના રાગો : બિલાવલ, અલ્હૈયા બિલાવલ, દેવગિરિ બિલાવલ, શુક્લ બિલાવલ, નટ બિલાવલ, કુકુંભ બિલાવલ, મલૂહા કેદાર, પહાડી, દેશકાર, માંડ, બિહાગ, શંકરા, દુર્ગા, હંસધ્વનિ, હેમકલ્યાણ, સરપરદા.

(2) ખમાજ : એક કોમળ સ્વર (નિ) બીજા બધાં શુદ્ધ સ્વરો સા રે ગ મ પ ધ નિ સાં

ખમાજ થાટના રાગો – દેશ, સોરઠ, તિલકકામોદ, ખંભાવતી, રાગેશ્રી, ઝિંઝોટી, નારાયણી, ગોરખ, જયજયવંતી (દેશ અંગ), ગૌડ મલ્હાર.

(3) કલ્યાણ : એક તીવ્ર સ્વર (મં) બીજા બધાં શુદ્ધ સ્વરો સા રે ગમં પ ધ નિ સાં

કલ્યાણ થાટના રાગો – કલ્યાણ, યમનકલ્યાણ, શુદ્ધ કલ્યાણ, ભૂપાલી, હમીર, કેદાર, કામોદ, છાયાનટ, શ્યામકલ્યાણ, હિંડોલ, ગૌડસારંગ, માલશ્રી, યમની, ચંદ્રકાન્ત.

(4) કાફી : બે કોમળ સ્વરો (ગ, નિ) બીજા બધાં શુદ્ધ સ્વરો સા રે ગ મ પ ધ નિ સાં

કાફી થાટના રાગો – કાફી, ભીમપલાસી, બાગેશ્રી, સિંધુરા, ધાની, પટદીપ, હંસકિંકણી, શહાના, નાયકી, સુહાસુધરાઈ, પીલુ, દેવસાખ, બહાર, શુદ્ધ સારંગ, મધમાદ સારંગ, બડહંસ સારંગ, સામંત સારંગ, મિયાં કી સારંગ, લંકાદહન સારંગ, બ્રિન્દાવની સારંગ, મેઘમલ્હાર, સૂરમલ્હાર, શુદ્ધમલ્હાર, મિયાં કી મલ્હાર, મીરાં મલ્હાર, નટ મલ્હાર.

(5) ભૈરવ : બે કોમળ સ્વરો (રે, ધ) બીજા બધા શુદ્ધ સ્વરો સા રે ગ મ પ ધ નિ સાં

ભૈરવ થાટના રાગો - ભૈરવ, રામકલી, ગુણકલી, જોગિયા, બિભાસ, પ્રભાત, શિવમતભૈરવ, અહિરભૈરવ, આનંદભૈરવ, કાલિંગડા.

(6) મારવા : એક કોમળ સ્વર (રે), એક તીવ્ર સ્વર (મં) બીજા બધાં શુદ્ધ સ્વરો સા રે ગ મં પ ધ ની સાં

મારવા થાટના રાગો – મારવા, પૂરિયા, સાંજગિરિ, લલિત, પંચમ, ભટિયાર, બિભાસ, ભંખાર, સોહની.

(7) આશાવરી : ત્રણ કોમળ સ્વરો (ગ ધ નિ) બીજા બધાં શુદ્ધસ્વરો સા રે ગ મ પ ધ નિ સાં

આશાવરી થાટના રાગો – આશાવરી, જૌનપુરી, ગાંધારી, દેવગંધાર, કૌંસી, ખટ, દેશી, અડાણા, દરબારી

(8) પૂર્વી : બે કોમળ સ્વરો (રે, ધ), એક તીવ્ર સ્વર (મં), બીજા બધા શુદ્ધ સ્વરો સા રે ગ મં પ ધ નિ સાં

પૂર્વી થાટના રાગો–પૂર્વી, પૂરિયાધનાશ્રી, શ્રી, વસંત, પરજ, જૈતાશ્રી, ત્રિવેણી, રેવા, ગૌરી, ચૈતીગૌરી, માલવી, ટંકશ્રી.

(9) ભૈરવી : ચાર કોમળ સ્વરો (રે ગ ધ નિ), બીજા બધા શુદ્ધ સ્વરો સા રે ગ મ પ ધ નિ સાં

ભૈરવી થાટના રાગો – ભૈરવી, માલકૌંસ, ભૂપાલ તોડી, બિલાસખાંની તોડી, સિંધ ભૈરવી, કોમળ રિષભ આશાવરી

(10) તોડી : ત્રણ કોમળસ્વરો (રે ગ ધ), એક તીવ્ર સ્વર (મં)

એક તીવ્ર સ્વરમાં બીજા બધા શુદ્ધ સ્વરો સા રે ગ મં પ ધ નિ સાં

તોડી થાટના રાગો – મિયાં કી તોડી, ગુર્જરી તોડી, લાચારી તોડી, બહાદુરી તોડી, મુલતાની.

નાદ અને તેના પ્રકાર

સંગીતનો સંબંધ નાદ સાથે છે. તેની ઉત્પત્તિ વિશ્વની સાથોસાથ થઈ છે. માનવીએ પણ નિર્જીવ સાથે સજીવ વસ્તુના નાદને અપનાવ્યા, એટલું જ નહિ પણ જીવનના દરેક ક્ષેત્રમાં તેનો સ્વીકાર કર્યો.

સંગીતના સૌંદર્યનો આધાર સ્વર છે. જ્યારે સ્વરનું મૂળ નાદ અથવા ધ્વનિ છે. આમ, સંગીતનો આધાર નાદ ઉપર છે. નાદના મુખ્ય બે પ્રકાર છે :

(1) આહત નાદ (2) અનાહત નાદ

(1) આહત નાદ : કોઈ પણ વસ્તુને આઘાત કરવાથી તે કંપિત થઈને ધ્વનિ ઉત્પન્ન કરે છે. આ ધ્વનિને 'આહત' નાદ કહે છે. અલબત્ત, આ નાદ ત્યારે જ સાંભળી શકાય છે જ્યારે તેની આંદોલન સંખ્યા દર સેકન્ડે 16થી વધુ અને 38000થી ઓછી હોય. સંગીતમય સ્વર માટે ઓછામાં ઓછી 40 અને વધુમાં વધુ 4000 આંદોલન સંખ્યા જરૂરી છે.

(2) અનાહત નાદ : આઘાત વગર ઉત્પન્ન થતા ધ્વનિને 'અનાહત' નાદ કહે છે. અનાહત નાદની સાધના અત્યંત કઠિન છે અને તે યોગવિદ્યા દ્વારા પ્રાપ્ત થાય છે.

સંગીત ઉપયોગી મધુર નાદ :

કોઈ પણ ઉત્પન્ન થતા ધ્વનિની આંદોલન સંખ્યા નિયમિત હોય છે ત્યારે તેને 'મધુર નાદ' કહે છે. આ મધુર નાદનો ઉપયોગ સંગીતમાં થતો હોવાથી સંગીતોપયોગી નાદ કહે છે. દા.ત. તાનપુરા કે સિતારના તારને છેડવાથી નિયમિત આંદોલન સંખ્યા ધરાવતો મધુર ધ્વનિ ઉત્પન્ન થાય છે.

સંગીત નિરુપયોગી નાદ :

ઉત્પન્ન થતા ધ્વનિની આંદોલન સંખ્યા જો અનિયમિત હોય તો તે નાદને 'સંગીત નિરુપયોગી નાદ' (ઘોંઘાટ) કહે છે. દા.ત. હથોડી કે પથ્થરને દીવાલ સાથે આઘાત થવાથી થતો અવાજ.

આ બંને વસ્તુના ઘર્ષણથી આંદોલનો તો ઉત્પન્ન થાય છે, પરંતુ તે આંદોલન સંખ્યા દર સેકન્ડે એકસરખી ન રહેવાથી તેમાંથી ઉત્પન્ન થતો અવાજ સંગીત માટે ઉપયોગી નથી. આવી જ રીતે ગળામાંથી પણ બૂમબરાડા કે ચીસો પાડતી વખતે અનિયમિત આંદોલનો ઉત્પન્ન થાય છે તેને 'ઘોંઘાટ' કહે છે, જે કાનને કર્કશ અને અપ્રિય લાગે છે.

સ્વાધ્યાય

1. ટૂંકમાં જવાબ આપો :

(1) વક્ર તાનની વ્યાખ્યા ઉદાહરણ આપી સમજાવો.

(2) ખટકાની તાનના બે પ્રકાર સમજાવો.

(3) રાગાંગની તાન વ્યાખ્યા સહિત સમજાવો.

(4) પંડિત ભાતખંડેજીના થાટ માટેના મુખ્ય મુદ્દાઓ લખો.

(5) જનકરાગ અને જન્યરાગની વ્યાખ્યા લખો.

(6) દસ થાટના નામો લખો.

(7) 'આહત' નાદની વ્યાખ્યા લખો.

(8) સંગીત ઉપયોગી મધુર નાદ એટલે શું ?

2. સાચા જવાબ સામે ✔ ટીક કરો :

(1) જે તાનમાં આરોહી–અવરોહી સ્વરોનો ઉપયોગ થાય તેને કઈ તાન કહે છે ?

(A) કૂટ તાન (B) રાગાંગ તાન (C) વક્ર તાન (D) શુદ્ધ તાન

(2) ટપ્પાશૈલી ગાયનમાં કઈ તાનનો ઉપયોગ થાય છે ?

(A) સપાટ તાન (B) ખટકાની તાન (C) અલંકારિક તાન (D) લડંત તાન

(3) એક તીવ્ર સ્વર (મ॑) આવતો હોય તો થાટનું નામ શું છે ?

(A) બિલાવલ (B) ખમાજ (C) કલ્યાણ (D) કાફી

(4) એક કોમળ સ્વર (રે॒) અને એક તીવ્ર સ્વર (મ॑) આવતો હોય તે થાટનું નામ શું છે ?

(A) ભૈરવ (B) ખમાજ (C) આશાવરી (D) મારવા

(5) ભૈરવી થાટમાં આવતો રાગ કયો છે ?

(A) માલકૌંસ (B) મિયાં કી તોડી (C) પૂરિયા ધનાશ્રી (D) અડાણા

•

6 જીવનચરિત્ર

પ્રસ્તાવના

ભારતીય સંગીતના ઇતિહાસમાં અનેક કલાકારોએ પોતાની કલાનું યોગદાન આપીને સંગીતવારસાને સમૃદ્ધ કર્યો છે. આ વિદ્યાની સાધનાથી અનેક કલાકારોએ ઉચ્ચસ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું છે. સંગીતકલા એ સામાન્ય કલા નથી પરંતુ ઈશ્વરને પામવાની અને સંસ્કારોનું સિંચન કરવાની ઉત્તમ કલા છે, એ આ એકમમાં જોવા મળે છે.

વિદ્યાર્થીઓ આ એકમના અભ્યાસથી ભારતના મહાન સંગીતસાધકોનું જીવનચરિત્ર વાંચીને પ્રેરણા મેળવશે અને ભવિષ્યમાં તેમને સારા અને ઉત્તમ કલાકાર બનવાની પ્રેરણા મળશે.

આ એકમમાં સ્વામી હરિદાસ, તાનસેન, બૈજુ બાવરા અને પંડિત રવિશંકર જેવા મહાન સંગીતસાધકોના જીવન વિશે સંક્ષિપ્ત માહિતી છે.

(1) સ્વામી હરિદાસ

જન્મ : સંવત 1537 **મૃત્યુ :** સંવત 1632

શ્રીકૃષ્ણના અનન્ય ભક્ત, મહાન વિરક્ત સંગીતજ્ઞ, સંતકવિ અને ભક્તિસંગીતની ગંગા વહેવડાવનાર રસિકશિરોમણિ એવા મહાન સંગીતાચાર્ય સ્વામી હરિદાસનો જન્મ વૃંદાવનથી થોડેક દૂર આવેલા રાજપુર ગામે સંવત 1537 ભાદ્ર સુદ 8ના રોજ થયો હતો. પિતાનું નામ આસૂધીર અને માતાનું નામ ગંગાદેવી. તેઓ સનાઢ્ય બ્રાહ્મણ હતા.

વૃંદાવન અને રાજપુરની આસપાસનાં વન–ઉપવન એ બાળ હરિદાસની વિહારભૂમિ બની ગયા. આમ, પ્રકૃતિનાં પુણ્યતત્ત્વો દ્વારા હરિદાસનું જીવનઘડતર થતું ગયું.

પિતા પણ સંગીતપ્રેમી, શાસ્ત્રોના જ્ઞાતા અને ધર્માનુરાગી હતા. હરિદાસને એમનો પણ અનન્ય લાભ મળતો ગયો. દીક્ષાગુરુના સંસ્કારો પણ ઝીલતા ગયા. પચીસ વર્ષની વયે એમણે ઘર છોડ્યું. રાજપુરથી એક માઇલને અંતરે પોતાના ગુરુસ્થાનમાં જ એમણે નિવાસ કર્યો. અહીં એમને નિકુંજેશ્વરી રાધિકાના રસખેલનનો રસાનુભવ થવા લાગ્યો. નિધિવનમાં એક નિશ્ચિત સ્થાનકે બેસીને સ્વામીજી અનોખું રસદર્શન અનુભવતા. આ સ્થળે સ્વામી હરિદાસે એક પ્રતિમાનું સ્થાપન કર્યું અને એ પ્રતિમાનું નામાભિધાન કર્યું 'બાંકેબિહારી.' પાછળથી એને 'વિહારપંચમી'નું નામ અપાયું.

સમય જતાં સ્વામીજી ભક્તિસંગીતની મહાન વિદ્યાપીઠ જેવા બની ગયા. દેશના વિવિધ ભાગોમાંથી શિષ્યો આવવા લાગ્યા. સેવા, ભક્તિ અને સંગીતનો ત્યાં અજબ મેળો જામવા લાગ્યો.

સંગીતસાધના દ્વારા સ્વામીજીની વિશેષ કૃપા ઝીલનાર શિષ્યોમાં બૈજુ બાવરા, મદનરાય, રામદાસ, દિવાકર પંડિત, સોમનાથ પંડિત, તાનસેન, રાજા શૌરસેન વગેરેનો સમાવેશ થાય છે.

ભગવદ્‌ભક્તિને માર્ગે જીવનને ધન્ય કરનાર શિષ્યોમાં વિઠ્ઠલ વિપુલ, દયાળદાસ, મનોહરદાસ, ગોવિંદદાસ, પ્રકાશદાસ વગેરેના નામો ગણાવી શકાય.

સ્વામીજીની પદરચનાઓ ભક્તિસભર છે. એ કવિતામાં રસમૂર્તિ રાધિકા અને સુંદરશ્યામના નિત્યવિહારના રસદર્શન છે. એમણે ધ્રુપદ રચ્યા છે. એમાં 18 સિદ્ધાંતના ધ્રુપદો અને 110 'કેલિમાલ'ને નામે જાણીતા છે. સિદ્ધાંતના ધ્રુપદો જ્ઞાન, વૈરાગ્ય અને ભક્તિસભર છે. 'કેલિમાલ'ના ધ્રુપદોમાં એમના આરાધ્ય શ્રી શ્યામાશ્યામની નિત્યની શૃંગારલીલાનું વર્ણન છે.

સંગીત ક્ષેત્રે સ્વામીજીનાં બે સ્વરૂપ પ્રકાશિત છે– એક છે રસસિદ્ધ ધ્રુપદ ગાયક તરીકેનું અને બીજું છે સિદ્ધ વીણાવાદક તરીકેનું. એ અદ્વિતીય ભક્તકવિ હતા. એમણે રાગોને અનુરૂપ પદોની રચના કરી એને સુંદર ને સુમધુર રૂપ આપ્યું છે. સ્વામીજીની ઉપાસના ગોપીભાવની હતી. રાસેશ્વરી રાધિકાની સખી લલિતા તરીકે એ પ્રસિદ્ધ છે. ભક્ત નાભાજી સ્વામીજીને 'ગાનકલાગંધર્વ' કહેતા હતા. એમણે વીણાવાદન શૈલીમાં પરિવર્તન કર્યું હતું.

સ્વામીજીના ધ્રુપદોમાં ગાયન, વાદન અને નૃત્ય સાથે સંબંધ ધરાવતા અનેક પારિભાષિક શબ્દો, વાદ્યોનાં નામો તથા તેના બોલ, નૃત્યની અનેક મુદ્રાઓ અને તાલનો નિર્દેશ દૃષ્ટિગોચર થાય છે. એ દ્વારા એમના તે વિશેના અપૂર્વ શાસ્ત્રીય જ્ઞાનની પ્રતીતિ થાય છે.

તેઓ ભક્તકવિ અને સંગીતશાસ્ત્રી કવિ ઉપરાંત એક વિશિષ્ટ ભક્તિસંપ્રદાયના પ્રવર્તક પણ હતા. આજે પણ એમની બે શિષ્યપરંપરા ચાલી આવે છે – એક છે વિરક્ત શિષ્યપરંપરા અને બીજી છે ગૃહસ્થ ગોસ્વામી પરંપરા.

નિધિવનની પાવનકારી પુણ્યભૂમિમાં જીવન વિતાવી સ્વામીજીએ સંવત 1632માં આ લૌકિક દુનિયામાંથી વિદાય લીધી. આવા સ્વામીજીએ હિન્દુસ્તાની સંગીતને મધુરવ્રજ ભાષામાં મઢીને ભારતીય ચારિત્ર્ય અને સંગીતને અમર કર્યું છે. ભારતની સંગીતસંસ્કૃતિમાં સ્વામી હરિદાસનું નામ અમરત્વ પામી ચૂક્યું છે.

આ મહાન જ્યોતિર્ધર સમા સ્વામી હરિદાસજીની સમાધિ વૃંદાવનમાં છે. ત્યાં દર વર્ષે સંગીત સમારોહ યોજાય છે અને અનેક કલાકારો પોતાની કલાના પ્રસ્તુતીકરણ દ્વારા સ્વામીજીને યાદ કરી શ્રદ્ધાસુમન અર્પણ કરે છે.

(2) તાનસેન

જન્મ : ઈ.સ. 1532 **મૃત્યુ :** ઈ.સ. 1589

ભારતીય શાસ્ત્રીય સંગીત ક્ષેત્રે વિશ્વના અનેક તેજસ્વી તારલાઓએ સદીઓથી મહાન સંગીત પરંપરાને જીવંત રાખી છે. આમાંના એક ધ્રુવતારક સમાન તેજસ્વી તારલા એટલે 'તાનસેન'. તાનસેન ભારતના સંગીત ગૌરવ હતા.

આ મહાન સંગીતસ્વામીનો જન્મ ગ્વાલિયરથી સાત માઈલ દૂર આવેલા બેહટ નામના એક નાના ગામમાં આશરે ઈ.સ. 1532માં થયો હતો.

પિતાનું નામ મકરંદ પાંડે અને માતાનું નામ લક્ષ્મી હતું. પાંડેજી પોતે એક સારા ગાયક હતા. લોકવાયકા પ્રમાણે મહંમદ ગૌસ નામના મહાન ફકીરના આશીર્વાદથી મકરંદ પાંડેને પુત્રપ્રાપ્તિ થઈ. આ બાળકનું નામ 'રામતનુ' રાખવામાં આવ્યું. કેટલાક એને 'તન્નામિકા' પણ કહેતા. આગળ જતાં એ 'તાનસેન'ને નામે પ્રસિદ્ધ થયા.

બાળવયમાં રામતનુ તોફાની પ્રકૃતિના હતા. જ્યારે એમની ઉંમર 10 વર્ષની થઈ ત્યારે એ વિવિધ પ્રકારના પશુ–પક્ષીઓના અવાજની આબેહૂબ નકલ કરતા હતા.

એ દિવસોમાં વૃંદાવનના સંગીતાચાર્ય સ્વામી હરિદાસ પોતાની શિષ્યમંડળી સાથે કાશીની યાત્રાએ જઈ રહ્યા હતા. જ્યારે તેઓ બેહટ ગામ નજીક પહોંચ્યા ત્યારે રામતનુએ કંઈક કુતૂહલ પેદા કરવાના ઇરાદાથી 'વાઘ' ગર્જના કરી. સ્વામી હરિદાસે બાળ રામતનુની આ પ્રાકૃતિક પ્રતિભાથી પ્રભાવિત થઈ એમને એમના પિતા પાસે લઈ જઈ સંગીત શીખવવાની ઇચ્છા પ્રગટ કરી.

બાળપણમાં તાનસેન તથા સૂરદાસે ગ્વાલિયરમાં રાજા માનસિંહ તોમરે સ્થાપેલી સંગીતશાળામાં સંગીતનો પ્રાથમિક અભ્યાસ કર્યો હતો, જેથી એમની વચ્ચે ગાઢ મિત્રતા હતી.

તાનસેનની પ્રશસ્તિરૂપે સૂરદાસે એક દુહો રચ્યો હતો. એના શબ્દો નીચે મુજબ છે :

"વિધના યહ જીન જાની કૈ શેષહિ દિયે ન કાન,

ધરા, મેરુ સબ ડોલતે તાનસેનકી તાન."

સ્વામી હરિદાસ પાસેથી વિદ્યા પ્રાપ્ત કરીને રામતનુ રિવા ગયા અને રિવાના નરેશ રાજા રામચંદ્રના દરબારી સંગીતકાર તરીકે નિયુક્ત થયા. મહારાજાએ એમને 'તાનસેન'નો ઇલ્કાબ આપ્યો. ટૂંક સમયમાં જ એમની ખ્યાતિ દેશભરમાં ફેલાઈ ગઈ. એમની પ્રશંસા સાંભળીને અકબરે રાજા રામચંદ્ર પાસેથી તાનસેનની માગણી કરી અને આ રીતે અકબરના દરબારમાં તાનસેન 'નવરત્ન'માં સ્થાન પામ્યા.

સંગીતના એ સાધનાકાળ દરમિયાન તાનસેનને ત્યાં ચાર પુત્રો અને એક પુત્રીનો જન્મ થયો હતો. પુત્રોના નામ હતાં – સુરતસેન, શરતસેન, તરંગસેન અને વિલાસસેન તથા પુત્રીનું નામ હતું સરસ્વતી.

તાનસેન એક અલૌકિક સંગીતકાર હતા. કિંવદંતીઓ મુજબ 'દીપક રાગ' ગાઈને તેમણે દીવા પ્રગટાવ્યા હતા તથા અજવાળાં પાથર્યાં પણ એનો પરિશ્રમ એમને મોંઘો પડ્યો. એમના અંગેઅંગમાં અગ્નિદાહ પેદા થયો, જેને ગુજરાતની બે બહેનો તાના–રીરીએ 'મેઘમલ્હાર' રાગ ગાઈને વર્ષા વરસાવીને શમાવ્યો હતો.

તાનસેને અનેક રાગોની રચના કરી હતી. જેવા કે રાગ દરબારી–કાનડા, મિયાં કી સારંગ, મિયાં મલ્હાર વગેરે.

'અકબરનામા'માં દર્શાવ્યા મુજબ તાનસેનનું મૃત્યુ 26–4–1589ના રોજ આગ્રામાં થયું હતું.

તાનસેન સંગીતસમ્રાટ હોવા ઉપરાંત કવિ પણ હતા. એમની મુખ્ય રચનાઓમાં ધ્રુપદો પ્રચલિત છે. એનો મોટો ભાગ 'રાગ કલ્પદ્રુમ'માં સંકલિત થયો છે.

દર વર્ષે આકાશવાણી તરફથી તાનસેનનો ઉર્સ મધ્યપ્રદેશનાં ગ્વાલિયર મુકામે ઉજવાય છે, જેમાં ભારતના ઘણા નામાંકિત કલાકારો તાનસેનને સંગીતરૂપી અંજલિ અર્પે છે. મધ્યપ્રદેશની સરકાર તરફથી દર વર્ષે એક ઉચ્ચ કક્ષાના સંગીતકારને 'તાનસેન ઍવૉર્ડ' પ્રદાન કરવામાં આવે છે.

'આઈને અકબરી'માં અબુલફઝલે લખ્યું છે : "તાનસેન જેવો મહાન ગાયક પાછલાં એક હજાર વર્ષમાં થયો નથી."

(3) બૈજુ બાવરા

ગુજરાતના ગૌરવ સમાન અપૂર્વ મહાગાયક મહાન સંગીતસ્વામી 'બૈજુ'નો જન્મ ગુજરાતના ચાંપાનેરમાં થયો હતો. તેમનું મૂળ નામ વ્રજલાલ હતું, પરંતુ તેમની માતા એને બૈજુના ટૂંકા નામે સંબોધતી. ઉત્તર ભારતના વસવાટ દરમિયાન તેમણે 'બૈજનાથ' નામ ધારણ કર્યું હતું અને સંસારના ઇતિહાસમાં એ પ્રસિદ્ધ થયાં 'બૈજુ બાવરા'ને નામે.

બાલ્યકાળમાં જ તેમણે પિતાની છત્રછાયા ગુમાવી હતી. માતાએ તેમને ઉછેરીને મોટા કર્યા હતા. બૈજુ માને કંઠે ગવાતાં ગીતો–ભજનો સાંભળવામાં તલ્લીન થઈ જતા. તેમના જીવનમાં માતાએ સંગીતનું સિંચન કર્યું હતું.

કંઈક સાંસારિક વિટંબણાઓને કારણે માતાના મનમાં વિરક્ત ભાવ જાગ્યો ને તેઓ પોતાના લાડકવાયા પુત્ર બૈજુને લઈ વૃંદાવન આવ્યાં. વૃંદાવનમાં મહાન સંગીતાચાર્ય સ્વામી હરિદાસજી પાસે બૈજુએ સંગીતસાધનાનો પ્રારંભ કર્યો.

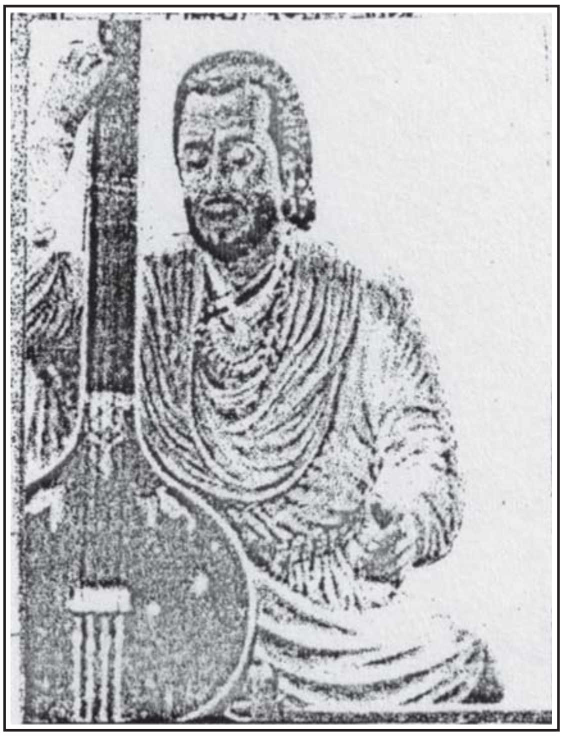

એકાદ દાયકો વીતી ગયો. બૈજુ યુવાન થયા. સ્વામી હરિદાસજીના અનેક સંસ્કારો તેમણે ઝીલ્યા. તેમની ગ્રહણશક્તિ અજબ હતી અને આ રીતે બૈજુએ અનેક રાગરાગિણીમાં પ્રભુત્વ મેળવ્યું.

ગ્વાલિયરના રાજા માનસિંહ તોમર સંગીતપ્રેમી હતા. બૈજુની રાહબરી નીચે ગ્વાલિયરમાં રાજા માનસિંહે સંગીત વિદ્યાપીઠ સ્થાપી અને બૈજુ એના મુખ્ય આચાર્ય થયા. ઘણીવાર રાજા માનસિંહ અને રાણી મૃગનયની એની સાથે સંગીતચર્ચાઓ કરતાં. બૈજુએ ગુર્જરી તોડી, મૃગરંજની તોડી, મંગલગુર્જરી જેવા નવા રાગોનું સર્જન કર્યું હતું.

બૈજુ તેમના પાલકપુત્ર અને શિષ્ય ગોપાળ અને પુત્રી મીરાંની યાદમાં દીવાના થઈ ગયા, ‘બાવરા’ બની ગયા અને ‘બૈજુ બાવરા’થી ઓળખાવા લાગ્યા.

બૈજુની સંગીતસિદ્ધિ અપૂર્વ હતી. અનેક પ્રસંગો એમના જીવનમાં બન્યા. એક પ્રસંગ મુજબ જ્યારે બૈજુ બાવરા પોતાના દિવ્ય સંગીતના ફળસ્વરૂપ રાગ માલકૌંસ એક રાજદરબારમાં ગાઈ રહ્યા હતા ત્યારે સંગીત એની સિદ્ધિની પરાકાષ્ઠાએ પહોંચ્યું. પાષાણ પીગળી ગયા. મૃગરંજની રાગ દ્વારા હરણને દરબારમાં બોલાવ્યા.

આ સિદ્ધિ બૈજુના રચેલાં પદમાં જોવા મળે છે :

“કહે બૈજુ બાવરે, હે મેરે ગોપાળલાલ,
હિરણ બોલાવે, પાષાણ પિઘલાવે,
તેરી લાખ, મેરો એક.”

સંગીતસૃષ્ટિના એ મૂલ્યવાન રત્ન હતા, તેમણે અનેક પદરચનાઓ કરી હતી. તેમના ઘણાંખરાં પદો ધ્રુપદવાળાં છે. તેમની ઘણી રચનાઓ ‘સંગીત રાગ કલ્પદ્રુમ’માં સંગ્રહાયેલી છે.

તેમણે રચેલાં પદો ભક્તિસભર છે. તેમણે એ વિવિધ રાગોમાં રચ્યાં હતા. એક ગુજરાતીને હાથે રચાયેલી એ સૌ હિંદી, વ્રજભાષાની રચનાઓ અનેક ગાયકોના કંઠનો શણગાર બની સંસારમાં જીવંત રહી છે.

(4) પંડિત રવિશંકર

શાસ્ત્રીય સંગીતની સૃષ્ટિમાં ભાગ્યે જ કોઈ સંગીતરસિક પંડિત રવિશંકરના નામથી અણજાણ હશે. વિદેશોમાં ભારતીય સંગીત, સંસ્કૃતિ અને સિતારવાદનનો પ્રચાર કરનાર પંડિત રવિશંકરજીનો જન્મ ઈ.સ. 1920માં વારાણસીમાં એક સંસ્કારી બંગાળી કુટુંબમાં થયો હતો. એમના પિતા શ્યામશંકર સંસ્કૃતના પ્રખર પંડિત હતા. તેઓ ઝાલાવાડ સ્ટેટના દીવાન હતા. ત્યારબાદ એમણે લંડનમાં વકીલાત શરૂ કરી. રવિશંકરના માતા હેમાંગિનીદેવી પુત્રો સાથે વારાણસીમાં જ રોકાયાં.

આઠ વર્ષની ઉંમરે રવિશંકર કવિવર ટાગોરનાં કેટલાક ગીતો કંઠસ્થ કરી મહેમાનોનું સ્વાગત કરતા. રવિશંકર કહે છે કે, એમના પ્રથમ ગુરુ એમના જયેષ્ઠબંધુ ઉદયશંકર હતા. એ એમના આદર્શ પણ હતા. ભારતીય સંગીત તથા સંસ્કૃતિની ઉચ્ચતા, મહત્તા તથા વિપુલતાનું ભાન એમણે જ રવિશંકરને કરાવ્યું હતું.

ઉસ્તાદ અલાઉદ્દીન ખાં પાસે સિતારની તાલીમ શરૂ કરી, મહિયરમાં લગભગ સાત વર્ષ સુધી રવિશંકરે અવિરત રિયાઝ કર્યો.

ઈ.સ. 1939ના ડિસેમ્બર મહિનામાં રવિશંકરે અલ્હાબાદ સંગીત પરિષદમાં પ્રથમ કાર્યક્રમ રજૂ કર્યો. ત્યારબાદ ઈ.સ. 1944 સુધી એમણે લખનૌ રેડિયો પરથી કાર્યક્રમો આપ્યા. તે જ વર્ષમાં એમના પત્ની અન્નપૂર્ણાદેવી તથા પુત્ર શુભેન્દ્ર સાથે તેઓ મુંબઈ સ્થાયી થયા. પં. રવિશંકરે ઘણા ચલચિત્રોમાં સંગીત–દિગ્દર્શન કર્યું હતું. ત્યારબાદ રવિશંકરે 'ઇમ્મોર્ટલ ઇન્ડિયા', 'ડિસ્કવરી ઑફ ઇન્ડિયા' નામની નૃત્યનાટિકામાં પણ સંગીત આપ્યું.

ઈ.સ. 1948માં રવિશંકરની નિમણૂક દિલ્હી રેડિયો સ્ટેશન પર 'ડાયરેક્ટર ઑફ મ્યુઝિક ફૉર એક્સ્ટર્નલ સર્વિસ' તરીકે થઈ. ત્યાં એમણે ભારતીય વાદ્યવૃંદ તથા સમૂહગાનની રચના કરી અને તેમાં અવનવા પ્રયોગો કરીને સારી સફળતા મેળવી.

પં. રવિશંકરે 'કાબુલીવાલા' ફિલ્મમાં સંગીત આપ્યું અને તે માટે એમને સંગીતનું 'સિલ્વરબેર' સન્માન 'બર્લિન મ્યુઝિક ફેસ્ટિવલ'માં મળ્યું.

ત્યારબાદ એમણે સત્યજીત રેની મશહૂર ફિલ્મો 'પથેર પાંચાલી', 'અપૂર સંસાર' તથા 'અપરાજિતા'માં સંગીત આપી દુનિયાભરમાં પ્રસિદ્ધિ મેળવી.

1958માં 'મેલડી ઍન્ડ રીધમ' નામના એક કાર્યક્રમમાં એમણે એક સો કલાકારોના ઑરકેસ્ટ્રા તથા સમૂહગાન સાથે સંગીત રજૂ કર્યું હતું.

મશહૂર વાયોલિન વાદક યહૂદી મેન્યુહીન સાથેની જુગલબંદીના કાર્યક્રમો થયા હતા અને તેની ખૂબ જ પ્રશંસા થઈ હતી.

જ્યૉર્જ હેરિસન મશહૂર 'બીટલ' સંગીતકાર પણ રવિશંકરના શિષ્ય હતા અને એમણે પોતાના ઑરકેસ્ટ્રામાં સિતારને દાખલ કરી હતી. આ કારણે રવિશંકરની લોકપ્રિયતા વિદેશોમાં ખૂબ જ વધી ગઈ.

રવિશંકરે 'ઇન્ડિયા વીક એલિબ્રેહાન્સ', 'યુનેસ્કો ફેસ્ટિવલ' વગેરે આંતરરાષ્ટ્રીય પરિષદોમાં સફળ કાર્યક્રમો આપી વિદેશોમાં ભારતીય સંગીતને ઉચ્ચ સ્થાન અપાવ્યું.

રવિશંકર કેટલાક દક્ષિણ ભારતીય રાગો જેવા કે કિરવાણી, કલાવતી, ચારુકેશી, પરમેશ્વરી, હેમંતને પ્રચારમાં લાવ્યા હતા.

રવિશંકરે 'મ્યુઝિક મેમરીઝ' તથા 'માય મ્યુઝિક ઍન્ડ માય લાઈફ' એ નામે પુસ્તકો લખ્યાં છે. રવિશંકરના ઘણા શિષ્યોએ વિદેશોમાં સારી નામના મેળવી છે. એમાં સલિલ ચૌધરી, હરિપ્રસાદ ચૌરસિયા, લક્ષ્મીશંકર, જયા વિશ્વાસ, શમીમ અહમદ વગેરે મુખ્ય ગણી શકાય. પંડિત રવિશંકરને 'પદ્મભૂષણ' અને 'ભારતરત્ન' જેવા ઉચ્ચકક્ષાના ઇલકાબ ભારત સરકાર તરફથી પ્રાપ્ત થયા હતા. કેલિફોર્નિયા યુનિવર્સિટીએ પણ એમને માનદ્ 'ડૉક્ટરેટ'ની પદવી આપી હતી.

પં. રવિશંકરના હૃદયમાં સંગીત માટે ઉચ્ચ ભાવના હતી. તેઓ લખે છે કે : ''સંગીતના સ્વરોમાં જ ઘણુંખરું એમને પ્રભુનું દર્શન થાય છે. સંગીતથી મનુષ્ય આધ્યાત્મિક ઉન્નતિ અને શાશ્વત શાંતિ પામી શકે છે.'' આ મહાન કલાકારનું મૃત્યુ તા. 11-12-2012ના રોજ અમેરિકામાં થયું હતું.

સ્વાધ્યાય

1. એક વાક્યમાં જવાબ આપો :

(1) સ્વામી હરિદાસનો જન્મ વૃંદાવન પાસે કયા ગામમાં થયો હતો ?

(2) સ્વામી હરિદાસની કવિતામાં શેનું દર્શન થાય છે ?

(3) ભક્ત નાભાજી સ્વામી હરિદાસને કયા નામથી સંબોધતા હતા ?

(4) 'રામતનુ' કયા નામથી ઇતિહાસમાં પ્રસિદ્ધિ પામ્યા ?

(5) તાનસેનના સંગીત ગુરુનું નામ શું હતું ?

(6) વિશ્વમાં તાનસેનનું નામ કયા રાગ સાથે જોડાયેલ છે ?

(7) 'બૈજનાથ' ગુજરાતના કયા ગામના વતની હતા ?

2. સાચા જવાબ સામે ✔ ટીક કરો :

(1) 'બૈજુ'ના ગુરુનું નામ શું હતું ?

(A) સ્વામી હરિદાસ (B) તાનસેન (C) ભાતખંડે (D) પં. નારદ

(2) 'બૈજુ બાવરા'એ કયા રાગોની રચના કરી હતી ?

(A) મુલતાની (B) ગુર્જરીતોડી (C) ભૂપાલી (D) ભૈરવી

(3) પં. રવિશંકરને ભારત સરકારનો કયો સર્વોચ્ચ ઇલકાબ પ્રાપ્ત થયો હતો ?

(A) પદ્મશ્રી (B) પદ્મભૂષણ (C) ભારતરત્ન (D) પદ્મવિભૂષણ

(4) સિતારવાદનને વિશ્વ પ્રસિદ્ધ કરનાર કલાકારનું નામ જણાવો.

(A) પં. જશરાજ (B) પં. વિ.જી. જોગ (C) પં. ભીમસેન જોશી (D) પં. રવિશંકર

3. જીવનચરિત્ર લખો. (કોઈ પણ બે)

(1) સ્વામી હરિદાસ (2) બૈજુ બાવરા (3) સંગીત સમ્રાટ તાનસેન (4) પં. રવિશંકર

•

7 નિબંધ

પ્રસ્તાવના

સંગીત એ નૈસર્ગિક કલા છે. માનજીવનમાં સંગીત અનેક રીતે ઉપયોગી કલા સાબિત થઈ છે. સંગીતમાં ગાયન-વાદનનો સુભગ સમન્વય સધાય છે. આથી સંગીતમાં તાલનું મહત્ત્વ હોય એ સ્વાભાવિક છે. સંગીતના વિવિધ રાગને સૌંદર્ય વધારતા પ્રાણતત્ત્વરૂપ તાલનું સંગીતમાં વિશેષ મહત્ત્વ છે. વળી, આ તાલ માટે વિવિધ વાદ્યોની સંગત જરૂરી છે. સંગીતમાં વાદ્યનો થતો વિનિયોગ અને તાલના મહત્ત્વની અહીં સમજ આપવામાં આવી છે. રાષ્ટ્રીય અને સામાજિક ક્ષેત્રે એકત્વ સાધવામાં સંગીતની ભૂમિકા વિશે માહિતી આપવામાં આવી છે. સંગીત સાથે વિજ્ઞાન અવિનાભાવે જોડાયેલું છે. સંગીત અને વિજ્ઞાનના આંતરસંબંધનો પણ આ એકમમાં સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે.

(1) સંગીતમાં તાલનું મહત્ત્વ

દુનિયાનાં બધાં કાર્યો મહદંશે તાલમાં થતાં હોય છે. રસ્તે ચાલતા આપણા હાથ–પગ તાલમાં ચાલે છે. પક્ષીઓનો નિત્ય ઊડવું–કલરવ વગેરે તાલબદ્ધ હોય છે. સૂર્ય અને ચંદ્ર પણ તેની તાલબદ્ધ ગતિમાં ચાલે છે. ઉપર્યુક્ત બાબતો તરફ ધ્યાન આપીએ તો સહેલાઈથી તાલની મહત્તા સમજી શકાય.

સંગીતના મહાસાગરને ભાવપૂર્ણ માણવા તાલની આવશ્યકતા ખૂબ જરૂરી છે. સંગીત એ તાલનો પ્રાણ છે. કોઈ પણ બે વસ્તુ એકબીજા પર પડવાથી કે અથડાવાથી જે આઘાત થાય છે એ તાલ છે. ગાયન, વાદન અને નૃત્યની ક્રિયામાં તાલનું કાર્યક્ષેત્ર વિશાળ છે. તાલ વગરનું સંગીત નિષ્પ્રાણ છે એટલે કે તાલ વગરનું સંગીત અધૂરું છે.

પંડિત અમરસિંહના 'અમરકોષ'માં તાલની વ્યાખ્યા આપેલ છે. 'ताल : काल क्रिया मानम्' એટલે સમય–ગતિ (કાળ–ક્રિયા)ને માપે છે તે તાલ.

માત્રાનું એકસરખું પ્રમાણ સચવાયેલું હોય તેને શાસ્ત્રની વિશેષ વ્યાખ્યામાં 'તાલ' કહે છે અને તેના સરખા પ્રમાણને 'લય' કહે છે. આ લયને તાલનો પ્રાણ કહે છે. ગાયકનો કંઠ મધુર હોય, વાદકનો હાથ અજોડ હોય, સંગીતની બધી જ બારીકી ક્યાં લેવી તે કલાકાર જાણતો હોય, પણ તેના પ્રયોગમાં તાલ ન હોય તો એની કિંમત કોડીની કહેવાય.

તાલમાં દ્રુત લય, મધ્ય લય અને વિલંબિત લયને વૈદિક ભાષામાં 'વૃત્તિક' કહેવામાં આવે છે. 'ઋગ્વેદ પ્રતિશાખ્ય'માં તેનો ઉલ્લેખ કરેલ છે. દ્રુત લય એટલે ત્વરિત, જેની ગતિ–ઉતાવળી હોય છે તેને દ્રુત લય કહે છે.

જેની ગતિ ત્વરિત પણ નહીં અને ધીમી ગતિ પણ નહીં એવી વચલી ગતિને મધ્ય લય કહે છે.

વિલંબિત લય એટલે જેમાં એકદમ ધીમી ગતિને વિલંબિત લય કહે છે.

દા.ત. 16 આંકડાને 16 સેકન્ડમાં ગણવાને મધ્ય લય કહે છે.

16 આંકડાને 8 સેકન્ડમાં ગણવા તે દ્રુત લય કહેવાય.

16 આંકડાને 32 સેકન્ડમાં ગણવાને વિલંબિત લય કહેવાય.

આ ઉપરથી સમજી શકાય કે મધ્યલયથી બમણી ગતિને એટલે કે ઝડપ (સમય) એ દ્રુતલય.

મધ્યલયથી બમણી ધીમી ગતિ એ વિલંબિત લય. કાળ (સમય) માપવા માટે આપણા શાસ્ત્રકારોએ એક માપ નક્કી કર્યું છે, તેને માત્રા કહેવામાં આવે છે. એક સેકન્ડમાં એક માત્રા ગણીએ તે પ્રમાણે એક માત્રામાં અડધી માત્રા, 1/4 માત્રા, 1/8 માત્રા ઇત્યાદિ ભાગોના દ્રુત, અણુદ્રુત અને અણુઅણુદ્રુત નામે ઓળખાય છે. તેમ જ બે માત્રાને ગુરુ, ત્રણ માત્રાને પ્લુત અને ચાર માત્રાને ચતુશ્ર કહેવાય છે. આ માત્રાઓને સ્વર સાથે કેવી રીતે સંબંધ છે તે જાણવું જરૂરી છે.

આપણે સ્વર ગાઈએ છીએ તેને લંબાવવાની મર્યાદા હોય છે. મર્યાદા એટલે મિતિ, માપ કે સમય. કોઈ પણ મનુષ્ય અટક્યા વિના સ્વર લંબાવ્યા કરે એ બનવું અશક્ય છે. માટે સ્વરની લંબાઈ કે પહોળાઈ, સ્વર નાનો કે મોટો, સ્વર ઊંચો કે નીચો થાય છે. આવા અનેક સ્વરોની રચનાથી રાગ બને છે. તેનું રહસ્ય સ્વરની લંબાઈ કે પહોળાઈમાં રહેલું છે. આ સ્વરોના રહસ્યને ફેરવવાથી એટલે કે અલ્પત્વને બહુત્વમાં ફેરવવાથી રાગમાં ફરક પડે છે. આ પ્રમાણે કેવળ તાલની માત્રાની રચના બદલવાથી સ્વર બદલાય, સ્વર બદલાતા રાગ બદલાય અને રાગ બદલાતા રસ પણ બદલાય.

અનુભવે કોઈ એક ગીત એક જ રાગમાં જુદા જુદા તાલમાં જોઈશું તો જુદા જુદા રસની અનુભૂતિ થશે.

વીર અને અદ્ભુત, શૃંગાર અને કરુણ, બીભત્સ અને ભયાનક, ભક્તિ વગેરેના ચમત્કારો ઘણાખરા આપણને તાલ અને સૂરના સંયોગથી અનુભવવા મળે છે. કેવળ સૂરમાં મનુષ્ય ગાઈ પણ નથી શકતો, તેને તાલનું પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન નહીં હોય તોપણ તે અજાણ્યે તાલમાં જ ગાય છે. મૂળવાત એ છે કે સ્વરની સ્થિતિ જ્યાં સુધી તાલમાં કાયમ નહીં થાય ત્યાં સુધી કોઈ રસનો નિશ્ચય થતો નથી.

દા.ત. દાદરા તાલમાં શાંતરસ જોવા મળે છે તો કહરવા તાલમાં નાના બાળક પણ તાલી વગાડીને નાચવા લાગે છે, વૃદ્ધજનોના પગમાં જોર આવી જાય છે. આમ, તાલના ઉપયોગથી આનંદ પ્રાપ્ત થાય છે. શાસ્ત્રીયસંગીત, ઉપશાસ્ત્રીયસંગીત, સુગમસંગીત કે લોકસંગીત ગાવામાં શૃંગારિકતા પ્રાપ્ત થાય છે. રૂપક તાલનો અદ્ભુત પ્રભાવ છે. એમાં વિરહવેદનામાં નાયિકાની અનિશ્ચિત ગતિનો પડઘો હોય છે. આમ, તાલનો ઉપયોગ કોઈ પણ સંગીતમાં રસઉત્પત્તિ કરવામાં સહાય કરે છે.

તાલ એ સંગીતનું શ્રેષ્ઠ અંગ છે. ગાયક વાદકને અનુકૂળ રહી સાથ-સંગતનો સ્પષ્ટ ઠેકો આપવો અને રંગમંચમાં વિશેષ રંગ જમાવટ કરવી એ મુખ્ય છે. શાસ્ત્રીયસંગીત, સુગમસંગીત કે લોકસંગીત – આ બધાંય પ્રકારોમાં તાલ એટલી અગત્યની વસ્તુ છે કે એને કારણે શરૂઆતથી જ શ્રોતાઓના મન પ્રફુલ્લિત બને છે અને એ જ વસ્તુ સંગીતમાં તાલનું મહત્ત્વ બતાવે છે.

સંગીત એ અનુભૂતિ અને ચિત્ત પ્રસન્ન કરવાનો વિષય છે.

(2) રાષ્ટ્રીય એકતામાં સંગીતનો ફાળો

'Music is a language of universal' અર્થાત્ સંગીત એ તો વિશ્વની ભાષા છે. સંગીતનો શાબ્દિક અર્થ જોઈએ તો 'સંગ + ગીત'. 'સંગ' એટલે 'સાથ' અથવા 'સાથે રહેવું' અને ગીત દ્વારા હૃદયની ઊર્મિઓ, હૃદયના ભાવોને સાથે મળીને અભિવ્યક્ત કરવું તે 'સંગીત' કહેવાય.

સંગીતમાં દેશભક્તિના માધ્યમ દ્વારા રાષ્ટ્ર પરત્વેના ઉદાસીન ભાવથી ઘેરાયેલ વ્યક્તિના રક્તમાં દેશદાઝ સંચાર કરી શકાય છે. પછી તે ગીત શહીદનું હોય કે ઝવેરચંદ મેઘાણીના 'જનનીના હૈયામાં પોઢંતા–પોઢંતા', 'કોઈનો લાડકવાયો' તેમજ હિન્દી કવિઓ દ્વારા લખાયેલ 'હિન્દ દેશકે નિવાસી સભી જન એક હૈ', રાષ્ટ્રની નવચેતનાનું ગાન 'વંદે માતરમ્' હોય આવા અનેક ગીતો રાષ્ટ્રીય એકતાના મંત્રનો જાપ કરાવતા હોય તેવું ફલિત થયું છે. ગીત શૌર્યનું હોય તો સાદી અને સરળ ભાષામાં કહીએ તો 'મડદાં બેઠા થાય.' ગીતના ગાનમાં જો સંગીત અને તાલ પણ ભળે તો એની અસર ઓછામાં ઓછી બે ગણી કે ત્રણ ગણી જણાય ત્યારે એ ગીતની સાર્થકતાની અનુભૂતિ થાય છે.

મહાત્મા ગાંધીએ કહ્યું છે કે, 'સચ્ચા સંગીત લોગોં કો ઊંચે લે જાતા હૈ ઔર ઉસમેં કોમી ભેદભાવ, 'ઔર રાગ–દ્વેષ કી જગહ નહીં હોતી.' આમ, સંગીત અનેક ધર્મ, જાતિ, પ્રાંત વચ્ચેના સીમાડાઓને દૂર કરી સુમધુર સંગીતના આદાન–પ્રદાન દ્વારા લોકમાનસમાં જુસ્સો, ઉત્સાહ અને રાષ્ટ્રપ્રેમ જગાડે છે.

ભારતીય સંગીતના અનેક દિગ્ગજ તેમ જ નામી–અનામી કલાકારોએ સંગીત દ્વારા રાષ્ટ્રીય એકતામાં પોતાનો સૂર પુરાવ્યો છે. સ્વામી હરિદાસ, સંગીતસમ્રાટ તાનસેન, બૈજુબાવરા, તાના-રીરી બહેનો, પં. વિષ્ણુ દિગંબર પલુસ્કરજી, પં. વિષ્ણુ નારાયણ ભાતખંડેજી, પં. ઓમકારનાથજી, બડે ગુલામઅલી ખાં, અમીર ખાં, કિશોરી આમોલકર વગેરેએ સંગીતના પ્રચાર દ્વારા ધર્મ અને જાતિ વચ્ચેના અનેક મતભેદોને દૂર કરી રાષ્ટ્રીય એકતાને પુરવાર કર્યાના અનેક દૃષ્ટાંતો ઇતિહાસમાં સ્થાન પામ્યા છે.

જેવી રીતે પંડિતો સૂફી ગીતો ગાય છે, મુસલમાન ભજન ગાય છે, પંજાબીઓ હિંદી ગીત ગાય છે, હિંદી ભાષીઓ પણ ગુજરાતી ગીતો ગાય છે. સૌરાષ્ટ્રના દોહા–છંદ શું સૌરાષ્ટ્રવાસી જ ગાય છે ? ના, એવું નથી. હવે તો જાહેર તથા ટેલિવિઝનના કાર્યક્રમોમાં આપણે જોઈ શકીએ છીએ કે દરેક વ્યક્તિ કોઈ પણ ગીત ગાઈ શકે છે. એ જ દર્શાવે છે કે સંગીતને કોઈ ધર્મ, જાતિ કે ભાષાના બંધન હોતા નથી.

રાષ્ટ્રીય એકતામાં ફિલ્મી સંગીતનો ફાળો ખૂબ જ નોંધપાત્ર છે. કોઈ પણ પ્રાદેશિક ગીત, ફિલ્મી ગીત જોતજોતામાં સમગ્ર દેશમાં પ્રચલિત થઈ સૌના કંઠે ગવાય છે. રાષ્ટ્રીય ગીતોમાં શબ્દો સંગીતરસિક શ્રોતાઓના મસ્તિષ્ક ડોલાવે છે. ફિલ્મમાં ગવાતું ગીત 'ઢોલી તારો ઢોલ' દરેક મનુષ્યને ઝૂમતા કરી દે છે. આને એકતા કહેવાય. ભલે ગુસ્સો, બદલાની ભાવના, વિશ્વાસઘાત, વેરઝેર જેવી વિકૃતિઓ રાષ્ટ્રને તોડે છે પણ પ્રેમ, સહકાર અને સંગીતની તાકાત સૌને જોડે છે. તેથી જ ગવાયું છે કે 'મિલે સૂર મેરા તુમ્હારા તો સૂર બને હમારા...'

(3) સંગીતના વિકાસમાં વિજ્ઞાનનો સહયોગ

સંગીતની ઉત્પત્તિ અંગે અનેક કથાઓ આપણી સન્મુખ આવે છે. કોઈ કહે છે સંગીતનો આરંભ બ્રહ્મા દ્વારા થયો. ફારસી વિદ્વાનોના મતે હઝરત મુસાએ પોતાનો ડંડો પથ્થર ઉપર માર્યો તો તેના સાત ટુકડા થયા, જેનાથી સાત સ્વરોની ઉત્પત્તિ થઈ. સંગીતની ઉત્પત્તિ બાબતે ભલે અનેક દંતકથાઓ હોય, પરંતુ સંગીતની શરૂઆત કલાવિજ્ઞાન ઉપર આધારિત છે.

વિજ્ઞાનનો અર્થ માત્ર ભૌતિક નહીં, પરંતુ 'શાસ્ત્રીય દૃષ્ટિકોણથી વિજ્ઞાન' એવો કરી શકાય. સંગીત એક અમૂર્ત અને અદૃશ્ય કળા છે, તેનું મૂળભૂત તત્ત્વ સ્વર અને લય બંને છે. આ બે તત્ત્વોના મિલનથી જ સંગીતની ઉત્પત્તિ થઈ. આ બે મૂળભૂત તત્ત્વોને જ આપણે વિજ્ઞાન કહી શકીએ છીએ.

સંગીતમાં સાત સ્વર છે. તે એકબીજાથી કેટલા અંતરે આવેલા છે, તે આપણે ભૌતિક વિજ્ઞાનના આધારે જાણી શકીએ છીએ. એક વાર 'સા' સ્વર નક્કી કરવામાં આવે, તો તેની આંદોલન સંખ્યાના આધારે 'રે, ગ, મ, પ, ધ, ની' સ્વરોને સ્થાપિત કરી શકાય છે. એટલે કે સાત શુદ્ધ અને પાંચ વિકૃત સ્વરોને વિજ્ઞાનના આધારે જ સ્થાપિત કરી શકાય છે.

સંગીતના પ્રસારની વાત કરીએ તો વિજ્ઞાનનો તેમાં સહયોગ અદમ્ય છે. આકાશવાણીની શરૂઆત થઈ ત્યારથી સંગીતનો વ્યાપ વધુ વિસ્તૃત થયો છે. ટેપ રેકોર્ડર, કૅસેટ, CD, DVD, MP3, વીડિયો સીડી, કમ્પ્યુટર વગેરે દૃશ્ય–શ્રાવ્ય સાધનોથી આપણે ગમે તે સમયે કોઈ પણ ગાયક દ્વારા ગવાયેલા રાગોને સાંભળી શકીએ છીએ. રેકોર્ડિંગની મહત્ત્વની શોધના કારણે જુદી–જુદી શૈલીના કલાકારોનું રેકોર્ડિંગ કરી, આપણી પ્રાચીન કળાને લુપ્ત થતી બચાવી શકાય છે. કમ્પ્યુટરની શોધે તો જાણે સંગીતના રૂપરંગ બદલી નાખ્યા છે. કમ્પ્યુટરની મદદથી જુદી–જુદી રિધમ (તાલ + લય) રચી શકાય છે. નવા નવા અવાજો રચી શકાય છે અને એ સિવાય પણ સંગીતમાં જે ધારીએ તે પ્રકારના પરિવર્તનો કરી શકાય છે.

વિજ્ઞાનના સિદ્ધાંતો ઉપર જે સભાગૃહ બને છે, તેમાં અવાજના કંપનોનું શોષણ થઈ શકે છે અને અવાજ શ્રોતા સમક્ષ વ્યવસ્થિત રીતે પહોંચી શકે છે. પહેલાંના સમયમાં સંગીતસભાઓમાં ગાયકે ખૂબ ઊંચા અવાજે ગાવું પડતું અને અવાજની રેન્જ જ્યાં સુધી હોય ત્યાં સુધીના શ્રોતાઓ જ તેનો આનંદ લઈ શકતા, પરંતુ આધુનિક વૈજ્ઞાનિક ઢબે બનેલા સભાગૃહમાં શ્રોતાઓ આરામપૂર્વક સંગીતની મહેફિલ માણી શકે છે.

વિજ્ઞાનના માધ્યમ દ્વારા ઘણા નવા ઇલેક્ટ્રોનિક વાદ્યો અસ્તિત્વમાં આવ્યા છે, જેમાં ઇલેક્ટ્રોનિક ગિટાર, કી–બૉર્ડ, ઓક્ટોપેડ, ઇલેક્ટ્રોનિક તાનપુરા, ઇલેક્ટ્રોનિક તબલા, ઇલેક્ટ્રોનિક લહેરાપેટી વગેરે નોંધપાત્ર છે. વિજ્ઞાનના સહયોગથી બનેલા આ વિવિધ ઉપકરણોથી સંગીતની પ્રસ્તુતિનું સ્તર ખૂબ જ ઊંચું ગયું છે.

જેવી રીતે વાદ્યોના નિર્માણમાં ભૌતિક વિજ્ઞાન કામ આવે છે તે રીતે ગાયકના કંઠની તૈયારી કરવા માટે શરીરવિજ્ઞાન કાર્ય કરે છે. આ વિજ્ઞાનમાં કંઠમાં ધ્વનિ ઉત્પન્ન કરવા માટે શરીરના જે હિસ્સાઓ જેવા કે કાન, નાક, ગળું, છાતી, શ્વાસપટલ વગેરે અવયવોનું અધ્યયન કરીને સમૃદ્ધ કરી શકાય છે કે, પછી ગુરુના માર્ગદર્શન પર 'વોકલ કૉર્ડ્સ્' પણ બદલી શકાય છે અને ગાયકના ગળાને 'Voice Culture' (કંઠસાધના) દ્વારા સિદ્ધ કરી શકાય છે.

આમ, સંગીતનો વિકાસ અને વિજ્ઞાન આ બંને વાતો પરસ્પર પૂરક છે. આમ જોઈએ તો સંગીત વિજ્ઞાન ઉપર આધારિત છે, એટલે જ તો પાયથાગોરસ જેવા 'ગણિતરૂપ વિજ્ઞાન સપ્તક'નું નિર્માણ કરે છે જે આંદોલન સંખ્યા સાથે સંબંધિત છે.

ધ્વનિનો પ્રભાવ પ્રાણીઓ અને વનસ્પતિ પર પણ પડે છે. સંગીતમાં થયેલા સંશોધનોએ પુરવાર કર્યું છે કે શાસ્ત્રીય રાગો અનેક શારીરિક અને માનસિક રોગોને દૂર કરવા ઔષધી જેવું કાર્ય કરે છે.

રાગ ચિકિત્સાના પુસ્તકો :

- મ્યુઝિક માઈન્ડ ઍન્ડ મેન્ટલ હેલ્થ
- સેલ્ફ ટ્રાન્ફોર્મેશન થ્રુ મ્યુઝિક
- મેડિસિનલ મ્યુઝિક
- રાગ થેરાપી
- ધ પાવર ઑફ સાઉન્ડ મ્યુઝિક
- ફિઝિશિયન ફૉર ટાઈમ્સ ટુ કમ
- ધ હિલિંગ ઍનર્જીસ ઑફ મ્યુઝિક

વિજ્ઞાનના ક્ષેત્રે સંશોધકો કહે છે કે સિન્થેટિક ઍનાલ્જેટિક્સ જે અનેક સાઈડ ઈફેક્ટ પેદા કરી નુકશાન જ કરે છે, તેની રાગ દ્વારા મટાડવાની ચિકિત્સા કરવી વધુ હિતાવહ છે. રાગના શ્રવણથી દર્દીના મગજના તરંગોમાં આલ્ફા વેવ લેવલ આવે છે. આ તરંગોની અસર ઈલેક્ટ્રોએન્સોફેલા ગ્રામથી જોઈ શકાય છે. આ રાગો જરૂરી હોર્મોનલ પરિવર્તન લાવે છે, જેનાથી સ્વસ્થતા હાંસલ કરી શકાય છે, રોગ મટાડી શકાય છે.

દક્ષિણ ભારતની અન્નામલાઈ યુનિવર્સિટીના વિજ્ઞાની ડૉ. ટી.સી. સિંઘે વનસ્પતિ પર સંગીતની અસર સાબિત કરતા અનેક પ્રયોગો કર્યા હતા. 'ધ ડિપાર્ટમેન્ટ ઑફ એગ્રિકલ્ચર ઑફ ધ ઇન્ડિયન સ્ટેટ ઑફ પોન્ડિચેરી' તરફથી કરેલ પ્રયોગોમાં ડૉ. સિંઘે શાસ્ત્રીય રાગો પર આધારિત ધ્વનિતરંગોનો ઉપયોગ કરી ચોખા, શેરડી, મગફળી, ચોખાના પાકમાં 28 % માંથી 61 % જેટલો વધારો કરી બતાવ્યો હતો. આ પાકના વધુ ઉત્પાદન માટે રાગ ચારુકેશીનો ઉપયોગ વધારે થયો હતો.

વિખ્યાત વનસ્પતિશાસ્ત્રી ડૉ. જ્યોર્જ માઈલસ્ટિને સંગીતનો ઉપયોગ કરી જે છોડને પૂર્ણ વિકસિત થતા બે વર્ષ લાગે તેમને માત્ર છ માસમાં જ પૂર્ણ વિકસિત કરી ફૂલ, ફળ આપતા કરી દીધા હતા.

(4) સાથસંગત માટે વાદ્યનો ઉપયોગ

સાથસંગત એટલે ગાયન—વાદનની ક્રિયામાં અરસપરસ વાદ્યોને સાથ આપવો તે.

ગાયન કરતાં વાદને સંગીતરસિક પ્રજામાં વિશેષ સ્થાન પ્રાપ્ત કરેલ છે, જેથી આ સદીમાં તબલા, પખાવજ, વાયોલિન, સારંગી વગેરે સાથસંગતના વાદ્યોનો પણ સ્વતંત્ર વિકાસ થયો છે.

ચિત્રપટ સંગીતમાં વાદ્યોના સાથસંગતના કારણે ગીતોની લોકપ્રિયતા વધી છે. પરિણામે સંગીતરસિકોની સંખ્યામાં વધારો જોવા મળે છે. જે ગાયકોનો અવાજ મધુર અને સુરીલો હોય તેને સાથસંગતના વાદ્યોનો સાથ મળતાં તે કર્ણપ્રિય બને છે અને જનતા સંગીતને સાંભળવા તત્પર બને છે. આજે આધુનિક યુગમાં રેકોર્ડિંગ પદ્ધતિનો પણ મોટો સહયોગ મળતાં અવાજ અને વાદ્યના સ્વરતાલે સુમધુરતામાં વધારો કર્યો છે. આધુનિક યુગમાં સિન્થેસાઈઝર, ઓક્ટોપેડ, એકોર્ડિયન, કી—બૉર્ડ જેવા અનેક ઈલેક્ટ્રોનિક વાદ્યોનો ઉપયોગ ચિત્રપટ સંગીત, સુગમસંગીત, લોકસંગીત જેવા ગાયન પ્રકારોમાં સંગત તરીકે કરવામાં આવે છે.

- ભારતીય સંગીતમાં ચાર પ્રકારના વાદ્યોનો ઉપયોગ સાથસંગત માટે થાય છે, જે નીચે પ્રમાણે છે :

  (1) **તત્—વિતત્ :** એટલે કે તારથી મઢેલ વાદ્યો. દા.ત. સિતાર, સરોદ, વાયોલિન, સારંગી, દિલરુબા જેવા વાદ્યોમાં મીંડ, સૂત, કર્ણસ્વર, ઝમઝમા, ઘસીટ જેવા પ્રકારોના ઉપયોગથી ગાયનની સંગતમાં સુંદરતા લાવી શકાય છે.

  (2) **ઘન :** ઘન એટલે નક્કર. એકબીજા સાથે અથડાવવાથી જે સંગીત ઉપયોગી નાદ ઉત્પન્ન થાય તે. દા.ત. જલતરંગ, કાષ્ઠતરંગ, પાઈપતરંગ, ઝાંઝ, મંજીરા, કાંસી, પિયાનો, ખંજરી જેવા વાદ્યોનો ઉપયોગ સાઈડ રીધમ તરીકે સાથસંગત માટે થાય છે.

(3) **સુષિર :** એટલે કે હવા ભરવાથી કે ફૂંક મારવાથી સંગીતમય નાદ ઉત્પન્ન થાય તે. દા.ત. હાર્મોનિયમ, કલેરિયોનેટ, વાંસળી, શહનાઈ, પાવો વગેરે વાદ્યોના ઉપયોગથી સાથસંગત કરી શકાય છે.

(4) **અવનદ્ય :** એટલે કે ચામડાથી મઢેલ વાદ્યો. દા.ત. પખાવજ, મૃદંગમ્, તબલા, ઢોલ, ઢોલક, ડફ, ડમરુ, નગારું, નાલ જેવા વાદ્યોના ઉપયોગથી સાથસંગત કરી શકાય છે.

- ઉપર્યુક્ત દરેક વાદ્યોનો ઉપયોગ કયા–કયા ગાયનપ્રકારોમાં સંગત માટે થાય છે તે નીચે પ્રમાણે છે :

ગાયન પ્રકારો : જેવા કે–

(1) **ધ્રુપદ–ધમાર ગાયકી :** તાનપુરો, હાર્મોનિયમ, વાયોલિન, પખાવજ વગેરે.

(2) **શાસ્ત્રીય સંગીત :** સારંગી, વાયોલિન, તાનપુરો, તબલા વગેરે.

(3) **ઉપશાસ્ત્રીય સંગીત (ઠુમરી, દાદરા ટપ્પા વગેરે) :** હાર્મોનિયમ, તાનપુરો, તબલા વગેરે.

(4) **સુગમ સંગીત (ભાવગીત, સમૂહગીત) :** કિ–બૉર્ડ, વાયોલિન, વાંસળી, સારંગી, તબલા વગેરે.

(5) **ફિલ્મી સંગીત :** સિન્થેસાઈઝર, વાયોલિન, વાંસળી, સરોદ, સંતૂર, તબલા, ઢોલક, ઓક્ટોપેડ વગેરે.

(6) **વાદ્ય સંગીત :** સિતાર, સરોદ, વાયોલિન, સારંગી, વીણા, સંતૂર, મોહનવીણા, જલતરંગ વગેરે વાદ્યોમાં તબલા સાથસંગત માટે પ્રમુખ વાદ્ય છે.

(7) **નૃત્ય સંગીત** (કથ્થક, ભરતનાટ્યમ વગેરે) : તબલા, મૃદંગમ્

(8) **લોકનૃત્ય (ગરબા, લાવણી વગેરે) :** ઢોલ, ઢોલક, પાવો, કાંસીજોડા, ખંજરી

આમ, દરેક ગાયન, વાદન, નૃત્ય પ્રકારોમાં સાથસંગત માટે વાદ્યોનો ઉપયોગ જોવા મળે છે. આ વાદ્યોનો સાથસંગતમાં ઉપયોગ કરવાથી ગાયન, વાદન અને નૃત્યની સૌંદર્યતામાં વધારો કરી શ્રોતાઓના મનને આનંદ આપીને સચ્ચિદાનંદની અનુભૂતિ કરાવે છે. એટલે જ સાથસંગતમાં વાદ્યોની ઉપયોગિતા ખૂબ જ જરૂરી છે.

સ્વાધ્યાય

1. નીચે આપેલા પ્રશ્નોના જવાબ એક વાક્યમાં લખો :

(1) સંગીતનો સામાન્ય અર્થ શું છે ?

(2) સંગીત દ્વારા રાષ્ટ્રીય એકતામાં શો ફાળો આપી શકાય ?

(3) સંગીતના પ્રચાર માટેના વૈજ્ઞાનિક સાધનો જણાવો.

(4) ગાયકના ગળાને શાના દ્વારા સિદ્ધ કરી શકાય છે ?

2. નીચે આપેલ 'અ'ને 'બ' સાથે યોગ્ય રીતે જોડો :

અ	બ
કલાકાર	**ગીત**
(1) ઝવેરચંદ મેઘાણી	(1) ઓમ્ જય જગદીશ હરે
(2) પં. વિષ્ણુ દિગંબર પલુસ્કર	(2) સુખકે સબ સાથી
(3) મહંમદ ઈકબાલ	(3) જનનીના હૈયામાં
(4) મહંમદ રફી	(4) સારે જહાં સે અચ્છા

3. નિબંધ લખો :

(1) રાષ્ટ્રીય એકતામાં સંગીતનો ફાળો

(2) સંગીતમાં તાલનું મહત્ત્વ

4. સાચા જવાબ સામે ✔ ટીક કરો :

(1) પં. અમરસિંહે કયા પુસ્તકમાં તાલની વ્યાખ્યા આપી છે ?

(A) આનંદ મઠ (B) અમરકોષ (C) તાલ મંજૂરી (D) તાલ પ્રકાશ

(2) તાલને વૈદિક ભાષામાં શું કહે છે ?

(A) શ્રૃતિ (B) લગ્ગી (C) વૃત્તિક (D) પરન

(3) વિલંબિત લય એટલે કેવી ગતિ ?

(A) દ્રુત (B) મધ્યમ (C) ધીમી (D) અતિદ્રુત

•

વિભાગ 2 (ક્રિયાત્મક)

1 સ્વરજ્ઞાન

પ્રસ્તાવના

અભ્યાસક્રમમાં આપેલા શુદ્ધ સ્વરોના અલંકાર દ્વારા વિદ્યાર્થીઓ સ્વરો ઉપર પ્રભુત્વ મેળવી શકે તેમ જ તાલબદ્ધ રીતે અલંકાર ગાઈ શકે, અભ્યાસક્રમમાં આપેલા અલંકારોને ત્રિતાલ, કહરવા, જપતાલ, આડાચૌતાલ વગેરે તાલનું શાસ્ત્રોક્ત જ્ઞાન મેળવી શકે, આપેલા અલંકારોની મદદથી વિકૃત સ્વરવાળા અલંકારો વિદ્યાર્થીઓ જાણે, તૈયાર કરી શકે અને તૈયાર કરેલા એ અલંકારોથી શુદ્ધ અને વિકૃત સ્વરોની ઓળખ સમજી શકે, તે માટેની ક્ષમતા કેળવાય તે આ એકમનો હેતુ છે.

(અ) (1) તાલ–ત્રિતાલ, માત્રા – 16

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	1
ધા	ધીં	ધીં	ધા	ધા	ધીં	ધીં	ધા	ધા	તીં	તીં	તા	તા	ધીં	ધીં	ધા	ધા
X				2				0				3				X

અલંકાર

સા	ગ	રે	સા	રે	મ	ગ	રે	ગ	પ	મ	ગ	મ	ધ	પ	મ
પ	ની	ધ	પ	ધ	સાં	ની	ધ	ની	રેં	સાં	ની	સાં	ગં	રેં	સાં
સાં	ધ	ની	સાં	ની	પ	ધ	ની	ધ	મ	પ	ધ	પ	ગ	મ	પ
મ	રે	ગ	મ	ગ	સા	રે	ગ	રે	ની̣	સા	રે	સા	ધ̣	ની̣	સા
X				2				0				3			

(2) તાલ–કહરવા, માત્રા – 8

1	2	3	4	5	6	7	8	1
ધા	ગે	ન	તી	ન	ક	ધીં	ન	ધા
X				0				X

અલંકાર

સા	રે	સા	ગ	રે	ગ	રે	મ
ગ	મ	ગ	પ	મ	પ	મ	ધ
પ	ધ	પ	ની	ધ	ની	ધ	સાં
સાં	ની	સાં	ધ	ની	ધ	ની	પ
ધ	પ	ધ	મ	પ	મ	પ	ગ
મ	ગ	મ	રે	ગ	રે	ગ	સા
X				0			

(3) તાલ – કહરવા, માત્રા – 8

1	2	3	4	5	6	7	8	1
ધા	ગે	ન	તી	ન	ક	ધીં	ન	ધા
X				0				X

અલંકાર

સા	મ	ગ	રે	રે	પ	મ	ગ
ગ	ધ	પ	મ	મ	ની	ધ	પ
પ	સાં	ની	ધ	ધ	રેં	સાં	ની
ની	ગં	રેં	સાં	સાં	પ	ધ	ની
ની	મ	પ	ધ	ધ	ગ	મ	પ
પ	રે	ગ	મ	મ	સા	રે	ગ
ગ	ની̣	સા	રે	રે	ધ̣	ની̣	સા
X				0			

(4) તાલ – આડાચૌતાલ

માત્રા–14, તાલી–1, 3, 7, 11

ખંડ–7, ખાલી–5, 9, 13

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	1
ધીં	તિરકિટ	ધીં	ના	તું	ના	ક	ત્તા	તિરકિટ	ધીં	ના	ધીં	ધીં	ના	ધીં
X		2		0		3		0		4		0		X

અલંકાર

સા	રે	રે	ગ	ગ	મ	મ	પ	પ	ધ	ધ	ની	ની	સાં
સાં	ની	ની	ધ	ધ	પ	પ	મ	મ	ગ	ગ	રે	રે	સા
X		2		0		3		0		4		0	

(5) તાલ–ઝપતાલ, માત્રા – 10

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	1
ધીં	ના	ધીં	ધીં	ના	તીં	ના	ધીં	ધીં	ના	ધીં
X		2			0		3			X

અલંકાર

સા	રે	ગ	રે	ગ	રે	ગ	મ	ગ	મ
ગ	મ	પ	મ	પ	મ	પ	ધ	પ	ધ
પ	ધ	ની	ધ	ની	ધ	ની	સાં	ની	સાં
સાં	ની	ધ	ની	ધ	ની	ધ	પ	ધ	પ
ધ	પ	મ	પ	મ	પ	મ	ગ	મ	ગ
મ	ગ	રે	ગ	રે	ગ	રે	સા	રે	સા
X		2			0		3		

(બ) **શુદ્ધ અને વિકૃત સ્વરોની ઓળખ**

સાત શુદ્ધ સ્વર :

સા રે ગ મ પ ધ ની

- **ચાર કોમળ સ્વર (સ્વરની નીચે આડી લીટી) :**

  રે ગ ધ ની

- **એક તીવ્ર સ્વર (સ્વરની ઉપર ઊભી લીટી) :**

  મ̍

- **કુલ બાર સ્વર :**

  સા

  રે રે

  ગ ગ

  મ મ̍

  પ

  ધ ધ

  ની ની

- **બે અચલ સ્વરો :**

  'સા' અને 'પ'

સ્વાધ્યાય

1. જોડકાં જોડો : (તાલની સામે તેના અલંકાર લખો.)

અ	બ
(1) ઝપતાલ	(1) સારેગમ, રેગમપ
(2) ત્રિતાલ	(2) સારેગ સારેગમ, રેગમ રેગમપ
(3) દાદરા	(3) સાગ, રેમ, ગપ
(4) એકતાલ	(4) સારે સારેગ, રેગ રેગમ,
(5) રૂપક	(5) સારેગ, રેગમ

2. નીચે આપેલા અલંકારોને પૂર્ણ કરો :

(1) સારે સારેગ....

(2) સાગ, રેમ...

(3) સા, સારેસા...

(4) સારેસા, રેગરે...

(5) સા... સારેગમ, રે... રેગમપ...

3. નીચેની સૂચના વાંચી અલંકારને જે-તે તાલમાં લખો :

(1) ચારેય કોમળ સ્વરનો ઉપયોગ કરી તાલ ત્રિતાલમાં અલંકાર બનાવો.

(2) થાટ–કાફીના સ્વરને લઈ તાલ દાદરામાં અલંકાર લખો.

(3) તીવ્ર મધ્યમનો ઉપયોગ કરી અલંકાર બનાવો.

•

2 રાગજ્ઞાન

પ્રસ્તાવના

રાગજ્ઞાનની અભિરુચિ કેળવવા વિદ્યાર્થીઓને જુદા જુદા રાગોથી માહિતગાર કરી, ગાયન અને વાદનના કૌશલ્યનો વિકાસ કરી શકાય છે. શાસ્ત્રીય ગાયનમાં ગાવામાં આવતા બડા ખ્યાલ, છોટા ખ્યાલ, તરાના, દ્રુપદ, ધમાર વગેરે ગીતપ્રબંધનો અભ્યાસ કરવો આવશ્યક છે. તેના દ્વારા રાગના સ્વરોની સ્થિરતા, કલ્પનાશક્તિનો વિકાસ, મૌલિક રાગાલાપ અને તાનોના કૌશલ્યમાં વૃદ્ધિ કરી શકાય છે.

આ ઉપરાંત વિવિધ મસીતખાની-રજાખાની ગતો, તોડા, તાન વિસ્તારના અભ્યાસ દ્વારા વાદનના વિદ્યાર્થીઓના જ્ઞાનમાં અભિવૃદ્ધિ થઈ શકે છે.

(અ) રાગ જ્ઞાન :

(1) રાગ – યમન

શુદ્ધ સુરન કે સંગ જબ, મધ્યમ તીવર હોય,
ગ–ની વાદી સંવાદી તે, યમન કહત સબ કોય. ॥

- **પ્રાથમિક માહિતી :**

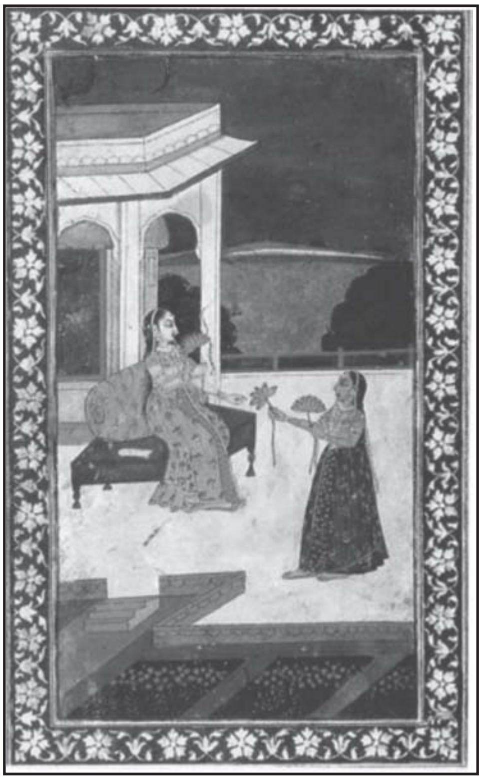

થાટ : કલ્યાણ

સ્વર : મ તીવ્ર, બાકી સ્વરો શુદ્ધ

વર્જ્ય સ્વર : નથી

જાતિ : સંપૂર્ણ–સંપૂર્ણ

વાદી સ્વર : ગ

સંવાદી સ્વર : ની

ગાવાનો સમય : રાત્રિનો પ્રથમ પ્રહર

રાગ પ્રકૃતિ : શાંત–ભક્તિ રસપ્રધાન

રાગનો પ્રભાવ :

જગતના જીવો માટે કલ્યાણની ભાવના.

હાઈ-બ્લડ પ્રેશર દૂર કરવામાં મદદરૂપ.

આરોહ : ની રે ગ મ પ ધ નિ સાં

અવરોહ : સાં ની ધ પ મ ગ રે સા

પકડ : ની રે ગ મ પ રે, ગ રે, ની રે સા

- **સ્વર વિસ્તાર :**

(1) સા, ની, રેસા, નીધની, મધનીસા, નીરેગ, ગરેસા, નીધનીરેગ, ગરેમગ, રેગ, નીરેગમ, પરે, ગરે, નીરેસા.

(2) ધનીરેસા, નીગરેગરેગ, ગરેમગ, પમગરેગ, ગરેસાની, મગરે નીરે, સા.

(3) નીરેગમપ, પ, પમગરેગ, ગ–મપ, પમધપ, ધમપ, મગમધપ, પરે, નીરે ગમગરેસા.

(4) ગમ॑પ, ગરેગમ॑ધનીધપ, નીધપમ॑ગરેગ, ની઼રેગમ॑ધની, નીધની, મ॑ધની, નીધની, નીનીધપ, મ॑ગમ॑રેગ, ગમ॑પ, રે, ગરેની઼રે સા.

(5) મ॑ધનીસાં, ધનીરેંસાં, સાંનીધની, મ॑ધ, મ॑ની, ધની, ધપ, પમ॑ધમ॑, મ॑ગ, રેગ, રેમ॑ગ ની઼રેગમ॑ધનીસાં, સાંનીધપ, નીધપમ॑, મ॑ગરે, ગરેની઼રે, ગરેસા.

(6) ની઼રેગમ॑ધની, મ॑ધનીરેંસાં, નીરેંગં, નીરેંસાં, સાંનીધપ, મ॑ધનીરેંગં, રેંગંમ॑ગં, મ॑રેંગં, નીરેંસાં, સાંનીધપમ॑, ગરે, ગ ની઼રેગમ॑પરેગરે, ની઼રેસા.

• રાગ—યમન   બડા ખ્યાલ   તાલ – વિલંબિત એકતાલ

સ્થાયી : મેરા મન બાંધ લીનો રે,
હાં રે ઈન જોગીયા કે સાથ. ।

અંતરા : સદારંગ કરમ કરો ક્યૂં ના,
ઈન પ્રાન નાથ કે હાથ. ॥

સ્થાયી

ની઼	પ઼	ની઼ધ઼	સારે	સા	–	ની઼	રે	ગ	રે	સા	સા
મે	રા	ડ ડ	મન	બાં	ડ	ડ	ધ	લી	નો	રે	ડ
[પ]નીની	પ(પ)	રે	મ॑મ॑	પ	પ(પ)	ગ	રે	ધ઼	ની઼	સા	સા
હાંડ	રેડ	ડ	ઈન	જો	ડગી	યા	કે	સા	ડ	ડ	થ
3		4		X		0		2		0	

અંતરા

[મ॑]ગ	મ॑	પ	ધ	[5]નીની	પપ	મ॑ગ	ગપ	ગ	રે	[ની઼]સારે	સા
સ	દા	રં	ગ	કડ	રડ	મડ	કડ	રો	ડ	ક્યૂં ડ	ના
[સા]ની઼	રે	ગ	મ॑	[પ]નીની	(5)	મ॑ગ	ગપ	ગરે	ની઼	રે	સા
ઈ	ન	પ્રા	ડ	નડ	ના	ડડ	થડ	કેડ	હા	ડ	થ
3		4		X		0		2		0	

સ્થાયીના આલાપ :

(1)	મે	રા	ઽઽ	મન	બાં	ઽ	સા	–	નીધ	નીરે	સા	–
(2)	મે	રા	ઽઽ	મન	બાં	ઽ	નીરે	ગરે	સા	રે	સા	–
(3)	મે	રા	ઽઽ	મન	બાં	ઽ	નીરે	ગ	–	રેગ	–	રેસા
(4)	મે	રા	ઽઽ	મન	બાં	ઽ	રેગ	ગરે	સાની	રેધ	નીરે	સા
(5)	મે	રા	ઽઽ	મન	બાં	ઽ	ગ	–	મગ	રે–ગમ	પરે	સા
(6)	મે	રા	ઽઽ	મન	બાં	ઽ	મધ	પ	–	મધ	પમ	ગરે
	3		4		X		0		2		0	

અંતરાના આલાપ :

(1)	સ	દા	રં	ગ	ક	રઽ	ગમધની	મધપ–	મધ	સાંની	ધપમગ	પ
(2)	સ	દા	રં	ગ	ક	રઽ	ગમનીધ	નીનીધસાં	નીધ	રેંની	પપમધ	પ
(3)	સ	દા	રં	ગ	ક	રઽ	ગમધની	સાંરેંસાંસાં	નીધનીરેં	ધસાં	ધનીમધ	નીરેંસાં–
(4)	સ	દા	રં	ગ	ક	રઽ	મધનીધ	પ–ધની	મધનીરેં	રેંગંગંરેં	સાં	મધનીસાં
	3		4		X		0		2		0	

સ્થાયીની તાન :

(1)	મે	રા	ઽઽ	મન	બાં	ઽ	નીરેગરેસાસાનીરે	ગમમગરેસાનીરે
	3		4		X		0	
	ગમપમગરેસા		નીરેગમધનીનીધ				પમગરેસા–નીરે	ગમધપમગરેસા–
	2						0	
(2)	મે	રા	ઽઽ	મન	બાં	ઽ	નીરેનીગરેમગપ	મધપમગરેસા–
	3		4		X		0	
	નીરેનીગરેમગપ		મધમનીધપમગ				નીરેનીગરેમગપ	મધમનીધપમગ
	2						0	

અંતરાની તાન :

(1)	સ	દા	રં	ગ	કઽ	રેઽ	નીરેગરેગમપમ	પધનીધધનીસાંની
	3		4		X		0	
	મગરેંસાંનીધનીસાં		ધનીધપગમધપ				નીધનીરેગમધની	ધનીરેંગંગંરેંરેંસાં
	2						0	
(2)	સ	દા	રં	ગ	ક	ર	ગરેંસાંનીધપમગ	રેસાનીધનીરેગમ
	3		4		X		0	
	પધનીસાંધનીરેંસાં		નીરેંગંરેંનીરેંસાંસાં				નીસાંધનીમધપપ	ગમધનીરેંગંરેંસાં
	2						0	

- **વાદ્યવિભાગના વિદ્યાર્થીઓ માટે વિલંબિત ગત :**

- **રાગ–યમન** **વિલંબિત ગત** **તાલ–વિ. એકતાલ**

સ્થાયી

ગરે	સા	નીધ	સાસા	ની	ધ	નીરે	સા	ગ	ની	રે	સા
નીરે	ગરે	ગ	પ	મ	ગ	ગમ	ગરે	ગ	ની	રે	સા
3		4		X		0		2		0	

અંતરા

મગ	પ	મધ	નીધ	સાં	–	સાં	નીધ	નિ	રેં	સાં	–
ગંરેં	સાં	નીધ	પ	મ	ગ	ગમ	ગરે	ગ	ની	રે	સા
3		4		X		0		2		0	

તાનો : સમથી શરૂ

(1)	નીરેગરે	સા–નીધ	નીરેગ–	નીરેગમ	પમગરે	ગમગરે	નીરેગરે	નીરેસા–
(2)	નીરેગરે	સા–નીરે	ગમપમ	ગરેસા–	નીરેગમ	પધનીધ	પમગરે	નીરેસા–
(3)	નીરેગમ	પમગરે	ગમપધ	મપધની	પધનીસાં	ધનીસાંરેં	સાંનીધપ	મગરેસા
(4)	નીરેગગ	રેગમમ	ગમપપ	મપધધ	પધનીની	ધનીસાંરેં	સાંનીધપ	મગરેસા
	X		0		2		0	

● યમન — મસીતખાની ગત — તાલ—ત્રિતાલ

સ્થાયી

											ગગ	રે	ની઼ની઼	સા	રે
											દીર	દા	દીર	દા	રા
ગ	ગ	ગ	પપ	મ॑	પપ	ધ	પ	ગ	રે	સા	ગમ॑	રે	સાસા	ની઼	ધ઼
દા	દા	રા	દીર	દા	દીર	દા	રા	દા	દા	રા	દીર	દા	દીર	દા	રા
મ॑	ધ઼ધ઼	ની઼	રે	ગ	મ॑મ॑	પ	મ॑	ગ	રે	સા					
દા	દીર	દા	રા	દા	દીર	દા	રા	દા	દા	રા					
X				2				0				3			

અંતરા

											ગગ	મ॑	ધધ	ની	ધ
											દીર	દા	દીર	દા	રા
સાં	સાં	સાં	સાંસાં	ગં	રેંરેં	ગં	મં॑	ગં	રેં	સાં	ગંરેં	સાં	નીની	ધ	પ
દા	દા	રા	દીર	દા	દીર	દા	રા	દા	દા	રા	દીર	દા	દીર	દા	રા
મ॑	ધધ	પ	મ॑	ગ	મ॑મ॑	પ	મ॑	ગ	રે	સા					
દા	દીર	દા	રા	દા	દીર	દા	રા	દા	દા	રા					
X				2				0				3			

રાગ યમન મસીતખાની ગત તોડા :

(1)	ગ—મ॑મ॑	ધની	સાં—રેંરેં	ગંરેં	સાં—નીની	ધપ	મ॑પ
(2)	સા—રેરે	ગમ॑	મ॑—ધધ	નીસાં	સાં—નીની	ધપ	મ॑ગ
(3)	પમ॑ગરે	ગમ॑પધ	નીધપમ॑	મ॑ધનીસાં	સાંનીધપ	મ॑ગ	રેસા
(4)	ગગરેસા	ની઼રેગમ॑	પધપમ॑	ગરેસા—	નીધપમ॑	ગરે	સા
(5)	ની઼રેગમ॑	ધનીસાંરેં	સાંનીધપ	મ॑ગરેસા	ની઼રેગમ॑	પમ॑ગરે	ગરેસા—
	2				0		

(2) રાગ ભૂપાલી

મ નિ વર્જિત કર ગાઈયે, માન થાટ કલ્યાણ, ।

ગ ધ વાદી સંવાદી સોં, ભૂપાલી પહચાન. ॥

પ્રાથમિક માહિતી :

થાટ : કલ્યાણ

સ્વર : બધા સ્વરો શુદ્ધ

વર્જ્ય સ્વર : મ અને ની

જાતિ : ઑડવ–ઑડવ

વાદી સ્વર : ગ

સંવાદી સ્વર : ધ

ગાવાનો સમય : રાત્રિનો પ્રથમ પ્રહર

રાગ પ્રકૃતિ : શાંત અને ગંભીર

રાગનો પ્રભાવ :

મનને શાંતિ આપે,

હાઈબ્લડ પ્રેશર દૂર કરે.

આરોહ : સા રે ગ પ ધ સાં

અવરોહ : સાં ધ પ ગ રે સા

પકડ : પગ, ધ પગ, રે ગ, રેસા

સ્વર વિસ્તાર :

(1) સા, ધધસા, સાધપ, પધધસા.

(2) ધસારેસાધ, ધસારેસારેસાધ, પધસાધ, પધસારેગ, રેસાધ, પધસાધ, ધધસા.

(3) સારેગ, રેગરેગ, ધસારેગ, પગ, પરેગ, ગરેસાધસારેગ, પધસાધસારેસારેગ, પગરેગ, રેગરેગરેપગ, પરેગસારે, ધધસા.

(4) સારેરેગગપગ, પગરેગ, ગપધ, ધ, ધ, પગ, પગરેગરેસારેસા ધધસારેગ, ગપધ, ધપગરેગપધ, સાંધ, પધસાં, ધ, રેંસાં, ધ, પધપગ, પગરેપગ, રેગસારેધધસા.

(5) સારેગપ, રેગપધ, ગપધસાં, સાં, સાંધપધ, ધ પગપ, પગરેગ, ગરેસારે, સાધધસા.

(6) ગપધસાં, સાંરેંગંરે, ગંરેંસાંધ પધસાંરેંગં, સાંધપ, ગરેગરેપ, ગરેગસારે, ધધસા.

● રાગ–ભૂપાલી   બડા ખ્યાલ   તાલ–વિલંબિત એકતાલ

સ્થાયી : સુધે બોલત નાહી,
ન રૂપ કી મરોર. ।
અંતરા : કર રહી માન માનત,
પ્યારી કીને જતન કરોર. ॥

સ્થાયી

સાં	પ	ગપ	ધપ	ગ	—	ગ	—	સા	—	ધ઼	ધ઼
સુ	ઽ	ઽઽ	ઽ ધે	બો	ઽ	લ	ઽ	ત	ઽ	ના	હી
સા	—	ગરે	પગ	ગપ	ધસાં	સાંધ	સાં	ધસાં	ધસાંરેંસાં	ધ	પ
ન	ઽ	રૂઽ	પઽ	કીઽ	ઽઽ	મઽ	ઽ	રોઽ	ઽઽઽઽ	ઽ	ર
3		4		X		0		2		0	

અંતરા

ગ	પ	ધસાં	ધધ	સાં	—	સાં	—	ધસાં	રેંગં	રેં	સાં
ક	ર	રઽ	હીઽ	મા	ઽ	ન	ઽ	માઽ	ઽઽ	ન	ત
ધ	સાં	ધસાંરેંસાં	ધપ	ગ	ગરે	ગપ	ધધ	સાં	ધસાંરેંસાં	ધ	પ
પ્યા	ઽ	ઽઽઽઽ	ઽરી	કી	નેઽ	જત	નક	રો	ઽઽઽઽ	ઽ	ર
3		4		X		0		2		0	

સ્થાયીના આલાપ :

(1)	સુ	ઽ	ઽઽ	ઽધે	બો	ઽ	સા	—	રેધ઼	સા	પ઼ધ઼સારે	ગરેસા—
(2)	સુ	ઽ	ઽઽ	ઽધે	બો	ઽ	ગ	—	પ઼ધ઼સારે	ગરેગ—	ગ	રેસા
(3)	સુ	ઽ	ઽઽ	ઽધે	બો	ઽ	ગ	પ	ધપગરે	ગપ	ગરેધ઼ધ઼	સા
(4)	સુ	ઽ	ઽઽ	ઽધે	બો	ઽ	ગપ	ધ	ધધપગ	રેસા	ધધ	પ
(5)	સુ	ઽ	ઽઽ	ઽધે	બો	ઽ	ગપ	ધધ	સાં	ધપ	ગરે	સા
	3		4		X		0		2		0	

અંતરાના આલાપ :

(1)	ક	ર	રડ	હીડ	મા	ડ	સારેગપ	ધસાંપધ	સાં	–	ધરેં	સાં
(2)	ક	ર	રડ	હીડ	મા	ડ	ધધ	પધ	સાં	–	ગંરેં	સાં
(3)	ક	ર	રડ	હીડ	મા	ડ	પધસાંરેં	ગં	–	રેંસાં	ધધ	સાં
(4)	ક	ર	રડ	હીડ	મા	ડ	ગપધપ	સાંરેંસાંધ	સાં	પધસાં–	પધસાં–	પધસાં–
	3		4		X		0		2		0	

સ્થાયીની તાન :

(1)	સુ	ડ	ડડ	ડધે	બો	ડ	સારેગપપગરેસા	સારેગધધપપગ
	3		4		X		0	
	રેસાસારેગપધસાં		સાંધપપગરેસા–				સારેગપધસાંરેંરેં	સાંસાંધપગરેગસા
	2						0	
(2)	સુ	ડ	ડ ડ	ડ ધે	બો	ડ	સારેગપધધપપ	ગરેગપધધપપ
	3		4		X		0	
	ગરેગપધસાંસાંધ		પપગરેસાંસાંધપ				ગરેસા–સારેગપ	ધપગરેગરેસાસા
	2						0	

અંતરાની તાન :

(1)	ક	ર	ડર	હીડ	મા	ડ	ગરેસાસાધસાંધસાં	પધપધગપપગ
	3		4		X		0	
	ગરેસાસાગપગપ		રેંસાંધસાંસાંધપપ				ગરેસા–રેંગંગંરેં	સાંસાંધપગરેસા–
	2						0	
(2)	ક	ર	ડર	હીડ	મા	ડ	પગપધપસાંધપ	ગપગધપગરેગ
	3		4		X		0	
	રેપગરેસારેસાગ		રેસાસારેગપગપ				ધસાંધસાંરેંગંરેંસાં	રેંસાંધપગરેસા–
	2						0	

વાદ્યવિભાગના વિદ્યાર્થીઓ માટે વિલંબિત ગત :

- **રાગ–ભૂપાલી** **વિલંબિત ગત** **તાલ-વિલંબત એકતાલ**

સ્થાયી

ગરે	સા	રેધ઼	સારે	પ	પ	ગ	રેગ	ધપ	ગ	રે	સા
સાધ઼	સારે	ગ	પગ	પ	ધ	પ	રેગપધ	સાં	ધપ	ગ	રે
3		4		X		0		2		0	

અંતરા

પગ	પપ	ધ	પધ	સાં	સાં	સાંરેં	ગંરેં	ગં	રેંસાં	ધ	પ
ગંરેં	સાં	રેંસાં	ધ	પ	ગ	રેગપધ	સાંરેં	સાં	ધપ	ગ	રે
3		4		X		0		2		0	

તાનો : ત્રીજી માત્રાથી શરૂ કરવી

(1)	સારેગગ	રેગપપ	ગપધધ	પધસાંસાં	ધસાંધપ	ગરેસાસા
	0		2		0	
(2)	સારેગરે	રેગપગ	ગપધપ	પધસાંધ	ધસાંધપ	ગરેસા—
	0		2		0	
(3)	સારેગરે	ગપગરે	ગપધસાં	રેંસાંધપ	સાંસાંધપ	ગરેસા—
	0		2		0	
(4)	ગપધપ	ગપધસાં	ધપગપ	ધસાંરેંસાં	ધપગરે	સારેસા—
	0		2		0	
	રેધ઼સારે	પ—રેધ઼	સારેગ—	રેધ઼સારે	પ	
	3		4		X	

● રાગ : ભૂપાલી (મસીતખાની ગત) તાલ : ત્રિતાલ

સ્થાયી

											ગગ	રે	સાસા	ધ઼	સારે
											દીર	દા	દીર	દા	દીર
ગ	ગ	રે	ગરે	ગ	પપ	ધ	પ	ગ	રે	સા	ધ઼ધ઼	સા	રેરે	ગ	પપ
દા	દા	રા	દીર	દા	દીર	દા	રા	દા	દા	રા	દીર	દા	દીર	દા	દીર
સાં	સાં	ધ	પપ	ગ	પપ	ધ	પ	ગ	રે	સા					
દા	દા	રા	દીર	દા	દીર	દા	રા	દા	દા	રા					
X				2				0				3			

અંતરા

											પપ	ગ	રેરે	ગ	પપ
											દીર	દા	દીર	દા	દીર
ધ	ધ	સાં	સાંસાં	ગં	રેંરેં	સા	ંધ	સાં	સાં	સાં	ગંરેં	સાં	ધધ	પ	ગગ
દા	દા	રા	દીર	દા	દીર	દા	રા	દા	દા	રા	દીર	દા	દીર	દા	દીર
ધ	ધ	પ	ગરે	ગ	પપ	ધ	પ	ગ	રે	સા					
દા	દા	રા	દીર	દા	દીર	દા	રા	દા	દા	રા					
X				2				0				3			

રાગ : ભૂપાલી તોડા

(1) ગપધપ ધપ ગરે
0

(2)

પ–પગ	ધપ	સાં–ધપ	રેંસાં	ગં–રેંરેં	સાંધ	પગ
2				0		

(3)

સા	રેરે	ગ	પ	રે	ગગ	પ	ધ	ગ	પપ	ધ	સાં	પ	ધધ	સાં	સાં
સાં	સાંસાં	ધ	પ	ગ	પપ	ધ	પ	ગ	પપ	ગરે	ગ	રેરે	સા	સા	ગ
X				2				0				3			

(4)

રે–સાસા	ગરે	પગ	રેસા	ગ–રેરે	પગ	ધપ	ગરે	
X				2				
પ–ગગ	ધપ	રેંસાં	ધપ	ગપ	ધપ	ગરે	સાસા	ગ
0				3				X

(5)

સા–ગગ	રેસા	રે–પપ	ગરે	ગ–ધધ	પગ	પ–સાંસાં	ધપ	
X				2				
ધ–રેંરેં	સાંધ	સાં–ગંગં	રેંસાં	ધપ	ગપ	ગરે	સા	ગ
0				3				X

(3) રાગ–જૌનપુરી

કોમલ ગધની તિવર રિખવ ચઢત ગંધાર ન કોઈ,

ધ – ગ વાદી સંવાદી તે જૌનપુરી કહી સાંઈ. ॥

'ચંદ્રકાસાર'

- **પ્રાથમિક માહિતી :**

થાટ : આશાવરી,

સ્વર : ગ ધ ની કોમલ,

વર્જિત સ્વર : આરોહમાં ગ,

જાતિ : ષાડવ સંપૂર્ણ,

વાદીસ્વર : ધ,

સંવાદીસ્વર : ગ,

ગાવાનો સમય : બીજો પ્રહર

રાગ પ્રકૃતિ : કરુણ અને ગંભીર

રાગનો પ્રભાવ :

કબજિયાત દૂર કરે

આરોહ : સા રે મ પ, ધ ની, સાં

અવરોહ : સાં ની ધ પ, મ ગ રે સા

પકડ : રે મ પ ની ધ પ, મ પ ધ મ પ, ગ, રે, સા રે મ પ ।

- **સ્વર-વિસ્તાર :**

1. સા, રેમપ, ધમ પગ, રેમપ, સારેમ, રેમપ, મપનીધપ, ધપમપગ, રેમપ, ગ, રે, સા
2. સા, રેસા, રેની ધપ, સા, રેમરેમપગ, રેસા, રેમપ, ધપધમ, પગ, રેમપ, ની ની ધપડ, ધમપગ, રેસા, રેમપ
3. મપની ધપ, ની ધપ, સાંની ધપ, પધની ધપ, ધમપગ, રે, મપધ નીસાં, ધ ની ધપ, ધપમપગ, રેમપ, ગરેસા
4. મપધ નીસાં, રેંસાં, સાંરેંગંરેંસાં, રેંનીસાં, ની ધપ, પગંરેંસાં, રેંનીધપ, મપની ધપ, ધમપગડ, રેસા

(1) રાગ–જૌનપુરી — છોટા ખ્યાલ — તાલ–ત્રિતાલ

સ્થાયી : પાયલ કી ઝનકાર બૈરનિયાં, ઝનઝન બાજે, કૈસે મોરે પિયા સે મિલન કો જાઉં અબ મૈં. ।

અંતરા : બિરહા સે તન તાપતપત હૈ અંગ અંગ સબ, લાગ રહી લા સદારંગીલે ઊઠત જિયા હુક. ॥

સ્થાયી

પ	સાં	ની	સાં	ધ	મ	પધ	મપ	ગ	–	રે	સા	રે	મ	પ	–
પા	ઽ	ય	લ	કી	ઽ	ઝઽ	નઽ	કા	ઽ	ર	બૈ	ર	નિ	યાં	ઽ
ધ	ધ	ધ	ધ	ની	ધ	પ	–	ધ	મ	પધ	મપ	ગ	–	રે	સા
ઝ	ન	ઝ	ન	બા	ઽ	જે	ઽ	કૈ	ઽ	સૈઽ	ઽઽ	મો	ઽ	રે	ઽ
સા	રે	મ	મ	પ	ધ	મ	પ	ગં	–	રેં	સાં	ની	સાં	ધ	મ
પિ	યા	સે	મિ	લ	ન	કો	ઽ	જા	ઽ	ઉં	ઽ	અ	બ	મૈં	ઽ
0				3				X				2			

અંતરા

મ	મ	પ	–	ધ	–	ની	ધ	સાં	–	સાં	સાં	રેં	ની	સાં	–
બિ	ર	હા	ઽ	સે	ઽ	ત	ન	તા	ઽ	પ	ત	પ	ત	હૈ	ઽ
ધ	ધ	ધ	સાં	–	સાં	સાં	રેં	ગં	–	રેં	સાં	ની	સાં	ધ	પ
અં	ઽ	ગ	અં	ઽ	ગ	સ	બ	લા	ઽ	ગ	ર	હી	ઽ	લા	ઽ
ધ	ગં	–	રેં	–	સાં	સાં	–	ની	સાં	રેં	સાં	ની	સાં	ધ	મ
સ	દા	ઽ	રં	ઽ	ગી	લે	ઽ	ઊ	ઠ	ત	જિ	યા	ઽ	હુ	ક
0				3				X				2			

સ્થાયીના આલાપ :

1.	સા	–	–	–	ની઼	ધ઼	પ઼	–	ધ઼	ની઼	સા	–	રે	ગ	રે	સા
2.	સા	રે	મ	પ	ધ	–	પ	–	મ	પ	ગ	–	રે	–	સા	–
3.	સા	રે	મ	–	રે	મ	પ	–	મ	પ	મ	પ	ગ	–	રે	સા
4.	ધ	પ	મ	પ	ની	ધ	પ	–	મ	પ	ગ	–	રે	–	સા	–
	0				3				X				2			

અંતરાના આલાપ :

1.	સાં	–	–	–	રેં	ની	ધ	પ	મ	પ	ગ	–	રે	–	સા	–
2.	ધ	ની	સાં	રેં	ની	સાં	ધ	પ	મ	પ	ધ	પ	ગ	–	રે	સા
3.	ગં	રેં	ની	ધ	પ	–	મ	પ	ગ	–	રે	–	મ	ગ	રે	સા
4.	સા	રે	મ	પ	ધ	–	ની	–	સાં	ધ	ની	સાં	–	ધ	ની	સાં
	0				3				X				2			

સ્થાયીની તાન :

1.	સારે	મરે	મપ	મપ	મપ	ધની	ધપ	મપ	ધની	સાંની	ધપ	મપ	ધપ	મપ	ગ–	રેસા
2.	સારે	મપ	ધપ	મપ	ધપ	મપ	ગ–	રેસા	રેમ	પધ	નીસાં	નીધ	પપ	મપ	ગ–	રેસા
3.	સારે	મગ	રેસા	ની઼સા	રેમ	પની	ધપ	મપ	સાંરેં	મંગં	રેંસાં	નીસાં	નીધ	પમ	ગરે	સા
4.	ગરે	સા–	મગ	રેપ	મધ	પમ	પગ	રેસા	ની઼ધ઼	સાંની	રેંસાં	નીસાં	ધપ	મપ	મગ	રેસા
	0				3				X				2			

અંતરાની તાન :

1.	ધની	સાંની	સાંરેં	સાંરેં	ગંરેં	સાંની	ધપ	મપ	નીની	ધપ	મપ	નીધ	પ–	મપ	ગ–	રેસા
2.	ધની	ધસાં	નીસાં	નીસાં	નીસાં	નીરેં	સાંરેં	નીસાં	ધની	સાંરેં	ગંરેં	સાંની	ધપ	મપ	ગ–	રેસા
3.	રેંસાં	નીસાં	રેંસાં	નીસાં	ગં–	રેંસાં	નીધ	પ–	સાંની	ધની	ધપ	મપ	ધપ	મપ	ગ–	રેસા
4.	સાંરેં	નીસાં	ધની	પધ	મપ	ગ–	રેસા	ની઼સા	રેસા	ની઼સા	ધપ	મપ	રેંસાં	નીસાં	ધની	સાં
	0				3				X				2			

સ્થાયી : ના દીર દીર દીર તાના તા તોમ તાના દેરેના,
દેરેતાના દેરેતાની તાના તાતદ્રેતાની. ।

અંતરા : ના દીર દીર દીર તુમ દીર દીર દીર તોમ્ તાના દેરેતાની,
તોમ તા દેરેના તાના દેરે દેરે તાની. ॥

સ્થાયી

રે	મમ	પપ	ધધ	—	ની	ધ	સાં	ની	——	ધ	પ	મ	પ	મ	ગ
ના	દીર	દીર	દીર	ઽ	તા	ના	તા	તો	ઽમ	તા	ના	દે	રે	ના	ઽ
રે	મ	પ	ધ	મ	પ	ગ	ગ	—	પ	મ	પ	ગ	ગરે	ની	સા
દે	રે	તા	ના	દે	રે	તા	ની	ઽ	તા	ના	તા	ત	દ્રેઽ	તા	ની
0				3				X				2			

અંતરા

મ	મમ	પપ	પપ	ધધ	ધધ	નીની	નીની	સાં	—સાં	સાં	સાં	ની	સાં	સાં	સાં
ના	દીર	દીર	દીર	તુમ	દીર	દીર	દીર	તો	ઽમ્	તા	ના	દે	રે	તા	ની
—	ગં	--	મં	ગં	રેં	સાં	—	પ	મ	મ	પ	ગ	ગરે	સા	સા
ઽ	તો	ઽમ	તા	દે	રે	ના	ઽ	તા	ના	દે	રે	દે	રેઽ	તા	ની
0				3				X				2			

• રાગ જૌનપુરી — રજાખાની — તાલ–ત્રિતાલ

પ	સાંસાં	ની	સાં	ધ	પપ	મ	પ	ગ	–	રે	સા	રે	મમ	પ	–
દા	દીર	દા	રા	દા	દીર	દા	રા	દા	ડ	દા	રા	દા	દીર	દા	ડ
રે	મમ	પ	ની	ધ	–	મ	પ	સાં	નીની	ધ	પ	મ	ગગ	રે	સા
દા	દીર	દા	રા	દા	ડ	દા	રા	દા	દીર	દા	રા	દા	દીર	દા	ડ
મ	પપ	ધ	ની	–	ધ	ની	ની	સાં	–	સાં	સાં	રેં	નીની	સાં	–
દા	દીર	દા	રા	ડ	દા	દા	રા	દા	ડ	દા	રા	દા	દીર	દા	ડ
પ	ગંગં	રેં	સાં	રેં	નીની	સાં	–	ની	ધધ	પ	મ	ગ–	ગરે	–રે	સા
દા	દીર	દા	રા	દા	દાર	દા	ડ	દા	દીર	દા	રા	દાડ	રદા	ડર	દા
0				3				X				2			

રાગ જૌનપુરી : તોડા

1.

સા	રેરે	મ	પ	રે	મમ	પ	ધ	મ	પપ	ધ	ની	પ	ધધ	ની	સાં
ધ	નીની	સાં	રેં	સાં	નીની	ધ	પ	મ	ગગ	રે	સા	સા	રેરે	મ	પ
ધ	–	મ	પપ	ગ	–	સા	રેરે	મ	પ	ધ	–	મ	પપ	ગ	–
સા	રેરે	મ	પ	ધ	–	મ	પપ	ગ							
0				3				X				2			

2.

સા	રેરે	ગ	રે	સા	નીની	ધ	પ	મ	પપ	ધ	ની	સા	રેરે	સા	–
સા	રેરે	મ	પ	ધ	નીની	સાં	રેં	ગં	રેંરેં	સાં	ની	ધ	પપ	મ	પ
સાં	નીની	ધ	પ	મ	ગગ	રે	સા	સા	રેરે	મ	પ	ગ	–	સા	રેરે
મ	પ	ગ	–	સા	રેરે	મ	પ	ગ							
0				3				X				2			

3.

સાં	રેંરેં	સાં	રેંરેં	સાં	રેંરેં	સાં	નિ	નિ	સાંસાં	ની	સાંસાં	ની	સાંસાં	ની	ધ
ધ	નીની	ધ	નીની	ધ	નીની	ધ	પ	પ	ધધ	પ	ધધ	પ	ધધ	પ	મ
મ	પપ	મ	પપ	મ	ગગ	રે	સા	રે	ની	–	સા	રેમ	પધ	ગ	–
–	રેમ	પધ	ગ	–	–	રેમ	પધ	ગ							
0				3				X							

4.

ધ	પપ	મ	પ	મ	ગગ	રે	સા	સા	રેરે	મ	પ	ધ	નીની	ધ	પ
મ	પપ	ધ	ની	સાં	રેંરેં	સાં	–	સાં	નીની	ધ	પ	મ	ગગ	રે	સા
0				3				X				2			

5.

સા	રેરે	મ	રે	રે	મમ	પ	મ	મ	પપ	ધ	પ	પ	ધધ	ની	ધ
ધ	નીની	સાં	ની	ની	સાંસાં	રેં	સાં	સાં	નીની	ધ	પ	મ	ગગ	રે	સા
0				3				X				2			

(4) રાગ–ભીમપલાસી

- **પ્રાથમિક માહિતી :**

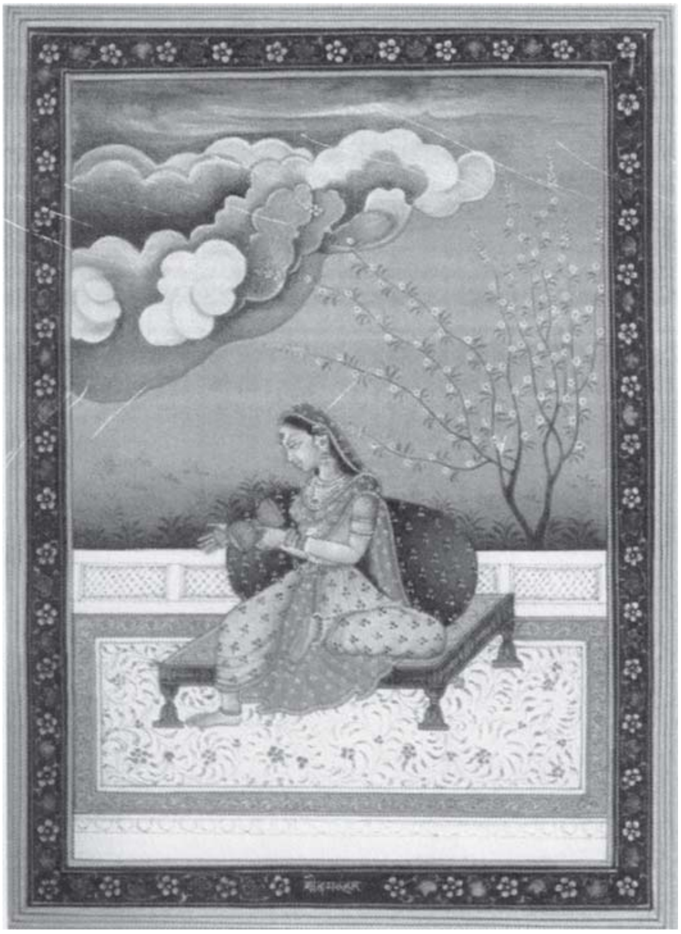

થાટ : કાફી

સ્વર : ગ, ની કોમલ

વર્જ્ય સ્વર : આરોહમાં રે, ધ, અવરોહ સંપૂર્ણ

રાગ : પ્રકૃતિ - શાંત, ગંભીર

જાતિ : ઑડવ – સંપૂર્ણ

વાદી સ્વર : મ

સંવાદી સ્વર : સા

ગાવાનો સમય : દિવસનો ત્રીજો પ્રહર

રાગ પ્રકૃતિ : શાંત, ગંભીર

રાગનો પ્રભાવ : ઉત્સાહ વર્ધક અને આનંદદાયક છે.

આરોહ : ની઼સાગમપ, ની, સાં

અવરોહ : સાંનીધપ, મગરેસા

પકડ : ની઼સામ, મપગ, મગરેસા

- **સ્વર વિસ્તાર :**

(1) સા, ની઼સા, ગરે, સા, સાની઼ધ઼પ઼, પ઼ની઼, સા, ગરે, સા

(2) ની઼સામ, મપગમ, પમગમ, ગરે, ની઼સાગરે, ની઼ ની઼, સા

(3) ની઼ સાગમ, પ, સાગમપ, ગમ, ગમપની, પ, મપગમ, પ, ગ, મગરેસા

(4) ગમપ, ગમપનીધપ, મપ, ગમપપની, સાં, સાંનીધપ, મપગમ, પ, ગમ, ગરે, સા

(5) પ, ગમપની, પની સાં, પનીસાંગં, રેં, સાં, મપનીસાં, ગંરેંસાં, સાંની, ધપ, મપ ગમ, પગ, મગરેસા

(6) ગમપની, પની સાં, નીસાં મંગંરેં, સાં, સાંનીધપ, મપ, ગમપગ, મગરેસા ની઼, પ઼ ની઼, સા, ગરેસા

• **રાગ–ભીમપલાસી** **છોટા ખ્યાલ** **તાલ–ત્રિતાલ**

સ્થાયી : જા જારે અપને મંદિરવા,

સુન પાવેગી સાસ નનદિયા. ।

અંતરા : સુન હો સદા રંગ તુમકો ચાહત હૈ,

કયા તુમ હમકો છલન દિયા. ॥

સ્થાયી

														પ	–
														જા	ઽ
ગ	–	રે	સા	રે	ની	સા	–	સા	મ	મ	મ	મ	–,	ગ	મ
જા	ઽ	રે	ઽ	અ	પ	ને	ઽ	મં	ઽ	દિ	ર	વા	ઽ,	સુ	ન
પ	ની	સાં	ગં	રેં	સાં	સાં	–	રેં	ની	સાં	પ	ગ	ઽ,	પ	–
પા	ઽ	વે	–	ગી	ઽ	સા	ઽ	સ	ન	ન	દિ	યા	ઽ,	જા	ઽ
0				3				X				2			

અંતરા

પ	પ	પ	પ	મ	પ	ગ	મ	પ	પ	ની	ની	સાં	સાં	સાં	–
સુ	ન	હો	સ	દા	ઽ	રં	ગ	તુ	મ	કો	ચા	હ	ત	હૈ	ઽ
ની	–	સાં	ગં	રેં	રેં	સાં	–	રેં	ની	સાં	પ	ગ	–,	પ	–
ક્યા	ઽ	તુ	મ	હ	મ	કો	ઽ	છ	લ	ન	દિ	યા	ઽ,	જા	ઽ
0				3				X				2			

સ્થાયીના આલાપ :

1.	સા	–	–	–	ની	સા	ગ	મ	ગ	રે	સા	–	ગ	મ,	જા	ઽ
2.	સા	–	ની	–	પ	ની	સા	–	ની	સા	ગ	–	મ	–,	જા	ઽ
3.	સા	ગ	મ	પ	ગ	–	મ	–	ગ	રે	સા	–	નીસા	રેસા,	જા	ઽ
4.	ની	સા	મ	–	ગ	મ	પ	ગ	મ	ગ	મ	ગ	રે	સા,	જા	ઽ
	0				3				X				2			

અંતરાના આલાપ :

1.	ની	–	સાં	–	પ	ની	સાં	–	ની	ધ	પ	મ	ગ	–	મ	–
2.	સાં	–	–	–	રેં	સાં	ગં	રેં	સાં	–	ની	–	ધ	પ	મ	પ
3.	ની	–	ની	–	ધ	–	પ	–	મ	–	ગ	–	મ	પ	ની	સાં
4.	સાં	–	–	–	ની	ધ	પ	–	ધ	મ	પ	ગ	મ	પ	ની	સાં
	0				3				X				2			

સ્થાયીની તાન :

1.	જા	ઽ	રે	ઽ	અ	પ	ને	ઽ	નીસા	ગમ	પની	સાંનિ	ધપ	મગ	રેસા	જાઽ
2.	જા	ઽ	રે	ઽ	અ	પ	ને	ઽ	ગમ	પની	સાંગં	રેંસાં	નીધ	પમ	ગરે	સા,જા
3.	જા	ઽ	રે	ઽ	અ	પ	ને	ઽ	પની	સાંરેં	સાંની	ધપ	મપ	મગ	રેસા	જાઽ
4.	જા	ઽ	રે	ઽ	અ	પ	ને	ઽ	પમ	ગમ	પની	સાંસાં	નીધ	પમ	ગરે	સા,જા
5.	જા	ઽ	રે	ઽ	અ	પ	ને	ઽ	મં	ઽ	દિ	ર	વા	ઽ	ઽ	ઽ
	સાંની	ધપ	મગ	રેસા	ગમ	પની	નીસાં	–સાં	ગમ	પની	નીસાં	–સાં	ગમ	પની	નીસાં	–સાં
	0				3				X				2			

અંતરાની તાન :

1.	સુ	ન	હો	સ	દા	ઽ	રં	ગ	પની	સાંરેં	સાંની	ધપ	મપ	ગમ	પની	સાં–
2.	સુ	ન	હો	સ	દા	ઽ	રં	ગ	સાંની	ધપ	મગ	રેસા	નીસા	ગમ	પની	સાં–
3.	સુ	ન	હો	સ	દા	ઽ	રં	ગ	તુ	મ	કો	ચા	હ	ત	હૈ	–
	પની	સાંગં	રેંસાં	નીસાં	પની	સાંરેં	સાંની	ધપ	મપ	ગમ	ગરે	સાસા	નીસા	ગમ	પની	સાં-
4.	સુ	ન	હો	સ	દા	–	રં	ગ	તુ	મ	કો	ચા	હ	ત	હૈ	ઽ
	પની	સાંરેં	સાંની	ધપ	મપ	ગમ	ગરે	સાસા	નીસા	ગમ	પની	સાંરેં	સાંની	ધપ	મપ	નીસાં
5.	સુ	ન	હો	સ	દા	ઽ	રં	ગ	તુ	મ	કો	ચા	હ	ત	હૈ	ઽ
	સાંની	સાંસાં	સાંની	સાંસાં	સાંની	ધપ	મગ	રેસા	ગમ	પની	નીસાં	–સાં	નીસાં	–સાં	નીસાં	–સાં
	0				3				X				2			

- **રાગ–ભીમપલાસી** **તરાના** **તાલ–ત્રિતાલ**

સ્થાયી : ના દિર દીમ્ ત ન ન ન દ્રે ના દાનિ,
તો મ્નિ ત ત ન ન ત ન દ્રે દીમ્તા રે દાનિ. ।

અંતરા : તો મ્તો મ્ત ના ના દિર દિર ત નો મ્ત ન,
દીમ્ત ત ન ન દી મ્દી મ્તો મ્ત દાત્રિ તન તન,
દે રે નાદી મ્તન તારે દાનિ. ॥

સ્થાયી

														નિ઼	સાસા
														ના	દિર
પ	–	પ	ગ	મ	ગ	મ	પ	ની	–	સાં	–	ની	સાં	ગં	–
દી	ઽ	મ્	ત	ન	ન	ન	દ્રે	ના	ઽ	ઽ	ઽ	દા	નિ	તો	ઽ
મં	ગં	રેં	સાં	ની	ધ	પ	મ	ગ	–	મ	ગ	રે	સા,	ની઼	સાસા
મ્નિ	ત	ત	ન	ન	ત	ન	દ્રે	દી	ઽ	મ્તા	રે	દા	નિ,	ના	દિર
0				3				X				2			

અંતરા

પ	મ	ગ	મ	–	પ	ની	–	પ	નીની	પપ	ની	સાં	–	સાં	ગં
તો	ઽ	મ્તો	ઽ	ઽ	મ્ત	ના	ઽ	ના	દિર	દિર	ત	નો	ઽ	મ્ત	ન
રેં	–	સાં	–	ની	સાં	ગં	મં	પં	મં	ગં	મં	પં	મં	ગં	મં
દી	ઽ	ઽ	ઽ	મ્ત	ત	ન	ન	દી	ઽ	ઽ	ઽ	મ્દી	ઽ	ઽ	ઽ
પ	ની	પ	ની	સાં	–	મં	ગં	રેં	સાં	ની	ધ	પ	મ	ગ	મ
મ્તો	ઽ	ઽ	મ્ત	દા	ઽ	ત્રિ	ત	ન	ત	ન	દે	રે	ના	દી	ઽ
પ	પ	મ	ગ	રે	સા,	ની઼	સાસા								
મ્ત	ન	તા	રે	દા	નિ,	ના	દીર								
X				2				0				3			

- **રાગ–ભીમપલાસી** **ધ્રુપદ** **તાલ-ચૌતાલ**

સ્થાયી : મોહન બંસી સુનાવત,
મધુર મધુર સૂર લાગત,
ધૂન સુન વ્રજ જન ધ્યાવત. ।

અંતરા : સબ સખિયન સંગ ગાવત,
મનહર તાન લગાવત,
હરસત અત મન હી મન,
દેખ સભી વૃંદાવન. ॥

સ્થાયી

ની઼	સા	ગ	મ	પ	ગ	મ	ગ	રે	રે	સા	સા
મો	ઽ	હ	ન	બં	ઽ	સી	સુ	ના	ઽ	વ	ત
ની	ની઼	સા	ગ	રે	સા	ની઼	સા	ની઼	ધ઼	પ઼	પ઼
મ	ધુ	ર	મ	ધુ	ર	સૂ	ર	લા	ઽ	ગ	ત
ની઼	સા	ગ	મ	પ	ગ	મ	ગ	રે	રે	સા	સા
ધૂ	ન	સુ	ન	વ્ર	જ	જ	ન	ધ્યા	ઽ	વ	ત
X		0		2		0		3		4	

અંતરા

પ	પ	મ	પ	ગ	મ	પ	ની	પ	ની	સાં	સાં
સ	બ	સ	ખિ	ય	ન	સં	ઽ	ગ	ગા	વ	ત
ની	ની	સાં	ગં	રેં	સાં	રેં	ની	સાં	ની	ધ	પ
મ	ત	હ	ર	તા	ઽ	ન	લ	ગા	ઽ	વ	ત
મ	પ	ની	સાં	મં	ગં	રેં	સાં	રેં	ની	સાં	સાં
હ	ર	સ	ત	અ	ત	મ	ન	હી	ઽ	મ	ન
મપ	સાં	ની	ધ	પ મ	મ	ગ	મ	ગ	રે	સા	સા
દેઽ	ઽ	ખ	સ	ભીઽ	ઽ	વૃં	ઽ	દા	ઽ	વ	ન
X		0		2		0		3		4	

● રાગ–ભીમપલાસી ધ્રુપદ–દુગુન તાલ – ચૌતાલ

સ્થાયી

ની઼	સા	ગ	મ	પ	ગ	ની઼સા	ગમ	પગ	મગ	રેરે	સાસા
મો	ઽ	હ	ન	બં	ઽ	મોઽ	હન	બંઽ	સીસુ	નાઽ	વત
ની઼ ની઼	સાગ	રેસા	ની઼સા	મગ	પપ	ની઼સા	ગમ	પગ	મગ	રેરે	સાસા
મધુ	રમ	ધુર	સૂર	લાઽ	ગત	ધૂન	સુન	વ્રજ	જન	ધ્યાઽ	વત
X		0		2		0		3		4	

અંતરા

પપ	મપ	ગમ	પની	પની	સાંસાં	ની ની	સાગં	રેંસાં	રેંની	સાંની	ધપ
સબ	સખિ	યમ	સંડ	ગગા	વત	મન	હર	તાડ	નલ	ગાડ	વત
મપ	નીસાં	મંગં	રેંસાં	રેંની	સાંસાં	મપ સાં	નીધ	પમમ	ગમ	ગરે	સાસા
હર	સત	અત	મન	હીડ	મન	દેડ ડ	ખસ	ભીડ	વૃંડ	દાડ	વન
X		0		2		0		3		4	

● રાગ–ભીમપલાસી　　　　ધમાર　　　　તાલ–ધમાર

સ્થાયી : અહો મુખ મીડે ઈ ડારડાર ગવાર. ।

અંતરા : ગ્વાલન કે સંગ ખેલ રહે હૈ,

કહા જાને નિકાઈ કી સાર. ॥

સ્થાયી

સા	ની	સા	સામ	ગ	રે	સા	ની	–	સા	–	ની	ધ	પ
અ	હો	ડ	મુખ	મી	ડ	ડ	ડે	ડ	ઈ	ડ	ડા	ડ	ર
મ	પ	ની	સાસા	સા	–	–	મ	ગ	પ	મગ	મ	ગ	રેસા
ડા	ડ	ડ	રગ	વા	ડ	ડ	ડ	ડ	ડ	ડડ	ડ	ડ	રડ
3				X					2		0		

અંતરા

પ	–	મ	ની	પ	ગ	મ	પ	ની	–	ની	સાં	સાં	–
ગ્વા	ડ	ડ	લ	ન	કે	ડ	સં	ડ	ડ	ડ	ડ	ગ	ડ
ની	ની	સાં	રેં	–	સાં	–	ની	ની	સાં	ની	ધ	પ	–
ખે	ડ	ડ	લ	ડ	ર	ડ	હે	ડ	ડ	હૈ	ડ	ડ	ડ
મ	પ	–	ની	ની	સાં	ગં	રેં	સાં	–	ની	ધ	પ	–
ક	હા	ડ	જા	ડ	ને	નિ	કા	ડ	ડ	ઈ	ડ	કી	ડ
પ	–	–	મ	ગ	મ	પ	ગ	રે	સા	ની	–	–	સામ
સા	ડ	ડ	ડ	ડ	ડ	ડ	ડ	ર	અ	હો	ડ	ડ	મુખ
X					2		0			3			

• રાગ–ભીમપલાસી   ધમાર દુગુન   તાલ–ધમાર

સ્થાયી

સા	ની –	સાની	સાસામ	ગરે	સાની	–સા	–ની	ધપ	મપ	નીસાસા	સા -	- મ	ગપ
અ	હો	અહો	ડમુખ	મીડ	ડડે	ડઈ	ડડા	ડર	હાડ	ડરગ	વાડ	ડડ	ડડ
3				X					2		0		

મગ મ	ગ રેસા	નીસા	સા સામ
ડડ ડ	ડ રઅ	હે–	ડ મુખ
3			

અંતરા

પ–	મની	પગ	મપ	ની–	નીસાં	સાં–	ની ની	સાંરેં	–સાં	–ની	નીસાં	નીધ	પ–
ગ્વાડ	ડલ	નકે	ડસં	ડડ	ડડ	ગડ	ખેડ	ડલ	ડર	ડહે	ડડ	હેડ	ડડ
મપ	–ની	નીસાં	ગંરેં	સાં–	નીધ	પ–	પ–	–મ	ગમ	પગ	રેસા	ની–	–સામ
કહા	ડજા	ડને	નિકા	ડડ	ઈડ	કીડ	સાડ	ડડ	ડડ	ડડ	રઅ	હોડ	ડમુખ
X					2		0			3			

• વાદ્યવિભાગના વિદ્યાર્થી માટે ગત

• રાગ–ભીમપલાસી   મધ્યલયગત   તાલ– ત્રિતાલ

સ્થાયી

ની	સા	મ	ગ	રે	–	સા	સા	ની	ની	સા	મ	મ	પ	ગ	મ
ગ	મ	પ	ની	ધ	–	પ	પ	ગ	ગ	મ	પ	ગ	–	રે	સા
0				3				X				2			

અંતરા

પ	–	ગ	–	મ	પ	ગ	મ	પ	પ	ની	ની	સાં	–	સાં	સાં
પ	ની	સાં	ગં	રેં	–	સાં	સાં	ની	ની	ધ	પ	ગ	–	રે	સા
0				3				X				2			

તાન :

1.	નીસા	ગ ગ	રેસા	નીસા	ગમ	પમ	ગરે	સા–
2.	ગમ	પની	સાંની	ધપ	મપ	ગમ	ગરે	સા–
3.	પની	સાંગં	રેંસાં	નીધ	પમ	ગમ	ગરે	સા–
	X				2			

● રાગ-ભીમપલાસી　　　　રજાખાની ગત　　　　તાલ–ત્રિતાલ

સ્થાયી

પ	નીની	સાં	ની	ધ	પપ	મ	પ	મ	–	ગ	મ	ગ–	ગરે	–રે	સા
દા	દીર	દા	દા	દા	દીર	દા	રા	દા	ડ	દા	રા	દાડ	રદા	ડર	દા
ની	સાસા	ગ	મ	પ	નીની	સાં	રેં	સાં	નીની	ધધ	પપ	મ	ગગ	રે	સા
દા	દીર	દા	રા	દા	દીર	દા	રા	દા	દીર	દીર	દીર	દા	દીર	દા	રા
0				3				X				2			

અંતરા

પ	પપ	મ	પ	ગ	મમ	પ	ની	સાં	–	સાં	સાં	ગં	રેંરેં	સાં	–
દા	દીર	દા	રા	દા	દીર	દા	રા	દા	ડ	દા	રા	દા	દીર	દા	ડ
ગં	રેંરેં	સાં	નીની	ધ	પપ	મ	પ	મ	–	ગ	મ	ગ–	ગરે	–રે	સા
દા	દીર	દા	દીર	દા	દીર	દા	રા	દા	ડ	દા	રા	દાડ	રદા	ડર	દા
0				3				X				2			

● રાગ : ભીમપલાસી　　　　તોડા　　　　તાલ-ત્રિતાલ

1.	સાંસાં	નીની	ધધ	પપ	મમ	ગગ	રેરે	સા
	X				2			
2.	ની–સાસા	ગગમમ	પ–નીની	સાંસાંરેંરેં	સાંસાંનીની	ધધપપ	મમગગ	રેરેસાસા
	X				2			
3.	મગ	મગ	રેરે	સા–	પપ	મપ	ગરે	સા–
	0				3			
	સાંસાં	નીની	ધધ	પપ	મપ	ગમ	ગરે	સા–
	X				2			
4.	સાગ	મપ	ગમ	પની	મપ	નીસાં	પની	સાંરેં
	0				3			
	સાંની	ધપ	મપ	ગમ	ગમ	પમ	ગરે	સા–
	X				2			
5.	નીની	સાસા	ગગ	મમ	પપ	મમ	ગરે	સા–
	X				2			

(5) રાગ–જયજયવંતી

દ્વૈ ગાંધાર – નિષાદ, દ્વૈ સંવાદૈ પરિ સોઈ

સોરઠહી કે અંગ તેં, જયજયવંતી હોઈ ॥

– ચંદ્રિકાસાર

- **પ્રાથમિક માહિતી :**

થાટ : ખમાજ

સ્વર : બંને ગાંધાર, બંને નિષાદ

વર્જ્ય સ્વર : નથી

જાતિ : સંપૂર્ણ-સંપૂર્ણ

વાદી સ્વર : રે

સંવાદી સ્વર : પ

ગાવાનો સમય : રાત્રિનો બીજો પ્રહર (પરમેલ પ્રવેશક રાગ)

રાગ પ્રકૃતિ : શૃંગારિક

રાગનો પ્રભાવ : પક્ષઘાત તથા માથાના દુખાવામાં રાહત આપે છે.

આરોહ : સા, ધ઼ની઼રે, રેગમપ, નીસાં

અવરોહ : સાંનીધપ, ધગ, મરેગરે, સા

પકડ : રેગરેસા, ની઼સા, ધ઼ની઼રે, સા

- **સ્વરવિસ્તાર :**

1. સા, ની઼સા, ધ઼ની઼રે, રે, રેગ, મગરે, રેગમગ, રેગરેસા, રેની઼ધ઼પ઼, રે– ગરેસા
2. સા, રેરે, ગગ, મગરે, રેગમપ, ધગમગરે, રેગમપગ, મરેગરે, રેગમપધપ, ધગમગમરે, સાની઼સા, ધ઼ની઼રેસા
3. રેગમપ, નીધપ, રેગમપ, મપનિસાં, નીધપ, ધપધગ, મરેગમપ, મગમગ, રેગરેસા, મગરેગરેસા, નીધપરેસા, ની઼સા ધ઼ની઼રેસા
4. મપનીનીસાં, નીસાંધનીરેં, સાં, સાંનીધપ, રેંગંરેંગંમંગં, રેંગંરેંસાં, રેંનીધપ, મપનીની સાં
5. નીસાં, ધનીરેં, રેંગંમંપં, મંગંરેંગંરેંસાં, રેંનીધપ, ધગમ, રેગરે, રેગમપ મગ, રેગરે, સા, ની઼સા, ધ઼ની઼રે, સા ।

● રાગ–જયજયવંતી　　છોટા ખ્યાલ　　તાલ : ત્રિતાલ

સ્થાયી : મોરે મંદિર અબ લો નહિ આવે,
કા એસી ભૂલ ભઈ મોરે આલી પિયા ।

અંતર : પ્રેમ પિયા કી અખિયાં તરસ રહી,
કીન સોતન બિરમા મોસે આલી પિયા ।।

સ્થાયી

–	રે	રે	ગ	રે	સા	રે	ની઼	સા	–	સા	સા	ની઼સા	રેસા	ની	ધ઼
ઽ	મો	રે	મં	દિ	ર	અ	બ	લો	ઽ	ન	હિ	આઽ	ઽઽ	વે	ઽ
ની઼	ગ	ગ	ગ	રે	ગ	મ	પ	મ	–	ગ	મ	રે	ગ	રે	સા
ઽ	કા	એ	સી	ભૂ	ઽ	લ	ભ	ઈ	ઽ	મો	રે	આ	લી	પિ	યા
0				3				X				2			

અંતરા

–	મ	નીધ	ની	સાં	–	સાં	–	સાં	ની	ધ	પ	મગ	મગ	રેગ	રેસા
ઽ	પ્રે	મઽ	પિ	યા	ઽ	કી	ઽ	અ	ખિ	યાં	ત	રઽ	સઽ	રઽ	હીઽ
–	ગ	ગ	ગ	રે	ગ	મ	પ	મ	–	ગ	મ	રે	ગ	રે	સા
ઽ	કી	ન	સો	ત	ન	બિ	ર	મા	ઽ	મો	સે	આ	લી	પિ	યા
0				3				X				2			

સ્થાયીના આલાપ :

1.	ઽ	મો	રે	મં	દિ	ર	અ	બ	સા	–	–	–	–	–	ધ઼	ની઼
	રે	–	–	–	–	–	રે	ગ	રે	–	સા	–	રે	ની઼	સા	–
2.	ઽ	મો	રે	મં	દિ	ર	અ	બ	સા	–	ધ઼	ની઼	રે	–	–	–
	રેગ	મપ	મગ	મગ	રે	–	–	–	રેગ	રેસા	રેની઼	સા	રેની઼	સા	રેની઼	સા
	0				3				X				2			

3.	ડ	મો	રે	મં	દિ	ર	અ	બ	રે	ગ	મ	પ	પ	–	–	–
	–	–	–	સા	પ	–	–	–	–	–	–	પ	પ	–	–	–
	–	–	ધપ	મ	પમ	ગ	મગ	રે	રેગ	રેગ	મગ	મપ	મગ	મગ	રેગ	રેસા
4.	–	મો	રે	મં	દિ	ર	અ	બ	રે	ગરે	ગમ	પ	પ	–	–	–
	–	–	–	ગમ	ની	–	–	–	ધ	–	પ	–	નીધ	પ	ધપ	મ
	પમ	ગ	મગ	રે	રેગ	રેસા	રેની	સા	રેગ	રેસા	નીસા	ધની	રે	ધની	રે	ધની
	0				3				X				2			

અંતરાના આલાપ :

1.	ડ	પ્રે	મડ	પિ	યા	ડ	કી	ડ	મ	પ	ની	ની	સાં	–	–	–
	–	–	ધ	ની	રેં	–	–	–	ની	–	–	–	સાં	–	–	–
2.	ડ	પ્રે	મડ	પિ	યા	ડ	કી	ડ	સાં	–	–	–	–	–	–	ધની
	રેં	–	–	–	રેંગં	મંગં	રેંગં	રેંસાં	મપ	નીની	સાં	મપ	નીની	સાં	મપ	નીની
3.	સાં	પ્રે	મડ	પિ	યા	ડ	કી	ડ	સાં	–	ધ	ની	રેં	–	–	–
	સાં	–	–	–	મપ	નીની	સાં	–	સાં	ની	ધ	પ	મગ	રેગ	રે	સા
	0				3				X				2			

સ્થાયીની તાન :

1.	ડ	મો	રે	મં	દિ	ર	અ	બ	રેગ	મપ	ધની	ધપ	મગ	મગ	રેગ	રેસા
2.	ડ	મો	રે	મં	દિ	ર	અ	બ	સાંની	ધપ	નીધ	પમ	ધપ	મગ	રેગ	રેસા
3.	ડ	મો	રે	મં	દિ	ર	અ	બ	રેગ	મપ	ધની	સાંની	ધપ	મગ	રેગ	રેસા
4.	ડ	મો	રે	મં	દિ	ર	અ	બ	લો	ડ	ન	હિ	આડ	ડડ	વેડ	ડડ
	રેગ	મપ	મગ	મગ	રેગ	મપ	ધની	ધપ	સાંની	ધપ	નીધ	પમ	ધપ	મગ	રેગ	રેસા
	0				3				X				2			

અંતરાની તાન :

1.	ડ	પ્રે	મડ	પિ	યા	ડ	કી	ડ	સાંની	ધપ	મગ	રે–	રેગ	મપ	નીની	સાં–
2.	ડ	પ્રે	મડ	પિ	યા	ડ	કી	ડ	સાંરેં	સાંની	ધની	ધપ	મપ	નીસાં	પની	સાં–
3.	ડ	પ્રે	મડ	પિ	યા	ડ	કી	ડ	અ	ખી	યાં	ત	રડ	સડ	રડ	રીડ
	સાંની	ધપ	નીધ	પમ	ધપ	મગ	પમ	ગરે	રેગ	મગ	રેગ	રેસા	નીસા	ગમ	ધની	સાં–
4.	ડ	પ્રે	મડ	પિડ	યા	ડ	કી	ડ	અ	ખી	યાં	ત	રડ	સડ	રડ	હીડ
	રેંગં	મંગં	રેંગં	રેંસાં	સાંરેં	સાંની	ધની	ધપ	મપ	ગમ	રેગ	રેસા	રેગ	મપ	ધની	સાં–
	0				3				X				2			

● **રાગ–જયજયવંતી** **તરાના** **તાલ–ત્રિતાલ**

સ્થાયી : તાના દેરના દીમ્ દીમ્ દીમ્ તાના દેરેના,
તાના દિર દિર તાના દિર દિર તાના દેરે તાની દેરેના. ।

અંતરા : ના દિર દિર દિર તુમ દિર દિર દિર તોમ્ તાના દેરે તાની,
ઓ દે તાની દીમ્ તાની દેરેના. ॥

સ્થાયી

											ની	સા	ધ	–	ની
											તા	ના	દે	–ર	ના
રે	–	ગ	–	મ	–	રે	ગ	રે	રે	સા,	સા	ની	સા	રે	સા
દીમ્	ડ	દીમ્	ડ	દીમ્	ડ	તા	ના	દે	રે	ના,	તા	ના	દિર	દિર	તા
રે	ગ	ગ	મ	પ	મ	રે	ગ	રે	ગ ગ	સા,					
ના	દિર	દિર	તા	ના	દે	રે	તા	ની	દે રે	ના,					
X				2				0				3			

અંતરા

ગ	મમ	મમ	મમ	ધધ	ધધ	ની ની	ધધ	સાં	–સાં	સાં	સાં	રેં	રેં	ની	સાં
ના	દિર	દિર	દિર	તુમ	દિર	દિર	દિર	તો	ડમ્	તા	ના	દે	રે	તા	ની
સાં	રેં	ની	સાં	ની ની	–	ધ	મ	રે	ની	સા,					
ઓ	દે	તા	ની	દીમ્	–	તા	ની	દે	રે	ના,					
X				2				0				3			

● **રાગ–જયજયવંતી** **ધ્રુપદ** **તાલ-ચૌતાલ**

સ્થાયી : માત સરસ્વતી ભવાની,
બિદ્યાધર બ્રહ્મપુત્રી. ।

અંતરા : તુ હી સુર અસુર સૌંગ,
જગત ન મેં મેધા શક્તિ,
ગુનિ જન સબ ધ્યાન ધરત,
બિનતી ધર બિદ્યાદાની. ॥

● રાગ : જયજયવંતી ધ્રુપદ તાલ-ચૌતાલ

સ્થાયી

રે	–	રે	રે	ગ	પ	મ	ગ	રે	સા	ધ઼	ન઼ી
મા	ઽ	ત	સ	ર	સ્વ	તી	ઽ	ભ	વા	ઽ	ની
ન઼ી	સા	રે	ગ	રે	સા	સા	રે	ન઼ી	ધ઼	ન઼ી	પ઼
ભિ	ઽ	ઘા	ઽ	ધ	ર	બ્ર	ઽ	હ્મ	પુ	ઽ	ત્રી
X		0		2		0		3		4	

અંતરા

મ	–	પ	ની	–	ની	સાં	સાં	ની	સાં	–	સાં
તુ	ઽ	હી	સુ	ઽ	ર	અ	સુ	ર	સૌં	ઽ	ગ
ની	સાં	રેં	ગં	રેં	સાં	સાં	રેં	ની	ધ	ની	પ
જ	ગ	ત	ન	મેં	ઽ	મે	ઽ	ધા	શ	ઽ	ક્તિ
પ	ની	ધ	પ	ધ	પ	ગ	–	ગ	મ	મ	મ
ગુ	ની	જ	ન	સ	બ	ધ્યા	ઽ	ત	ધ	ર	ત
ની	ધ	પ	–	ગ	મ	રે	ગ	રે	સા	ધ઼	ન઼ી
બિ	ન	તી	ઽ	ધ	ર	બિ	ઽ	ઘા	દા	ઽ	ની
X		0		2		0		3		4	

● રાગ–જયજયવંતી ધ્રુપદ–દ્વુગુન તાલ-ચૌતાલ

સ્થાયી

રે–	રેરે	ગપ	મગ	રેસા	ધ઼ની	ન઼ીસા	રેગ	રેસા	સારે	ન઼ીધ઼	ન઼ીપ઼
માઽ	તસ	રસ્વ	તીઽ	ભવા	ઽની	બિઽ	ઘાઽ	ધર	બ્રઽ	મપુ	ઽત્રી
X		0		2		0		3		4	

અંતરા

મ–	પની	–ની	સાંસાં	નીસાં	–સાં	નીસાં	રેંગં	રેંસાં	સાંરેં	નીધ	નીપ
તુડ	હીસુ	ડર	અસુ	રસોં	ડગ	જગ	તન	મેંડ	મેડ	ધાશ	ડક્તિ
પની	ધપ	ધપ	ગ–	ગમ	મપ	નીધ	પ–	ગમ	રેગ	રેસા	ધ઼ની઼
ગુની	જન	સબ	ધ્યાડ	નધ	રત	બિન	તીડ	ધર	બિડ	ઘોદા	ડની
X		0		2		0		3		4	

• રાગ–જયજયવંતી — ધમાર — તાલ–ધમાર

સ્થાયી : એરી આજ પિયા અપને સંગ, ખેલોગી હોરી. ।

અંતરા : અબીર ગુલાલ અત્તર અરગજા સુગંધ લિયે ભરભર ઝોરી. ॥

સ્થાયી

સા	–	ધ઼	ની઼	રે	–	–	રે	ગરે	–	મપ	મ	ગ	મ
એ	ડ	રી	ડ	આ	ડ	ડ	જ	ડડ	ડ	પિડ	યા	ડ	ડ
રે	ગ	રે	સા	ની઼	–	સા	રે	–ગ	રે	સા	રે	ની઼	સા
અ	પ	ને	ડ	સં	ડ	ડ	ગ	ડડ	ખે	ડ	લો	ડ	ડ
ની઼	ધ઼	પ઼	–	પ	સાં	ની	ધ	પ	મગ	મ	રે	ગ	રે
ગી	ડ	ડ	ડ	હો	ડ	ડ	ડ	ડ	ડડ	ડ	ડ	ડ	રી
3				X					2		0		

અંતરા

મ	મ	પ	ની	–	સાં	ની	સાં	–	–	ની	સાં	સાં	સાં
અ	બી	ડ	ર	ડ	ડ	ગુ	લા	ડ	ડ	લ	અ	ત્ત	ર
ની	સાં	સાં	રેં	–	રેંગં	રેંસાં	સાં	–	રેંની	ધ	ધ	પ	–
અ	ર	ગ	જા	ડ	ડડ	સુડ	ગં	ડ	ડડ	ધ	લિ	યે	ડ
મપ	સાં	ની	ધ	પ	મગ	મ	રે	ગ	રે	સા	–	ધ઼	ની઼
ભડ	ર	ડ	ભ	ડ	રડ	ડ	ઝો	ડ	રી	એ	ડ	રી	ડ
X					2		0			3			

● રાગ–જયજયવંતી — ધમાર–દુગુન — તાલ–ધમાર

સ્થાયી

સા	–	ધ઼	નિ઼	રે	–	–	રે	ગરે	સા–	ધ઼ની઼	રે–	–રે	ગરે
એ	ડ	રી	ડ	આ	ડ	ડ	જ	ડડ	એડ	રીડ	આડ	ડજ	ડડ
મગ મ	ગમ	રેગ	રેસા	ની઼ડ	સારે	ગરે	સારે	ની઼સા	ની઼ધ઼	પ઼–	પસાં	નીધ	પમ
પિડ યા	ડડ	અપ	નેડ	સંડ	ડગ	ડખે	ડલો	ડડ	ગીડ	ડડ	હોડ	ડડ	ડડ
મરે	ગરે	સા–	ધ઼ની઼										
ડડ	ડરી	એડ	રીડ										
3				X					2		0		

અંતરા

મ	મ	પ	ની	–	સાં	ની	મમ	પની	–સાં	નીસાં	–	નીસાં	સાંસાં
અ	બી	ડ	ર	ડ	ડ	ગુ	અબી	ડર	ડડ	ગુલા	ડડ	લઅ	ત્તર
નીસાં	સાંરેં	–રેંગં	રેંસાંસાં	–રેંની	ધધ	પ–	મપસાં	નીધ	પ મગ	મરે	ગરે	સા–	ધ઼ની઼
અર	ગજા	ડ ડડ	સુડ ગં	ડડડ	ધલિ	યેડ	ભડ ર	ડભ	ડ રડ	ડઝો	ડરી	એડ	રીડ
X					2		0			3			

● રાગ-જયજયવંતી — મધ્યલયગત — તાલ– ત્રિતાલ

સ્થાયી

રે	ગ	રે	સા	ની઼	સા	ધ઼	ની઼	રે	–	રે	–	રે	ગ	રે	સા
સા	–	ની઼	સા	રે	ની	ધ઼	પ઼	રે	ગ	મ	ગ	રે	ગ	રે	સા
0				3				X				2			

અંતરા

મ	પ	ની	–	સાં	–	સાં	સાં	રેં	રેંગં	રેં	સાં	રેં	ની	સાં	–
સાં	–	ની	–	ધ	–	મ	પ	ની	–	ધ	મ	રે	ગ	રે	સા
0				3				X				2			

તાનો

1.	નીસા	રેગ	રેસા	નીસા	રેગ	મગ	રેગ	રેસા
2.	નીસા	રેગ	મપ	મગ	રેગ	મગ	રેગ	રેસા
3.	મપ	નીસાં	નીધ	પ–	ધગ	–મ	રેગ	રેસા
4.	મપ	નીસાં	રેંની	ધપ	મગ	રેગ	રેસા	નીસા
5.	નીસાં	રેંગં	રેંસાં	નીધ	પમ	ગમ	રેગ	રેસા
	X				2			

• રાગ – જયજયવંતી   રજાખાની ગત   તાલ : ત્રિતાલ

સ્થાયી

રે	–	ગ	મ	રે	ગ ગ	રે	સા	ની	સાસા	રે	સા	ની–	ની ધ	–ધ	પ
દા	ડ	દા	રા	દા	દિર	દા	રા	દા	દિર	દા	રા	દાડ	રદા	ડર	દા
રે	–	ગ	મ	ધ	ની ની	સાં	સાં	સાં	ની ની	ધ	પ	મ	ગ	મ	ગ
દા	ડ	દા	રા	દા	દિર	દા	રા	દા	દિર	દા	રા	દા	રા	દા	રા
X				2				0				3			

અંતરા

ગ	મમ	ધ	ની	સાં	–	ધ	ની	રેં	ગં ગં	રેં	સાં	ની–	નીધ	–ધ	પ
દા	દિર	દા	રા	દા	ડ	દા	રા	દા	દિર	દા	રા	દાડ	રદા	ડર	દા
પ	રેંરેં	સાં	રેં	સાં	ની ની	ધ	પ	ગ	મમ	ગ	મ	રે	ગ ગ	રે	સા
દા	દિર	દા	રા	દા	દિર	દા	રા	દા	દિર	દા	રા	દા	દિર	દા	ડ
X				2				0				3			

- **રાગ– જયજયવંતી તોડા :**

1\. રે રેરે ગ મ | પ પપ મ ગ | રે ગગ મ પ | ધ નીની ધ પ |

ધ ગ – – | રે ગગ રે સા | ધ઼ નીની રે ધ઼ | નીની રે ધ઼ નીની | રે

X | 2 | 0 | 3 | X

2\. રેરે ગગ મમ પપ | ધધ નીની રેં– – | સાં રેંરેં નિ સાં | ધ નીની પ ધધ |

મ પપ ગ મ | રે ગગ રે સા | ધ઼ નીની રે ધ઼ | નીની રે ધ઼ નીની | રે

X | 2 | 0 | 3 | X

3\. નીસા રેગ મપ મગ | રેગ મગ રેગ રેસા

0 | 3

4\. સાંની ધપ નીધ પમ | ધપ મગ રેગ રેસા

0 | 3

5\. પધ પધ મપ મપ | ગમ ગમ રેગ રેગ | સારે સારે નીસા નીસા | ધ઼ની ધ઼ની પધ઼ પ

X | 2 | 0 | 3

(6) રાગ–ગૌડસારંગ

દોઉ મધ્યમ લગિ રહે, કલ્યાણ દિં કે અંગ,

ગ - ધ વાદી - સંવાદી તેં, બનત ગૌડસારંગ ॥

- **પ્રાથમિક માહિતી :**

થાટ	:	કલ્યાણ
સ્વર	:	બે મધ્યમ
વર્જ્ય સ્વર	:	નથી
જાતિ	:	વક્ર સંપૂર્ણ
વાદી સ્વર	:	ગ
સંવાદી સ્વર	:	ધ
ગાવાનો સમય	:	દિવસનો ત્રીજો પ્રહર, મધ્યાહ્‌ન
રાગની પ્રકૃતિ	:	શાંતિ – શૃંગાર રસ
રાગનો પ્રભાવ	:	ઉત્સાહવર્ધક અને આનંદદાયક
આરોહ	:	ની, સા, ગ રે મ ગ, પ મ॑ ધ પ, ની ધ સાં
અવરોહ	:	સાં ધ, ની પ, ધ મ॑ પ ગ, મરે, પ રે સા
પકડ	:	સા, ગ રે મ ગ, પ રે સા

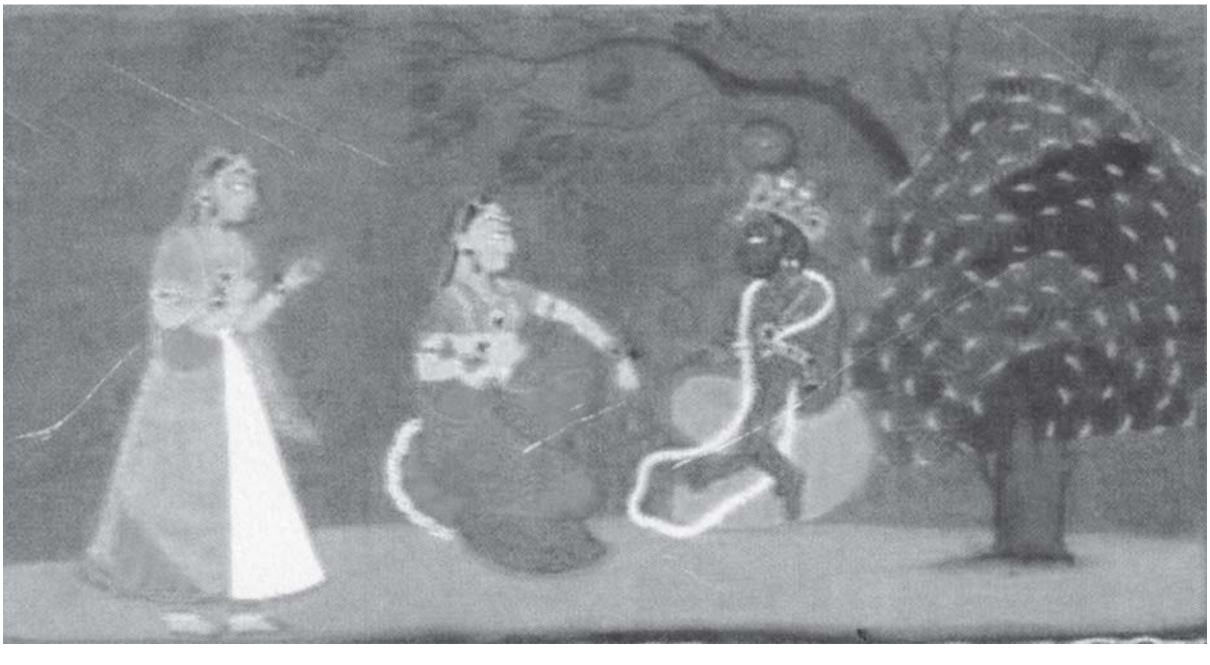

- **સ્વર વિસ્તાર :**

(1) સા, ની઼સા, ગરેમગ, પરેસા, પમ॑ધપ, મગ, મરેસા

(2) ની઼સા, ગરેમગ, પમ॑ધપ, નીધપધપપ, મગ, રેગરેમ, ગ, પ, રેસા

(3) પપસાં, સાંરેંસાં, સાંનીધપ, મગ, રેગરેમ, ગપ, રેસા

● રાગ – ગૌડસારંગ **છોટા ખ્યાલ** **તાલ-ત્રિતાલ**

સ્થાયી : પિયુ પલન લાગી મોરી અખિયાં. આલીબિન,
પિયુ મોરા જિયા ઘબરાવે અત નહિ આવે,
ઘરી પલ છિન દિન રૈન. ।

અંતરા : બીર પથિકવા લે જાવો સંદેશવા,
પિયા સન કહિયો મોરી બિથા,
તુમરે દરસ બિન પરત નાહિ બિરહન બેકલ. ॥

સ્થાયી

														ધ	પ
														પિ	યુ
ગ	મ	રે	સા	–	રે	ની̣	સા	ગ	રે	મ	ગ	પ	મ॑	ધ	પ
પ	લ	ન	લા	ઽ	ગી	મો	રી	અ	ખિ	યાં	ઽ	આ	લી	બિ	ન
ધ	ની	સાં	રેં	સાં	ની	ધ	પ	મ	ગ	રે	ગમ	પ	રે	સા	સા
પિ	યુ	મો	રા	જિ	યા	ઘ	બ	રા	ઽ	વે	અઽ	ઽ	ત	ન	હિ
ધ	ની	પ	–	પ	પ	મ॑	પ	ગ	મ	રે	ગમ	પ	રે	–	સા
આ	ઽ	વે	ઽ	ઘ	રી	પ	લ	છિ	ન	દિ	નઽ	ઽ	રૈ	ઽ	ન
ગ	મ	રે	સા	–	રે	ની̣	સા								
પ	લ	ન	લા	ઽ	ગી	મો	રી								
0				3				X				2			

અંતરા

મ	–	મગ	પ	પ	પ	સાં	ધ	સાં	સાં	–	સાં	સાં	રેં	સાં	–
બી	ઽ	રઽ	પ	થિ	ક	વા	લે	જા	વો	ઽ	સં	દે	શ	વા	ઽ
સાં	સાં	ધ	ધ	સાં	સાં	સાં	–	સાં	રેં	સાં	સાં	ધ	–	ની	પ
પિ	યા	સ	ન	ક	હિ	યો	ઽ	મો	ઽ	રી	બિ	થા	ઽ	ઽ	ઽ
મ	મ	રે	મ	મ	રે	સા	સા	મ	મ	સા	સા	મ	ગ	પ	પ
તુ	મ	રે	દ	ર	સ	બિ	ન	પ	ર	ત	ના	ઽ	હિ	બિ	ર
મ̍પધ	મ̍પ	–	ગ	મ	રે	સા	–	ગ	મ	રે	સા	–	રે	ની̣	સા
હઽઽ	નઽ	ઽ	બે	ઽ	ક	લ	ઽ	પ	લ	ન	લા	ઽ	ગી	મો	રી
X				2				0				3			

સ્થાયીના આલાપ :

1.	પ	લ	ન	લા	ઽ	ગી	મો	રી	સા	–	–	–	–	–	ગ	રે
	મ	ગ	–	–	–	–	–	–	સા	ગ	રે	મ	ગ	–	–	–
	ગ	રે	મ	ગ	પ	–	રે	–	સા	–	રે	–	સા	–	–	–
2.	પ	લ	ન	લા	ઽ	ગી	મો	રી	સા	ગ	રે	મ	ગ	–	મ	ગ
	પ	–	–	–	–	–	ગ	રે	મ	ગ	પ	મ̍	ધ	પ	ગ	રે
	મ	ગ	પ	રે	સા	ગરે	મગ	ગ	ગરે	મગ	ગ	ગરે	મગ	ગ	–	–
3.	પ	લ	ન	લા	ઽ	ગી	મો	રી	ગ	રે	મ	ગ	પ	મ̍	ધ	પ
	ની	ધ	સાં	–	સાંધ	નીપ	ધમ̍	પગ	મ	રે	ગ	મ	પ	રે	સા	–
4.	પ	લ	ન	લા	ઽ	ગી	મો	રી	પ	ધ	મ̍	પ	ની	ધ	સાં	રેં
	સાં	–	–	–	સાં	રેં	ની	સાં	ગ	રે	મ	ગ	પ	રે	સા	–
	0				3				X				2			

અંતરાના આલાપ :

1.	સાં	–	–	–	પની	નીધ	સાં	સાં	પની	નીધ	સાં	સાં	પની	નીધ	સાં	સાં
2.	સા	ગરે	મગ	પમં	ધપ	નીધ	સાંની	રેંસાં	સાં	–	–	–	મગ	પ	સાંધ	સાં
	સાં	મગ	પ	સાંધ	સાં	સાં	મગ	પ	સાંધ	સાં	સાં	–	–	–	–	–
3.	સાં	ની	ધ	પ	પની	ધની	પધ	મંપ	મ	ગ	ગ	રે	મ	ગ	–	–
	પ	–	–	રે	–	–	સા	–	પની	ધસાં	–પ	નીધ	સાં–	પની	ધસાં	–
	X				2				0				3			

સ્થાયીની તાન :

1.	પ	લ	ન	લા	ડ	ગી	મો	રી	સારે	નીસા	ગરે	મગ	પમં	ધપ	ગમ	રેસા
2.	પ	લ	ન	લા	ડ	ગી	મો	રી	ગરે	મગ	પમં	ધમ	ગરે	મગ	પરે	સા–
3.	પ	લ	ન	લા	ડ	ગી	મો	રી	ધપ	મંપ	ગરે	મગ	પમં	ધપ	ગમ	રેસા
4.	ધપ	મંપ	નીધ	સાંનિ	ધપ	મંપ	ગમ	રેસા	નીસા	ગરે	મગ	પમં	ધપ	મંપ	ગમ	રેસા
	0				3				X				2			

અંતરાની તાન :

1.	બી	ડ	ર	પ	થિ	ક	વા	લે	સાંની	ધપ	મંપ	ધપ	ગરે	મગ	પપ	સાં–
2.	બી	ડ	ર	પ	થિ	ક	વા	લે	ધપ	મંપ	ગમ	રેસા	ધપ	મંપ	નીધ	સાં–
3.	બી	ડ	ર	પ	થિ	ક	વા	લે	ગમ	રેસા	નીરેં	સાંની	ધપ	મંપ	નીધ	સાં–
4.	બી	ડ	ર	પ	થિ	ક	વા	લે	જા	વો	ડ	સં	દે	શ	વા	ડ
	સાંરેં	નીસાં	ધની	પધ	મંપ	ગમ	રેમ	ગ–	નીસા	ગરે	મગ	પમં	ધપ	મંપ	નીધ	સાં–
	X				2				0				3			

● **રાગ—ગૌડસારંગ** **તરાના** **તાલ—એકતાલ**

સ્થાયી : દ રા દી મ્તનો તા ન મ્તન,
દે રે ના તદરે દાની તદાની. ।

અંતરા : ના દ્રે દ્રે તુ દ્રે દ્રે દ્રે દ્રે તોમ્તન,
તન નીત દારે દાની દ્રે દ્રે તોમ્તન નન,
નીતા રેતા દાની. ॥

સ્થાયી

નિ̣	સા	ગ	રે	મ	ગ	ની	ધ	પ	—	પ	પ
દ	રા	દી	ઽ	મ્ત	નો	તા	ઽ	ન	ઽ	મ્ત	ન
ગ	ગ	રે	મ	ગ	રે	સા	સા	રે	સા	—	સા
દે	રે	ના	ત	દ	રે	દા	ની	ત	દા	ઽ	ની
0		3		4		X		0		2	

અંતરા

ગ	મ	પ	—	પ	પ	સાં	ધ	સાં	સાં	સાં	—
ના	દ્રે	દ્રે	ઽ	તુ	દ્રે	દ્રે	ઽ	દ્રે	દ્રે	તો	ઽ
સાં	ધ	સાં	રેં	સાં	ની	ધ	પ	પ	પ	સાં	સાં
મ્ત	ન	ની	ત	દા	રે	દા	ની	દ્રે	દ્રે	તો	મ્
તિ	ધ	પ	પ	મ	ગ	—	મ	ગ	રે	મ	ગ
ત	ન	ન	ન	ની	તા	ઽ	રે	તા	ઽ	ઽ	ઽ
પ	—	રે	—	સા	—						
ઽ	ઽ	દા	ઽ	ની	ઽ						
X		0		2		0		3		4	

● રાગ—ગૌડસારંગ **ધ્રુપદ** **તાલ-ચૌતાલ**

સ્થાયી : ઐસે નૈના અસુન બરન તેરે,

રંગ રસ પાગે પય સંગ પાગે. ।

અંતરા : સે અસેત કે બલ દલ માન રંજન,

નિરંજન ખેલન કાયે તાગે. ॥

સ્થાયી

પ	પ	મ	ગ	ગરે	મ	ગ	મ	મગ	મગ	પ	–
ઐ	સે	નૈ	ના	અઽ	સુ	ન	બ	રઽ	નઽ	તે	ઽ
મ	ગ	રે	સા	સા	સા	મ	મગ	પ	–	પ	પ
રે	ઽ	ઽ	ઽ	રં	ગ	ર	સઽ	પા	ઽ	ગે	પ
પ	નીધ	સાંની	રેં	સાં	ની	ધ	પ	મ	પ	મ	ગ
ય	ઽઽ	ઽઽ	ઽ	સં	ઽ	ગ	પા	ઽ	ઽ	ગે	ઽ
3		4		X		0		2		0	

અંતરા

પ	–	–	સાં	–	સાં	સાં	–	સાં	રેં	સાં	સાં
સે	ઽ	ઽ	ઽ	ઽ	અ	સે	ઽ	ત	કે	બ	લ
સાં	પ	–	ની	સાં	રેં	સાં	ની	પ	પ	મ	ગ
દ	લ	ઽ	મા	ઽ	ન	રં	ઽ	ઽ	જ	ઽ	ન
પ	મ	ગરે	સા	રે	સા	સા	મ	ગ	મગ	પ	પ
નિ	રં	ઽઽ	જ	ઽ	ન	ખે	લ	ન	કાઽ	ઽ	યે
પ	સાંની	રેં	સાંની	પ	મ	ગ	પ	પ	પ	મ	ગ
ઽ	ઽઽ	ઽ	તાઽ	ઽ	ગે	ઽ	ઽ	ઐ	સે	નૈ	ના
X		0		2		0		3		4	

● રાગ—ગૌડસારંગ : **ધ્રુપદ—દુગુન** **તાલ-ચૌતાલ**

સ્થાયી

પ	પ	મ	ગ	ગરે	મ	ગ	મ	પપ	મગ	ગરેમ	ગમ
ઐ	સે	નૈ	ના	અડ	સુ	ન	બ	ઐસે	નૈના	અડસુ	નબ
મગમગ	પ—	મગ	રેસા	સાસા	મમગ	પ—	પપ	પનીધ	સાંનીરેં	સાંની	ધપ
રડનડ	તેડ	રેડ	ડડ	રંગ	રસડ	પાડ	ગેપ	યડડ	ડડડ	સંડ	ગપા
મપ	મગ	પપ	મગ								
ડડ	ગેડ	ઐસે	નૈના								
3		4		X		0		2		0	

અંતરા

પ—	—સાં	—સાં	સાં—	સાંરેં	સાંસાં	સાંપ	—ની	સાંરેં	સાંની	પપ	મગ
સેડ	ડડ	ડઅ	સેડ	તકે	બલ	દલ	ડમા	ડન	રંડ	ડજ	ડન
પમ	ગરેસા	રેસા	સામ	ગમગ	પપ	પસાંની	રેંસાંની	પમ	ગપ	પપ	મગ
નિરં	ડડજ	ડન	ખેલ	નકાડ	ડયે	ડડડ	ડતાડ	ડગે	ડડ	ઐસે	નૈના
X		0		2		0		3		4	

● રાગ—ગૌડસારંગ **ધમાર** **તાલ—ધમાર**

સ્થાયી : સર સર સર હસ રીઝે દોઉ ભીજે,
રંગ રસ માતે ખેલત હોરી. ।

અંતરા : અત્તર અરગજા અબીર લાવેરી નંદકુંવર કિશોરી. ।।

સ્થાયી

						સાં	ધ	પ	મ	ગ	ગરે	મ	ગ
						સ	ર	સ	ર	સ	રડ	હ	સ
ગ	મ	પ	મ	ગરે	મ	ગ	મ	ગ	રે	સા	રે	સા	સા
રી	ડ	ડ	ઝે	ડડ	દો	ઉ	ભી	ડ	ડ	જે	ડ	રં	ગ
સા	મ	ગ	પ	—	ધ	પ	પ	ની	ધ	સાં	ની	સાં	રેં
ર	સ	ડ	મા	ડ	તે	ડ	ખે	ડ	ડ	ડ	ડ	લ	ત
સાં	ની	ધ	પ	પ	મગ								
હો	ડ	ડ	ડ	ડ	રીડ								
X					2		0			3			

અંતરા

મ	મ	ગ	પ	પ	પ	પ	ધ	–	પ	પ	પ	મ	ગ
અ	સ	ડ	ર	અ	ર	ગ	જા	ડ	અ	બી	ડ	ર	ડ
પ	રે	–	સા	રે	સા	–	સા	મ	ગ	પ	પમં	ધ	પ
લા	ડ	ડ	વે	ડ	રી	ડ	નં	દ	કું	વ	રડ	ડ	કિ
સાં	ની	ધ	પ	પ	મગ								
શો	ડ	ડ	ડ	ડ	રીડ								
X					2		0			3			

• રાગ—ગૌડસારંગ　　　ધમાર—દુગુન　　　તાલ—ધમાર

સ્થાયી

						સાં	ધ	પ	મ	ગ	ગરે	મ	ગ
						સ	ર	સ	ર	સ	રડ	હ	સ
ગ	મ	પ	સાંધ	પમ	ગગરે	મગ	ગમ	પમ	ગરેમ	ગમ	ગરે	સારે	સાસા
રી	ડ	ડ	સર	સર	સરડ	હસ	રીડ	ડઝે	ડડદો	ઉભી	ડડ	જેડ	રંગ
સામ	ગપ	–ધ	પપ	નીધ	સાંની	સાંરેં	સાંની	ધમ	પમગ	સાંધ	પમ	ગગરે	મગ
રસ	ડમા	ડતે	ડખે	ડડ	ડડ	લત	હોડ	ડડ	ડરીડ	સર	સર	સરડ	હસ
X					2		0			3			

અંતરા

મ	મ	ગ	પ	પ	પ	પ	મમ	ગપ	પપ	પધ	–પ	પપ	મગ
અ	ત્ત	ડ	ર	અ	ર	ગ	અત્ત	ડર	અર	ગજા	ડઅ	બીડ	રડ
પરે	–સા	રેસા	–સા	મગ	પપમં	ધપ	સાંની	ધપ	પમગ	સાંધ	પમ	ગગરે	મગ
લાડ	ડવે	ડરી	ડનં	દકું	વરડ	ડકિ	શોડ	ડડ	ડરીડ	સર	સર	સરડ	હસ
X					2		0			3			

● રાગ–ગૌડસારંગ — ગત — તાલ–ત્રિતાલ

વાદ્યવિભાગના વિદ્યાર્થીઓ માટે

સ્થાયી

પ	ધ	મ̍	પ	ગ	મ	રે	સા	ગ	રે	મ	ગ	પ	–	રે	સા
મ̍	પ	ધ	ની	સાં	ધ	ની	પ	ધ	મ̍	પ	ગ	મ	રે	સા	સા
0				3				X				2			

અંતરા

પ	પ	સાં	સાં	રેં	રેં	સાં	સાં	ધ	ની	સાં	રેં	સાં	ધ	ની	પ
મ̍	પ	ધ	પ	સાં	–	ધ	પ	ગ	મ	પ	ગ	મ	રે	સા	સા
0				3				X				2			

તાનો

1.	સાસા	ગરે	મગ	પપ	મગ	મરે	સારે	સાસા
	X				2			
2.	સારે	સાસા	ધની	પપ	સારે	સાસા	ગરે	મગ
	X				2			
3.	ગરે	મગ	પમ̍	ધપ	નીધ	સાં–	સાંરેં	સાં–
	X				2			
4.	પપ	સાંસાં	રેંરેં	સાંસાં	ધની	પપ	રેરે	સાસા
	X				2			
5.	પપ	સાંસાં	રેંરેં	સાંસાં	ધની	પપ	રેરે	સાસા
	0				3			
	ગરે	મગ	પમ̍	ધપ	મમ	રેસા	સારે	સાસા
	X				2			

● રાગ–ગૌડસારંગ — રજાખાની ગત — તાલ–ત્રિતાલ

ગ	મમ	રે	સા	રે	સાસા	ની̣	સા	ગ	રે	મ	ગ	પ	મ̍મ̍	ધ	પ
દા	દિર	દા	રા	દા	દિર	દા	રા	દા	દા	દા	રા	દા	દિર	દા	રા
ધ	નીની	સાં	રેં	સાં	નીની	ધ	પ	ગ	રેરે	મ	ગ	પ	રેરે	સા	સા
દા	દિર	દા	રા	દા	દિર	દા	રા	દા	દિર	દા	રા	દા	દિર	દા	રા
ગ	મમ	રે	સા	રે	સાસા	ની̣	સા								
દા	દિર	દા	રા	દા	દિર	દા	રા								
0				3				X				2			

અંતરા

								પ	–	પ	પ	ની	ધધ	સાં	સાં
								દા	ડ	દા	રા	દા	દિર	દા	રા
સાં	–	સાં	સાં	સાં	રેંરેં	સાં	સાં	સા	રેંરેં	ની	સાં	ધ	નીની	ધ	પ
દા	ડ	દા	રા	દા	દિર	દા	રા	દા	દિર	દા	રા	દા	દિર	દા	રા
ગ	રેરે	મ	ગ	પ	રેરે	સા	–								
દા	દિર	દા	રા	દા	દિર	દા	ડ								
0				3				X				2			

- **રાગ – ગૌડસારંગ : તોડા**

1.	સા–રેરે	નીસા	ગ–રેરે	મગ	પ–મ'મ'	ધપ	ગમ	રેસા	
	X				2				
2.	ગરેમગ	પમ'ધપ	ગરેમગ	પરેસા–	ધપમ'પ	ગરેમગ	ગરેમગ	પરેસા–	
	X				2				
3.	નીસા	ગરે	મગ	પમ'	ધપ	મ'પ	નીધ	સાંની	
	X				2				
	ધપ	મ'પ	ગરે	મગ	પમ'	ધપ	ગમ	રેસા	ગ
	0				3				X

4.	ગં	મંમં	રેં	સાં	ની	સાંસાં	રેં	સાં	ધ	નીની	સાં	રેં	સાં	નીની	ધ	પ	
	X				2				0				3				
	ગ	મમ	રે	સા	ની	રેરે	સા	સા	ગ	રેરે	મ	ગ	પ	પપ	સાં	સાં	ગ
	X				2				0				3				X
5.	ધ	પપ	મ'	પ	ગ	મમ	રે	સા	ગ	રેરે	મમ	ગગ	પ	મ'મ'	ધધ	પપ	
	X				2				0				3				
	ની	ધ	સાં	રેં	સાં	નીની	ધ	પ	ગ	રેરે	મ	ગ	પ	પપ	સાં	–	ગ
	X				0				0				3				X

(7) રાગ—અડાણા

કોમલ ગ — ધ, બેઉ ની લગે, સા — પ સંવાદ બતાહિં ।

ચઢત ગ, ઉતરત ધ બરિજ, રાગ અડાણા માહિં. ॥

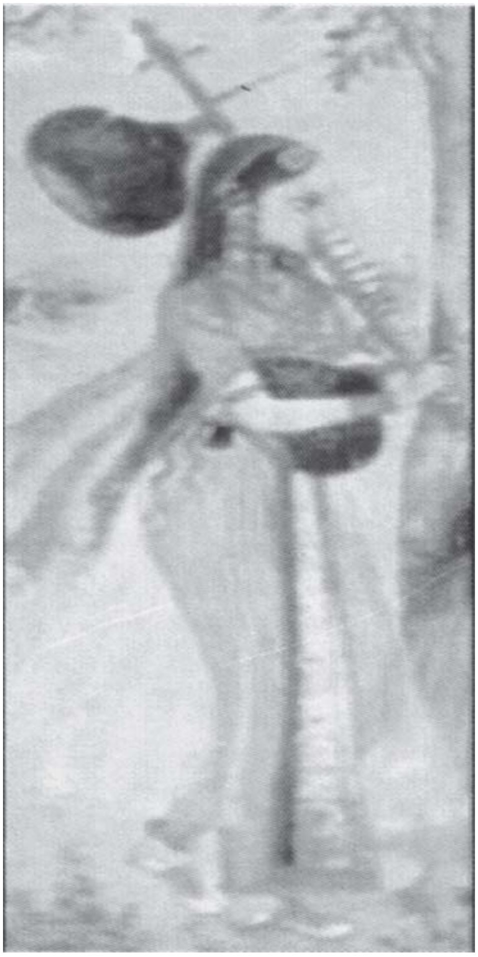

- **પ્રાથમિક માહિતી :**

થાટ : આશાવરી

સ્વાર : ગ, ધ, કોમળ, બે ની

વર્જ્ય સ્વર : આરોહમાં ગ,

જાતિ : ષાડવ - સંપૂર્ણ

વાદી સ્વર : સાં, (તાર ષડજ)

સંવાદી સ્વર : 5

ગાવાનો સમય : રાત્રિનો ત્રીજો પ્રહર

રાગની પ્રકૃતિ : વીર - શૃંગારિક

રાગનો પ્રભાવ : ઉત્સાહ વર્ધક અને આનંદદાયક

આરોહ : સા રે મ પ ધ ની સાં ।

અવરોહ : સાં ધ ની પ, મ પ, ગ મ રે સા ।

પકડ : સાં ની સાં રેં સાં, ધ ની પ ।

- **સ્વર વિસ્તાર :**

(1) સારેમપધ, નીસાં, ધનીસાં, રેંસાં, ધ નીપપ, ની નીપમપ, ગમરેસા

(2) ની઼સાગમરેસા, મપધ ધ નીપ, સાંધ, નીપ, મપસાં, ધ નીપ, રેંસાંરેંનીસાં, ધ નીપ, ની નીપમપ, ગમરેસા

(3) ગમરેસા, મપધનીસાં, નીસાંનીસાંરેંસાં, ધનીસાંધ નીપ, મપરેંસાં, ગંમંરેંસાં, ધનીસાંરેંસાં

(4) મપસાં, નીસાં, ધનીસાં, ધ નીરેંસાં, ધનીસાં, ધનીપ, નીપસાંનીરેંસાં, ગંમંરેંસાં, ધ નીપ, નીપમપગમરેસા

- **રાગ—અડાણા :** **છોટા ખ્યાલ** **તાલ—ત્રિતાલ**

સ્થાયી : ગગરી મોરી ભરન નહીં દેત,

ઢીટ લંગરવા મતવારો. ।

અંતરા : જીત જાઉં ઉત આડો હી દૌરત,

અબ ન રહું મૈં તોરી નગરી. ॥

સ્થાયી

														રેં	સાં
														ગ	ગ
રેં	નિ	સાં	પ	ની	મ	પ	સાં	સાં	–	–	ધ	ની	–	પ	–
રી	મો	રી	ભ	ર	ન	ન	હીં	દે	ઽ	ઽ	ઽ	ઽ	ઽ	ત	ઽ
મ	–	પ	પ	ની	ની	ગ	–	ગ	મ	રે	સા	રે	સા,	રેં	સાં
ઢી	ઽ	ટ	લં	ગ	ર	વા	ઽ	ઽ	ઽ	મ	ત	વા	રો,	ગ	ગ
0				3				X				2			

અંતરા

મ	પ	ધ	ધ	ની	સાં	સાં	સાં	ની	સાં	રેં	સાંરેં	સાં	ની ધ	ની	પ
જી	ત	જા	ઽ	ઉં	ઽ	ઉ	ત	આ	ઽ	ડો	હીઽ	દૌ	ઽઽ	ર	ત
મ	પ	ની	સાં	ગં	મં	રેં	સાં	ની	સાં	રેં	સાં	ની	પ,	રેં	સાં
અ	બ	ન	ર	હું	ઽ	મૈં	ઽ	તો	ઽ	રી	ન	ગ	રી,	ગ	ગ
0				3				X				2			

સ્થાયીના આલાપ :

1.	સા	રે	મ	પ	ધ	–	–	–	ની	–	પ	–	ગમ	રેસા,	ગ	ગ
2.	મ	–	પ	–	ધ	–	ની	પ	ગમ	રેસા	ગમ	રેસા	ગમ	રેસા,	ગ	ગ
3.	મ	પ	ધ	ની	પ	–	–	–	ધ ની	રેં	–	સાં	–	–,	ગ	ગ
4.	નીપ	મપ	ધ	–	ધ	રેં	–	–	સાં	ની	સાં	–	–	–,	ગ	ગ
	0				3				X				2			

અંતરાના આલાપ :

1.	સાં	ધ	ની	પ	મ	પ	ધ	ધ	સાં	–	રેં	–	સાં	–	–	–
2.	ધ	ની	સાં	રેં	–	–	ગં	મં	રેં	–	ની	–	સાં	–	–	–
3.	રેં	સાં	ની	સાં	રેં	સાં	ની	સાં	ધ	ની	રેં	રેં	સાં	ધ	ની	સાં
4.	સાંરેં	ગં	નીસાં	રેં	મપ	સાં	ધ ની	સાં	સારે	મપ	ધની	સાં	ધની	સાં	ધ ની	સાં
	0				3				X				2			

સ્થાયીની તાન :

															ગ	ગ
1.	રી	મો	રી	ભ	ર	ન	ન	હી	ધની	રેંસાં	નીસાં	રેંસાં	નીસાં	રેંસાં	ગ	ગ
2.	રી	મો	રી	ભ	ર	ન	ન	હી	રેસા	નીસાં	રેંસાં	નીસાં	ધ ની	નીસાં,	ગ	ગ
3.	રી	મો	રી	ભ	ર	ન	ન	હી	રેંરેં	સાંરેં	રેંસાં	નીસાં	ધ ની	રેંસાં,	ગ	ગ
4.	રી	મો	રી	ભ	ર	ન	ન	હી	સાંરેં	ગંરેં	નીસાં	રેંસાં	મપ	નીસાં	ગ	ગ
	0				3				X				2			

અંતરાની તાન :

1.	જી	ત	જા	ડ	ઉં	ડ	ઉ	ત	ધની	સાંરેં	ગંમં	રેંસાં	ધની	ધની	સાં	સાં
2.	જી	ત	જા	ડ	ઉં	ડ	ઉ	ત	રેંરેં	નીસાં	ધ ની	મપ	ગમ	રેસા	ગંમં	રેંસાં
3.	જી	ત	જા	ડ	ઉં	ડ	ઉ	ત	સાંરેં	ગંમં	રેંસાં	નીસાં	ધ ની	રેંસાં	મપ	સાં–
4.	જી	ત	જા	ડ	ઉં	ડ	ઉ	ત	મંમં	રેંસાં	નીસાં	ધ ની	મપ	ગમ	રેસાં	સાં–
	0				3				X				2			

- **રાગ–અડાણા** **તરાના** **તાલ–ત્રિતાલ**

સ્થાયી : તા નોં મ્ત ન ન તા નો મ્ત ન ન ત ન ન ન,
ત ન દીં, ત ન દીં, દીં દીં દીં તોં મ્ તોં ત ન ન ન, ન ન ન ન. ।

અંતરા : ના દિર દિર દિર દિર દિર દા ની,
તું દિર દિર દિર દિર દિર દા ની, દિર દા ની, દિર દા ની,
તું દિર દિર દિર દિર દિર દિર દા ની. ॥

સ્થાયી

ની	સાં	–	રેં	સાં	ની	ની	સાં	ની	સાં	ની	પ	મ	મ	પ	પ
તા	નોં	ડ	મ્ત	ન	ન	તા	નો	ડ	મ્ત	ન	ન	ત	ન	ન	ન
સાં	સાં	ધ	–	ની	–	સાં	–	સાં	સાં	ગં	–	મં	–	રેં	સાં
ત	ન	દીં	ડ	ડ	ડ	ડ	ડ	ત	ન	દીં	ડ	ડ	ડ	દીં	ડ
ની	–	પ	–	પ	મ	(પ)	–	ગ	ગ	મ	પ	રે	રે	સા	સા
દીં	ડ	દીં	ડ	તોં	મ્	તોં	ડ	ત	ન	ન	ન	ન	ન	ન	ન
X				2				0				3			

અંતરા

મ	મમ	મમ	મમ	પપ	પપ	ની	પ	ની	નીની	સાંસાં	સાંસાં	સાંસાં	સાંસાં	સાં	સાં
ના	દિર	દિર	દિર	દિર	દિર	દા	ની	તું	દિર	દિર	દિર	દિર	દિર	દા	ની
સાંસાં	રેં	સાં	રેંરેં	ની	ની	સાં	સાંસાં	નીની	નીની	સાંસાં	સાંસાં	નીની	નીની	પ	પ
દિર	દા	ની	દિર	દા	ની	તું	દિર	દિર	દિર	દિર	દિર	દિર	દિર	દા	ની
X				2				0				3			

- **નોંધ :** વિદ્યાર્થીઓની જાણકારી માટે કોમળ નિષાદવાળો અડાણાનો અભ્યાસક્રમમાં સમાવેશ કરેલ છે.

- **રાગ—અડાણા** **ધ્રુપદ** **તાલ—ચૌતાલ**

સ્થાયી : નીર છીર મિલે દોઉં, એક ઠાઈ હોઈ રહે,
નીર છોડી હંસ જૈસે, છીર કો ગહતું હૈ. ।

અંતરા : કંચન મેં ઔર ધાતુ, મિલકર બાન પર્યો,
શુદ્ધ કર કંચન સુનાર જ્યોં રહતું હૈ. ॥

સ્થાયી

સાં	–	ની	સાં	–	સાં	ની	સાં	રેં	ધ	ની	પ
ની	ઽ	ર	છી	ઽ	ર	મિ	લે	ઽ	દો	ઽ	ઉ
મ	–	પ	સાં	–	સાં	ગ	ગ	મ	રે	–	સા
એ	ઽ	ક	ઠા	ઽ	ઈ	હો	ઽ	ઈ	ર	ઽ	હે
રે	ની	સા	ગ	મ	પ	ધ	ધ	ની	સાં	–	સાં
ની	ઽ	ર	છાં	ઽ	ડી	હં	ઽ	સ	જૈ	ઽ	સે
સાં	–	ની	રેં	–	સાં	ની	સાં	રેં	ધ	ની	સાં
છી	ઽ	ર	કો	ઽ	ગ	હ	તુ	ઽ	હૈ	ઽ	ઽ
X		0		2		0		3		4	

અંતરા

મ	–	પ	ધ	ધ	ની	સાં	–	ની	સાં	–	સાં
કં	ઽ	ચ	ન	ઽ	મેં	ઔ	ઽ	ર	ધા	ઽ	તુ
ની	ની	સાં	રેં	–	સાં	ની	સાં	રેં	ધ	ની	પ
મિ	લ	ઽ	ક	ઽ	ર	બા	ઽ	ન	પ	ઽ	યોં
ગં	ગં	ગં	ગં	મં	રેં	રેં	–	સાં	ની	સાં	સાં
શુ	ઽ	દ્ધ	ક	ઽ	ર	કં	ઽ	ચ	ન	ઽ	સુ
ની	સાં	સાંની	રેં	–	સાં	ની	સાં	રેં	ધ	ની	સાં
ના	ઽ	ઽર	જ્યોં	ઽ	ર	હ	તુ	ઽ	હૈ	ઽ	ઽ
X		0		2		0		3		4	

- **રાગ—અડાણા** **ધ્રુપદ—દુગુન** **તાલ-ચૌતાલ**

સ્થાયી

સાં–	નીસાં	–સાં	નીસાં	રેંધ	નીપ	મ–	પસાં	–સાં	ગગ	મરે	–સા
નીઽ	રછી	ઽર	મિલે	ઽદો	ઽઉ	એઽ	કઠા	ઽઈ	હોઽ	ઈર	ઽહે
રેની	સાગ	મપ	ધધ	નીસાં	–સાં	સાં–	નીરેં	–સાં	નીસાં	રેંધ	નીસાં
નીઽ	રછાં	ઽડી	હંઽ	સજૈ	ઽસે	છીઽ	રકો	ઽગ	હતુ	ઽહૈ	ઽઽ
X		0		2		0		3		4	

અંતરા

મ–	પધ	ધની	સાં–	નીસાં	–સાં	નીની	સાંરેં	–સાં	નીસાં	રેંધ	નીપ
કંડ	ચન	ડમેં	ઔડ	રધા	ડતુ	મિલ	ડક	ડર	બાડ	નપ	ડયોં
ગંગં	ગંગં	મંરેં	રેં–	સાંની	સાંસાં	નીસાં	સાંનીરેં	–સાં	નીસાં	રેંધ	નીસાં
શુડ	દ્ધક	ડર	કંડ	ચન	ડસુ	નાડ	ડરજ્યોં	ડર	હતુ	ડહૈ	ડડ
X		0		2		0		3		4	

● **રાગ – અડાણા** **ધમાર** **તાલ-ધમાર**

સ્થાયી : કાલ તુમ હાહા કરે,

છૂટે મોહન અબ, તુમ વહી ઢંગ કીને. ।

અંતરા : ઈતને હી મેં ભૂલ ગયે હો,

નિપટ ચતુર પ્રવીને. ॥

સ્થાયી

સાં	સાં	સાં	રેં	સાં	ધ	ધ	ની	પ	પ	–	મ	મ	પ
કા	લ	તુ	મ	હા	ડ	ડ	હા	ડ	ડ	ડ	ક	રે	ડ
ની	–	પ	–	ગ	ગ	મ	રે	–	સા	–	રે	ની	સા
છૂ	ડ	ટે	ડ	મો	ડ	ડ	હ	ડ	ન	ડ	અ	બ	ડ
સા	–	સા	–	સા	રેં	–	રેં	સાં	સાં	રેં	સાં	ધ	ની
તુ	ડ	મ	ડ	વ	હી	ડ	ડ	ડ	ઢં	ગ	કી	ડ	ને
3				X					2		0		

અંતરા

મ	મ	પ	ધ	ધ	ની	–	સાં	–	–	ની	સાં	સાં	–
ઈ	ત	ડ	ને	ડ	ડ	ડ	હી	ડ	ડ	ડ	ડ	મેં	ડ
સાં	–	–	ની	રેં	સાં	રેં	સાં	–	ધ	ની	–	પ	પ
ભૂ	ડ	ડ	લ	ડ	ગ	ડ	યે	ડ	ડ	હો	ડ	ડ	નિ
ગં	ગં	મં	રેં	રેં	સાં	રેં	સાં	ધ	ની	સાં	સાં	સાં	રેં
પ	ટ	ડ	ચ	તુ	ર	પ્ર	વી	ડ	ને	કા	લ	તુ	મ
X					2		0			3			

● રાગ—અડાણા　　　ધમાર—દુગુન　　　તાલ-ધમાર

સ્થાયી

સાં	સાં	સાં	રેં	સાં	ધ	ધ	ની	પ	સાંસાં	સાંરેં	સાંધ	ધની	પપ
કા	લ	તુ	મ	હા	ઽ	ઽ	હા	ઽ	કાલ	તુમ	હાઽ	ઽહા	ઽઽ
—મ	મપ	ની—	પ—	ગગ	મરે	—સા	—રે	નીસા	સા—	સા—	સાંરેં	—રેં	સાંસાં
ઽક	રેઽ	છૂઽ	ટેઽ	મોઽ	ઽહ	ઽન	ઽઅ	બેઽ	તુઽ	મઽ	વહી	ઽઽ	ઽઢં
રેંસાં	ધની	સાંસાં	સાંરેં	સાં	ધ	ધ	ની	પ	પ	—	મ	મ	પ
ગકી	ઽને	કાલ	તુમ	હા	ઽ	ઽ	હા	ઽ	ઽ	ઽ	ક	રે	ઽ
3				X					2		0		

અંતરા

મ	મ	પ	ધ	ધ	ની	—	મમ	પધ	ધની	—સાં	—	નીસાં	સાં—
ઈ	ત	ઽ	ને	ઽ	ઽ	ઽ	ઈત	ઽને	ઽઽ	ઽહી	ઽઽ	ઽઽ	મેંઽ
સાં—	—ની	રેંસાં	રેંસાં	—ધ	ની—	પપ	ગંગં	મંરેં	રેંસાં	રેંસાં	ધની	સાંસાં	સાંરેં
ભૂઽ	ઽલ	ઽગ	ઽયે	ઽઽ	હોઽ	ઽનિ	પટ	ઽચ	તુર	પ્રવી	ઽને	કાલ	તુમ
X					2		0			3			

● રાગ—અડાણા　　　ગત　　　તાલ-ત્રિતાલ

સ્થાયી

સાં	રેં	ની	સાં	ધ	ની	મ	પ	સાં	—	ધ	ની	પ	પ	મ	પ
મ	પ	ધ	ધ	ની	ની	પ	પ	મ	પ	ધ	ની	સાં	રેં	ની	સાં
0				3				X				2			

અંતરા

મ	પ	ની	પ	ધ	ની	સાં	સાં	ધ	ની	સાં	રેં	ગં	રેં	ની	સાં
ગં	ગં	મં	રેં	નિ	રેં	સાં	સાં	મ	પ	સાં	સાં	ધ	ની	પ	પ
0				3				X				2			

તાનો :

1.	મપ	સાં	નીપ	મપ	નીની	પમ	ગમ	રેસા
2.	સારે	મપ	ધ—	નીપ	મપ	ધની	સાં	ધની
3.	સારે	મપ	ધની	સાંરેં	નીસાં	પની	મપ	નીની
4.	મપ	નીસાં	ગંમં	રેંસાં	નીસાં	રેંસાં	ધની	પપ
	X				2			
5.	મપ	નીસાં	ગંમં	રેંસાં	નીસાં	રેંસાં	ધની	પપ
	0				3			
	નીપ	મપ	સાં—	નીપ	મપ	સાં—	નીપ	મપ
	X				2			

● રાગ : અડાણા — રજાખાની ગત — તાલ – ત્રિતાલ

સ્થાયી

રેં	સાંસાં	નિ	સાં	ની	મમ	પ	સાં	સાં	–	ની	ધ	ની	ની ની	પ	પ
દા	દીર	દા	રા	દા	દીર	દા	રા	દા	ડ	દા	રા	દા	દીર	દા	રા
મ	–	પ	પ	ની	ની	પ	–	ગ	મમ	રે	સા	રે	સા	રેં	સાં
દા	ડ	દા	રા	દા	દા	રા	ડ	દા	દીર	દા	રા	દા	રા	દા	રા
0				3				X				2			

અંતરા

મ	પપ	ધ	ની	સાં	–	સાં	સાં	ની	સાંસાં	રેં	સાં	ધ	ધ ધ	ની	પ
દા	દીર	દા	રા	દા	ડ	દા	રા	દા	દીર	દા	રા	દા	દીર	દા	રા
મ	પપ	ની	સાં	ગં	મંમં	રેં	સાં	ની	સાંસાં	રેં	સાં	ની	ની	પ	રેંસાં
દા	દીર	દા	રા	દા	દીર	દા	રા	દા	દીર	દા	રા	દા	દા	રા	દીર
0				3				X				2			

● રાગ – અડાણા : તોડા

1.	નીસા	મમ	રેસા	નીસા	નીસા	રેમ	પની	પમ
	0				3			
	રેમ	પની	સાંસાં	નીપ	મપ	ગમ	રેસા	નીસા
	X				2			
2.	નીસા	રેમ	પની	સાંરેં	મંમં	રેંસાં	ની ની	પમ
	0				3			
	પમ	ગમ	રેંસાં	નીસાં	સાંની	પમ	ગમ	રેસા
	X				2			
3.	ગમ	મગ	મમ	રેસા	પની	નીપ	ની ની	પપ
	0				3			
	સાંરેં	રેંસાં	રેંરેં	સાંની	પની	નીપ	ગમ	રેસા
	X				2			
4.	સાસા	રેરે	મમ	પપ	નીપ	નીસાં	સાંસાં	રેંરેં
	0				3			
	રેંરેં	સાંસાં	મંમં	રેંસાં	નીપ	નીની	સાંસાં	રેંસાં
	X				2			
5.	સાંધ	નીપ	મપ	ગમ	રેસા	નીપ	મપ	ગમ
	0				3			
	રેસા	પપ	મપ	ગમ	રેસા	ગ ગ	મરે	સા
	X				2			

(8) રાગ—શંકરા

બરજે મધ્યમ કો સદા, સબ તીવર સૂર પૌંખ
ગ—ની વાદી સંવાદી તે, રાગ શંકરા દેખી ॥

રાગ—ચંદ્રિકાસાર

- **પ્રાથમિક માહિતી :**

થાટ : બિલાવલ
સ્વર : બધા સ્વર શુદ્ધ
વર્જ્ય સ્વર : આરોહમાં રે અને મ, અવરોહમાં મ
જાતિ : ઑડવ - ષાડવ
વાદી સ્વર : ગ
સંવાદી સ્વર : ની
ગાવનો સમય : રાત્રિનો બીજો પ્રહર, મધ્યરાત્રિ
રાગની પ્રકૃતિ : વીર શૃંગાર
રાગ પ્રભાવ : ગુસ્સો શાંત કરવામાં મદદરૂપ.
આરોહ : સા ગ, પ ની, ધ સાં
અવરોહ : સાં, ની પ, ની ધ સાં ની પ, ગ પ, ગ રે સા
પકડ : સાં ની પ, ની ધ સાં ની પ, ગ પ, ગ રે સા

- **સ્વરવિસ્તાર**

(1) સાગપ, ગપગરે, ગરે, સા, ની, પની, ધસા ।
(2) ગપ, ગ, ગપ, ગરે, ગરે, સા ।
(3) સા, ગપ, ગપ, નીડપ, ગપ, ગ, રેસા ।
(4) ગપ, નિધ, સાં, નીપ, ગપ, ની, પ, ગપ, ગ, રે, સા ।
(5) ગપ, નીધ, સાં, ગંરેં, સાં, નીધ, સાં, નીપ, ગપ ગ, રે, સા ।

• રાગ– શંકરા　　　　મધ્યલય　　　　તાલ-ત્રિતાલ

સ્થાયી : સુખકર દુઃખહર તુમ દાતા,
દેત દિલાવત ઐસો વિધાતા,
ધન ધન જગ કે તુમ ત્રાતા. ।

અંતરા : સબ જન શીશ ચરન પર નિમાવે,
માંગત માંગત દર તોરે આવે,
ઉમંગ ઉમંગ મનભાવન પાવે,
સકલ જગત કે તુમ નાથા. ॥

સ્થાયી

સા	સા	ગ	ગ	પ	પ	સાં	ની	પ	પ	ગ	પ	ગપ	ગ	સા	–
સુ	ખ	ક	ર	દુઃ	ખ	હ	ર	તુ	મ	દા	ડ	તાડ	ડ	ડ	ડ
સા	–	ગ	ગ	પ	–	ની	ધ	સાં	ની	ધપ	ગ	પ	નીધ	સાં	ની
દે	ડ	ત	દિ	લા	ડ	વ	ત	ઐ	ડ	સોડ	વિ	ધા	ડડ	તા	ડ
સાં	સાં	ગં	રેં	સાં	ની	પ	–	સાં	ની	પ	ગપ	રેગ	–રે	સા	–
ધ	ન	ધ	ન	જ	ગ	કે	ડ	તુ	મ	ત્રા	ડડ	તાડ	ડડ	ડ	ડ
0				3				X				2			

અંતરા

પ	પ	સાં	સાં	સાં	–	સાં	સાં	સાં	સાં	ની	પ	સાં	ની	–	ની
સ	બ	જ	ન	શી	ડ	શ	ચ	ર	ન	પ	ર	નિ	મા	ડ	વે
પ	–	ની	સાં	ગં	ગં	સાં	સાં	ની	ની	પ	પ	ની	સાં	ની	–
માં	ડ	ગ	ત	માં	ડ	ગ	ત	દ	ર	તો	રે	આ	ડ	વે	ડ
સાં	ની	પ	સાં	ની	પ	પ	ગ	ગ	–	ગ	પ	ની	–	–સાં	ની
ઉ	મં	ગ	ઉ	મં	ગ	મ	ન	ભા	ડ	વ	ન	પા	ડ	ડવે	ડ
સાં	સાં	ગં	રેં	સાં	ની	પ	–	સાં	ની	પ	ગપ	રેગ	–રે	સા	–
સ	ક	લ	જ	ગ	ત	કે	ડ	તુ	મ	ના	ડડ	થાડ	ડડ	–	–
0				3				X				2			

સ્થાયીના આલાપ :

1.	સા	ગ	–	ગ	પ	–	ગ	–	ગ	–	ગ	પ	ગ	-રે	સા	ન઼ી
2.	સા	રે	–	સા	ન઼ી	–	–	–	પ઼	ન઼ી	ધ઼	સા	ન઼ી	રે	સા	ન઼ી
3.	સા	ગ	–	ગ	પ	–	ગ	–	નીધ	સાંની	પ	પ	ગ	-રે	સા	ન઼ી
4.	–	ગ	–	ગ	પ	–	ની	ધ	સાં	ની	–	પ	ગ	રે	સા	ગ
	0				3				X				2			

અંતરાના આલાપ :

1.	ગ	પ	ની	–	ની	–	–	–	ની	–	–	–	સાંની	ધપ	ગરે	સા
2.	ગપ	નીસાં	પની	સાંગં	ગં	–	–	–	ગં	–	–	–	રેંસાં	નીરેં	સાં	–
3.	પ	ની	ધ	સાં	ની	–	–	–	પ	–	ગ	પ	ગપ	નીસાં	પની	સાં
4.	ની	સાં	ગં	–	ગં	–	–	–	રેં	સાં	ની	–	પ	–	સાં	–
	0				3				X				2			

સ્થાયીની તાન :

1.	ગપ	નીસાં	પની	સાંગં	રેંસાં	નીરેં	સાંની	સાં–	નીની	ધપ	ધધ	પગ	પપ	ગરે	ગગ	રેસા
2.	ગગ	ગપ	પપ	નીની	સાં–	પની	સાંપ	નીસાં	પની	સાંગં	સાંરેં	નીસાં	નીધ	પગ	રેસા	ન઼ીસા
3.	ગપ	પગ	પપ	ગરે	નીસાં	સાંની	સાંસાં	નીસાં	નીધ	પ–	ગપ	પગ	પપ	ગરે	ગરે	સા–
4.	સાગ	સાગ	પપ	ગપ	ગપ	નીની	પની	પની	સાંસાં	નીસાં	ગંરેં	સાંની	ધપ	ગરે	પગ	રેસા
	0				3				X				2			

અંતરાની તાન

1.	પની	સાંગં	રેંસાં	નીરેં	સાંની	ધપ	ગરે	સા–	સાંની	ધપ	ગરે	સા–	સાંની	ધપ	ગરે	સા–
2.	નીસાં	સાંની	સાંસાં	નીસાં	નીસાં	નીધ	પગ	રેસા	ગપ	ગપ	પપ	ગપ	ગપ	ધપ	ગરે	સા–
3.	પની	ધસાં	નીરેં	સાંગં	રેંસાં	નીધ	પગ	રેસા	ગંગં	રેંગં	ગંરેં	સાંસાં	નીધ	પગ	પગ	રેસા
4.	પની	નીપ	નીની	પની	પની	સાંગં	રેંસાં	નીસાં	ગપ	પગ	પપ	ગપ	ગપ	નીધ	પગ	રેસા
	0				3				X				2			

● **રાગ–શંકરા** **તરાના** **તાલ–ત્રિતાલ**

સ્થાયી : તોં તનનનનન તન દેરેના,

તારેદાનિ તન તદાનીઉદ, નિત

તદરેદાનિ તાર્દાનિ. ।

અંતરા : ત ન દે રે આ તો મ્ત ન ન દે રે ના,

ત દા ર દા નિ, ત ન ત ન ત દા નિ,

ઉ દા નિ ત ત દ રે દા ની તા ર્દા નિ. ॥

સ્થાયી

														સા	–
														તોં	ઽ
સાં	સાં	સાં	સાં	ધ	નીરેં	સાં	ની	પ	પ	પ	–	ની	–	ધ	–
ત	ન	ન	ન	ન	નઽ	ત	ન	દે	રે	ના	ઽ	ઽ	ઽ	ઽ	ઽ
સાં	–	સાં	ની	પ	–	–	ગ	પ	ગ	પ	ગ	પ	–	પ	ગ
તા	ઽ	ઽ	રે	દા	ઽ	ઽ	ની	ત	ન	ત	દા	ની	ઽ	ઉ	દ
ગ	રે	ગ	ધ	પ	ગ	–	રે	સા	રે	ગ	સા	રે	સા	સા	–
નિ	ત	ત	દ	રે	દા	ઽ	નિ	તા	ઽ	ઽ	ર્દા	ઽ	નિ,	તોં	ઽ
0				3				X				2			

અંતરા

પ	પ	સાં	સાં	–	સાં	સાં	–	સાં	ધ	સાં	સાં	સાં	સાં	સાં	–
ત	ન	દે	રે	ડ	આ	તો	ડ	મ્ત	ન	ન	ન	દે	રે	ના	ડ
ગં	ગં	ગં	રેં	પં	–	ગં	ગં	પં	–	રેં	ગં	રેં	–	સાં	–
ડ	ત	દા	ડ	ડ	ડ	ર	દા	નિ	ડ	ડ	ડ	ડ	ડ	ડ	ડ
સાં	સાં	ની	પ	–	ગ	ગ	ગ	ગ	રે	ગ	ધ	પ	ગ	–	રે
ત	ન	ત	દા	ડ	નિ	ઉ	દા	નિ	ત	ત	દ	રે	દા	ડ	નિ
સા	રે	ગ	સા	રે	સા	સા	–								
તા	ડ	ડ	ર્દા	ડ	નિ,	તોં	ડ								
X				2				0				3			

● રાગ–શંકરા   ધ્રુપદ   તાલ-ચૌતાલ

સ્થાયી : આદિ નાદ બ્રહ્મનાદ, સૂર કોહિ ઉદય હોત,

વેહી બિસ્તાર જાત, સબ ગુનિયન જાને. ।

અંતરા : બિદ્યા હૈ બ્રહ્મ બીજ, ઔર સબ હી અવિદ્યા, ઉસ કારન બ્રહ્મ રંદ્ર, સૂર બિનાવે. ॥

સ્થાયી

સાં	–	ની	ની	પ	પ	ગ	પ	સાં	ની	–	પ
આ	ડ	દિ	ના	ડ	દ	બ્ર	ડ	હ્મ	ના	ડ	દ
પ	ગ	–	ગ	–	પ	પ	ગ	પ	ગ	–	સા
સૂ	ર	ડ	કો	ડ	હિ	ઉ	દ	ય	હો	ડ	ત
સા	–	–	ગ	–	ગ	ગ	પ	પ	ની	સાં	સાં
વે	ડ	ડ	હી	ડ	બિ	સ્તા	ડ	ર	જા	ડ	ત
સાં	ની	પ	પ	ગ	ગ	પ	ગ	પ	ગ	–	સા
સ	બ	ગુ	નિ	ય	ન	જા	ડ	ડ	ડ	ડ	ને
X		0		2		0		3		4	

અંતરા

પ	–	–	સાં	–	સાં	સાં	–	રેં	સાં	–	સાં
બિ	ડ	ડ	ઘા	ડ	હૈ	બ્ર	ડ	હ્મ	બી	ડ	જ
સાં	–	ગં	ગં	ગં	પં	પં	ગં	પં	ગં	–	સાં
ઔ	ડ	ર	સ	બ	ડ	હી	ડ	અ	વિ	ડ	ઘા
સાં	ગં	સાં	–	ની	પ	ગ	પ	સાં	ની	–	પ
ઉ	સ	કા	ડ	ર	ન	બ્ર	ડ	હ્મ	રં	ડ	દ્ર
સાં	ની	પ	પ	ગ	–	પ	ગ	પ	ગ	–	સા
સૂ	ર	ડ	બિ	ના	ડ	ડ	ડ	ડ	ડ	ડ	વે
X		0		2		0		3		4	

● **રાગ–શંકરા** **ધ્રુપદ–દુગુન** **તાલ-ચૌતાલ**

સ્થાયી

સાં–	નીની	પપ	ગપ	સાંની	–પ	પગ	–ગ	–પ	પગ	પગ	–સા
આડ	દના	ડદ	બ્રડ	હ્મના	ડદ	સૂર	ડકો	ડહી	ઉદ	યહો	ડત
સા–	–ગ	ગ–	ગપ	પની	સાંસાં	સાંની	પપ	ગગ	પગ	પગ	–સા
વેડ	ડહી	ડબિ	સ્તાડ	રજા	ડત	સબ	ગુનિ	યન	જાડ	ડડ	ડને
X		0		2		0		3		4	

અંતરા

પ–	–સાં	–સાં	સાં–	રેંસાં	–સાં	સાં–	ગંગં	ગંપં	પંગં	પંગં	–સાં
વિડ	ડઘા	ડહૈ	બ્રડ	હ્મબી	ડજ	ઔંડ	રસ	બડ	હીડ	અવિ	–ઘા
સાંગં	સાં–	નીપ	ગપ	સાંની	–પ	સાંની	પપ	ગ–	પગ	પગ	–સા
ઉસ	કાડ	રન	બ્રડ	હ્મરં	ડદ્ર	સૂર	ડબિ	નાડ	ડડ	ડડ	ડવે
X		0		2		0		3		4	

● **રાગ–શંકરા** **ધમાર** **તાલ–ધમાર**

સ્થાયી : હોરી તુજે શુભ હોવેરી, તેરે આયો બગર. મેં લાલ તોરી. ।

અંતરા : ધન ધન ભાગ સુહાગરી, પ્યારી હિલમિલ લે નંદ કે લાલ તોરી. ॥

સ્થાયી

ની	ધ	ની	પ	–	–	પ	પ	ની	ધ	સાં	–	ની	ની	
હો	ડ	ડ	રી	ડ	ડ	તુ	જે	ડ	ડ	ડ	ડ	શુ	ભ	
પ	ગ	–	ગ	–	પ	–	ગ	–	રે	સા	રે	સા	–	
હો	ડ	ડ	વે	ડ	ડ	ડ	રી	ડ	ડ	તે	ડ	રે	ડ	
સા	ગ	–	સા	–	–	સા	ગ	ગ	–	ગ	–	પ	–	
આ	ડ	ડ	યો	ડ	ડ	બ	ગ	ર	ડ	મેં	ડ	ડ	ડ	
પ	–	–	ની	–	–	ધ	સાં	–	–	ની	–	સાં	સાં	
લા	ડ	ડ	ડ	ડ	ડ	ડ	ડ	ડ	ડ	લ	ડ	તો	રી	
X					2		0			3				

અંતરા

પ	પ	–	સાં	સાં	સાં	–	સાં	–	સાં	સાં	રેં	સાં	–	
ધ	ન	ડ	ધ	ન	ભા	ડ	ગ	ડ	સુ	હા	ડ	ગ	ડ	
સાં	–	ગં	સાં	–	ની	ધપ	પ	ની	ધ	સાં	સાં	ની	–	
રી	ડ	ડ	પ્યા	ડ	રી	ડડ	હિ	લ	ડ	ડ	મિ	લ	ડ	
ગ	પ	–	સાં	ની	પ	–	પ	ગ	પ	ગ	રેસા	સાં	સાં	
લે	ડ	ડ	નં	દ	કે	ડ	લા	ડ	ડ	લ	ડડ	તો	રી	
X					2		0			3				

● રાગ–શંકરા ધમાર–દુગુન તાલ–ધમાર

સ્થાયી

નીધ	નીપ	––	પપ	નીધ	સાં–	નીની	પગ	–ગ	–પ	–ગ	–રે	સારે	સા–
હોડ	ડરી	ડડ	તુજે	ડડ	ડડ	શુભ	હોડ	ડવે	ડડ	ડરી	ડડ	તેડ	રેડ
સાપ	–સા	––	સાગ	ગ–	ગ–	પ–	પ–	–ની	––	ધસાં	––	ની–	સાંસાં
આડ	ડયો	ડડ	બગ	રડ	મેંડ	ડડ	લાડ	ડડ	ડડ	ડડ	ડડ	લડ	તોરી
X					2		0			3			

અંતરા

પ	પ	–	સાં	સાં	સાં	–	પપ	–સાં	સાંસાં	–સાં	–સાં	સાંરેં	સાં–
ધ	ન	ડ	ધ	ન	ભા	ડ	ધન	ડધ	નભા	ડગ	ડસુ	હાડ	ગડ
સાં–	ગંસાં	–ની	ધપપ	નીધ	સાંસાં	ની–	ગપ	–સાં	નીપ	–પ	ગપ	ગરેસા	સાંસાં
રીડ	ડપ્પા	ડરી	ડડહિ	લડ	ડમિ	લડ	લેડ	ડનં	દકે	ડલા	ડડ	લડડ	તોરી
X					2		0			3			

● રાગ–શંકરા : ગત તાલ-ત્રિતાલ

સ્થાયી

સા	ગ	પ	પ	ની	ધ	સાં	સાં	ની	–	પ	પ	ગ	રે	સા	સા
ગ	ગ	પ	પ	ની	ની	પ	ની	સાં	રેં	સાં	ની	પ	ગ	રે	સા
0				3				X				2			

અંતરા

પ	પ	ની	ધ	સાં	સાં	સાં	સાં	ગં	ગં	ગં	ગં	ગં	રેં	સાં	ની
ગં	ગં	ગં	રેં	સાં	રેં	સાં	ની	પ	સાં	ની	ની	પ	ગ	રે	સા
0				3				X				2			

તાન :

1.	સાસા	ગગ	પપ	નીની	પપ	ગપ	ગરે	સા–
2.	સાસા	ગગ	પપ	નીધ	સાંનિ	પપ	ગરે	સા–
3.	ગપ	નીધ	સાં–	સાંરેં	સાંની	પપ	ગરે	સા–
4.	ગપ	નીસાં	ગંરેં	સાંની	પપ	ગપ	ગરે	સા–
	X				2			

● રાગ–શંકરા **રજાખાની ગત** **તાલ–ત્રિતાલ**

સ્થાયી

સા	સાસા	ગ	પ	પ	પપ	સાં	ની	પ	–	ગ	પ	ગ	પપ	ગ	સા
દા	દિર	દા	રા	દા	દિર	દા	રા	દા	ડ	દા	રા	દા	દિર	દા	દા
સા	–	ગ	ગ	પ	પપ	ની	ધ	સાં	–	ની	ધ	પ	નીધ	સાં	ની
દા	ડ	દા	રા	દા	દિર	દા	રા	દા	ડ	દા	રા	દા	દિર	દા	દા
સાં	ગંગં	સાં	ની	પ	નીધ	સાં	ની	પ	–	ગ	પ	ગ	રેરે	સા	–
દા	દિર	દા	રા	દા	દિર	દા	રા	દા	ડ	દા	રા	દા	દિર	દા	ડ
0				3				X				2			

અંતરા

પ	પપ	સાં	સાં	સાં	–	સાં	સાં	સાં	સાંસાં	ની	પ	પ	પપ	સાં	ની
દા	દિર	દા	રા	દા	ડ	દા	રા	દા	દિર	દા	રા	દા	દિર	દા	દા
સાં	સાંસાં	ગ	પ	ગ	પપ	ની	ધ	સાં	–	ની	પ	ગ	પપ	ગ	સા
દા	દિર	દા	રા	દા	દિર	દા	રા	દા	ડ	દા	રા	દા	દિર	દા	રા
0				3				X				2			

રાગ – શંકરા : તોડા

1.	ગરે	સાસા	ગગ	રેસા	પપ	ગરે	ગરે	સાસા
	X				2			
2.	પપ	ગરે	સાંસાં	નીની	ધપ	ગરે	ગરે	સાસા
	X				2			
3.	ગપ	નીસાં	ગંરેં	સાંની	ધપ	પગ	પગ	રેસા
	X				2			

4.	સારે	સાસા	પધ	પપ	|	નીની	ધસાં	નીધ	પપ	|	
	0				|	3				|	
	નીસાં	નીધ	પપ	ગપ	|	ગપ	ગરે	ગરે	સાસા	|	
	X				|	2				|	
5.	ગપ	નીસાં	ગંરેં	સાંની	|	રેંસાં	નીધ	પધ	પપ	|	
	0				|	3				|	
	પપ	ગપ	ગરે	સાસા	|	ગપ	નીધ	સાં	સાં	|	
	X				|	2				|	
	ગપ	નીધ	સાં	સાં	|	ગપ	નીધ	સાં	સાં	|	પ
	0				|	3				|	X

(9) રાગ–ભૈરવી

- **આરોહ :** સા રે ગ મ પ ધ ની સાં
- **અવરોહ :** સાં ની ધ પ મ ગ રે સા
- **પકડ :** સા ગ રે સા, ધ ની સા

- **રાગ – ભૈરવી** **ઠુમરી** **તાલ-દીપચંદી**

સ્થાયી : નાહીં પરત મૈં કા ચૈન સાંવરિયા. ।

અંતરા : પ્રેમપિયા કો બેગ લે આવો,

તરપત દિનરૈન, સાંવરિયા. ॥

સ્થાયી

|	સાગ	સાગમપમ	રેસાસારે નીસા–	પધ	|
|	નાડ	હીંડડડપ	રડતડડડડડ	મૈંકા	|
	3				

નીધ	પ	પ	|	–ધ	ધધ	ધપમગ–	સાગમપધપમગ	|	રેગસારે	નીસા––	ધ નીસા–	
ચૈડ	ડ	ન	|	ડસાં	વરિ	યાડડડડ	ડડડડડડડડ	|	ડડડડ	ડડડડ	ડડડડ	
X			|	2				|	0			

અંતરા

			ગમ	ધનિ	ધ નીસાંરેંગંરેંગં	સાંરેં નીસાં–
			પ્રેડ	મપિ	યાડડડડડડડ	કોડડડડ
			3			

ની–સાંસાં	પધ નીસાંરેંસાંનીસાં	ધપ	ગપ	પપ	પધ નીસાંસાં	ધ નીધપમપ
બેડગલે	આડડડડડડડ	વોડ	તર	પત	દિડડડડન	રૈડડડડનડ
X			2			

ધ–ધધધ	ધપમગરેગ–	સારેનીસા—
સાંડવરિડ	યાડડડડડડ	ડડડડડ
0		

(10) રાગ–પીલુ

આરોહ : ની સા ગ, રે ગ મ પ ધ પ ની ધ પ સાં

અવરોહ : સાં ની ધ પ મ ગ રે સા

પકડ : ની સા ગ, ની સા, પ ધ ની સા

ઠુમરી

તાલ-અધ્ધાત્રિતાલ

સ્થાયી : પિયા બિન જિયરા ધરત ન ધીર,
સુનરી સખી કાહે કરું તદબીર. ।

અંતરા : નિસ દિન પલછીન, કલન પરત જિયા,
પિયા બિન રહે ન શરીર. ॥

સ્થાયી

–	સાગ	રે	ગ	સા	સારેગરે	સા	ની	ધ	પધ	ની	નિ	સા	–	–	–
ડ	પિયા	બી	ન	જિ	યડડડ	રા	ડ	ધ	રડ	ત	ન	ધીર	ડ	ડ	ડ
ની	સા	ગ	ગ	ગ	–રે	સાની	સા	–	ગમ	ધ	પ	ગ	–રે	સાની	સા
સુ	ન	રી	સ	ખી	ડડ	કાડ	હે	ડ	કરું	ત	દ	બી	ડડ	ડડ	ર
2				0				3				X			

અંતરા

સા	ગ	રે	મ	ગ	રે	સાની	સા	ગ	મ	ધ	પ	ગ	રે	સાની	સા
નિ	સ	દિ	ન	પ	લ	છીડ	ન	ક	લ	ન	પ	ર	ત	જિડ	યા
સા	ગ	ગ	મ	પ	મ	ગ	રે	પમ	પ	મગ	મ	ગરે	ગ	રેસા	રે
પિ	યા	બિ	ન	ર	હે	ન	શ	રીડ	ડ	ડડ	ડ	ડડ	ડ	રડ	–
2				0				3				X			

(બ) સ્વરસમૂહ દ્વારા રાગ ઓળખ :

1. જૌનપુરી : (i) રે મ પ ધ, ની ધ પ, મ ગ રે સા
(ii) મ ગ રે સા, ની ધ પ, મ પ ધ ની સાં

2. ભીમપલાસી : (i) ની સા, મ ગ રે સા, પ મ, ગ રે સા મ
(ii) પ ની સાં રેં સાં, ની સાં, મં ગં રેં સાં

3. ગૌડસારંગ : (i) ગ રે, મ ગ, પ રે, સા
(ii) પ નિ ધ ની, પ ધ મંપ, ગ રે મ ગ

4. જયજયવંતી : (i) ની સા, ધ ની રે, રે ગ મ ગ, રે ગ રે સા
(ii) મ પ ની સાં, ધ ની પ રેં, સાં

5. અડાણા : (i) મ પ ધ ની સાં, ધ ની રેં સાં
(ii) ની પ મ પ સાં, ધ ની પ, ગ મ રે સા

6. શંકરા : (i) ગ પ ની ધ, સાં ની પ, ગ પ ગ સા
(ii) સાં ની પ, ની ધ, સાં ની પ, ગ પ ગ રે સા

સ્વાધ્યાય

1. નીચેના પ્રશ્નોના જવાબ આપો :

(1) રાગ યમનનો બડાખ્યાલ કયા તાલમાં છે ?
(2) રાગ જૌનપુરીમાં કયા સ્વરો કોમળ આવે છે ?
(3) રાગ શંકરાનો થાટ કયો છે ?
(4) ધમાર ગાયનમાં કયા તાલનો ઉપયોગ થાય છે ?
(5) ખુલ્લા બાજના તાલોનાં નામ જણાવો

2. ખરા-ખોટાંની નિશાની કરો :

(1) રાગ શંકરાનો થાટ બિલાવલ છે. [ ]
(2) રાગ અડાણામાં બે વિકૃત સ્વરો છે. [ ]
(3) રાગ જયજયવંતીમાં બંને ગાંધારનો પ્રયોગ થાય છે. [ ]
(4) રાગ ગૌડસારંગની જાતિ વક્રસંપૂર્ણ છે. [ ]

3. નીચેના પ્રશ્નોના એક-એક વાક્યમાં ઉત્તર આપો :

(1) રાગ યમનની વિલંબિતગત મસીતખાની ગત કઈ માત્રાથી શરૂ કરવામાં આવી છે ?

(2) રાગ યમનની વિલંબિતગત મસીતખાની ગત કયા તાલમાં છે ?

(3) રાગ યમનની વિલંબિતગત મસીતખાની ગત કઈ લયમાં વગાડવામાં આવે છે ?

(4) રાગ ભૂપાલીની કઈ ગત વિલંબિત લયમાં વગાડવામાં આવે છે ?

(5) રાગ જૌનપુરીના વાદી–સંવાદી સ્વરો કયા છે ?

(6) રાગ જયજયવંતીની મધ્યલય રજાખાની ગત કઈ લયમાં વગાડવામાં આવે છે ?

(7) રાગ જયજયવંતી કઈ જાતિનો રાગ છે ?

(8) રાગ શંકરનો થાટ કયો છે ?

(9) રાગ ગૌડસારંગની જાતિ કઈ છે ?

(10) રાગ અડાણાનો થાટ કયો છે ?

4. યોગ્યતા પ્રમાણે જોડો :

રાગ		**થાટ**
(1) રાગ–યમન	–	(1) આશાવરી
(2) રાગ–જયજયવંતી	–	(2) કાફી
(3) રાગ–અડાણા	–	(3) કલ્યાણ
(4) રાગ–ભીમપલાસી	–	(4) ખમાજ

- **વિશેષ માહિતી :** **સ્વરલિપિ પદ્ધતિ**

આપણા ભારતીય સંગીતમાં બે સ્વરલિપિની પદ્ધતિ પ્રચારમાં છે : (1) વિષ્ણુ નારાયણ ભાતખંડે સ્વરલિપિ પદ્ધતિ (2) વિષ્ણુ દિગંબર પલુસ્કર સ્વરલિપિ પદ્ધતિ

	વિષ્ણુ નારાયણ ભાતખંડે સ્વરલિપિ પદ્ધતિ	**વિષ્ણુ દિગંબર પલુસ્કર સ્વરલિપિ પદ્ધતિ**
(1)	શુદ્ધસ્વર–કોઈ ચિહ્ન નથી. દા.ત. સા રે ગ મ પ ધ ની	શુદ્ધસ્વર – કોઈ ચિહ્ન નથી દા. ત. સા રે ગ મ પ ધ ની
(2)	કોમળ સ્વર–સ્વરોની નીચે આડી લીટી કરવામાં આવે છે. રે ગ ધ ની (underlined)	કોમળ સ્વર–સ્વરોની નીચે હલંત કરવામાં આવે છે. રે્ ગ્ ધ્ ની્
(3)	તીવ્ર સ્વર– સ્વરની ઉપર ઊભી લીટી કરવામાં આવે છે. દા.ત. મ॑	તીવ્ર સ્વર–સ્વરની પાસે ઊભી લીટી કરવામાં આવે છે. દા.ત. મ।

(4)	મધ્ય સપ્તક—કોઈ ચિહ્ન નથી સા રે ગ મ પ ધ ની	મધ્ય સપ્તક – કોઈ ચિહ્ન નથી સા રે ગ મ પ ધ ની
(5)	મંદ્ર સપ્તક – સ્વરોની નીચે બિંદુ દા.ત. ન઼ી ધ઼ પ઼	મંદ્ર સપ્તક—સ્વરોની ઉપર બિંદુ દા.ત. સાં રેં ગં
(6)	તાર સપ્તક– સ્વરોની ઉપર એક બિંદુ કરવામાં આવે છે. દા.ત. સાં રેં ગં	તાર સપ્તક – સ્વરોની ઉપર ઊભી લીટી કરવામાં આવે છે. દા.ત. સા॑ રે॑ ગ॑
(7)	કોઈ પણ શબ્દ લંબાવવા માટે અવગ્રહ કરવામાં આવે છે. દા.ત. શ્યા ઽઽમ	કોઈ પણ શબ્દ લંબાવવા માટે બિંદુ કરવામાં આવે છે. દા.ત. શ્યા··મ
(8)	કોઈ પણ સ્વર લંબાવવા માટે આડી લીટી કરવામાં આવે છે. દા.ત. ગ--મ	કોઈ પણ સ્વર લંબાવવા માટે અવગ્રહ કરવામાં આવે છે દા.ત. ગઽઽમ
(9)	એક માત્રામાં એકથી વધારે સ્વરો હોય તો સ્વરોની નીચે અર્ધ—ચંદ્રાકાર કરી બધા જ સ્વર તેમાં આવરી લેવામાં આવે છે. દા.ત. સારેગમ સ્વરોની વચ્ચે * ફૂલનું ચિહ્ન હોય તો એક માત્રા ચૂપ રહેવું. અર્ધવિરામ (,) રોકાવું	જ્યારે આ પદ્ધતિમાં એક અને એકથી વધારે માત્રાઓને અલગ અલગ રીતે લખાય છે.
(10)	એક માત્રા માટે કોઈ ચિહ્ન નથી	એક માત્રાને આ રીતે લખાય છે, નીચે આડી લીટી કરવામાં આવે છે એટલે એક માત્રા દા.ત. સા રે
(11)	1/2 માત્રા– સા રે આ રીતે અર્ધચંદ્રાકાર કરીને લખાય છે.	1/2 માત્રા– સા રે આ રીતે લખાય છે. 0 0
(12)	1/3 માત્રા– સા રે ગ આ રીતે અર્ધચંદ્રાકાર કરીને લખાય છે.	1/3 માત્રા– સા રે ગ આ રીતે લખાય છે. ~ ~ ~
(13)	1/4 માત્રા માટે અર્ધચંદ્રાકાર કરાય છે. સારેગમ આ રીતે લખાય છે.	1/4 માત્રા માટે સારેગમ આ રીતે લખાય છે.
(14)	1/6 માત્રા માટે અર્ધચંદ્રાકાર કરાય છે. સારેગમપધ આ રીતે લખાય છે.	1/6 માત્રા માટે સારેગપધ આ રીતે લખાય છે. ≈≈≈≈≈≈
(15)	1/8 માત્રા માટેનું ચિહ્ન સારેગમપધનીસાં	1/8 માત્રા માટે આ રીતે લખાય છે. સારેગમપધનીસાં

•

અભ્યાસક્રમ મુજબ વાદ્યસંગીતમાં આવતાં વાદ્યોનો ચિત્રાંકન

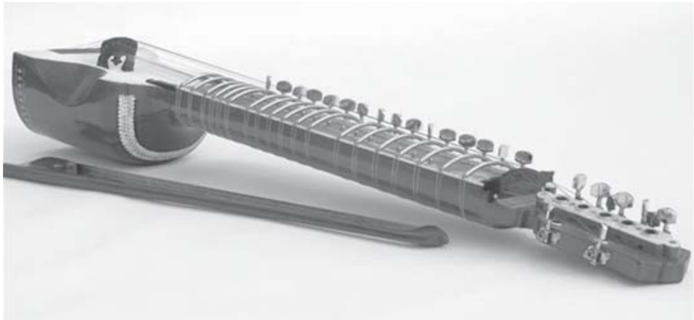

દિલરૂબા

વાયોલિન

બંસરી

હાર્મોનિયમ

હવાઈન ગિટાર

સિતાર

સરોદ

મેન્ડોલિન

સ્પેનિશ ગિટાર

•

3 તાલજ્ઞાન

પ્રસ્તાવના

આ એકમમાં તાલ માટે બે વિભાગ દર્શાવવામાં આવ્યા છે, એમાં (અ) વિભાગમાં એકતાલ, તેવરા, ઝુમરા તાલોની સંપૂર્ણ માહિતી આપવામાં આવી છે. તેમજ દરેક તાલનો ઉપયોગ કઈ લયમાં અને કઈ ગાયકીમાં કરવામાં આવે છે તે બતાવવામાં આવ્યું છે. જ્યારે (બ) વિભાગમાં ચૌતાલ, ત્રિતાલ, એકતાલ, દાદરા તાલોને દુગુન લયમાં કેવી રીતે બોલી શકાય તે વિશે માહિતી આપી છે જેથી તાલની ઠાય લયને કાયમ રાખી દુગુન લયમાં બોલવાનો અભ્યાસ થશે.

(અ) તાલની સંપૂર્ણ માહિતી

1. તાલ - વિલંબિત એકતાલ **માત્રા–12** **ખંડ–6 (2 માત્રાના)**

તાલી સંખ્યા – 4 તાલીની માત્રા (1–5–9–11 માત્રા પર)

ખાલી સંખ્યા – 2 ખાલીની માત્રા (3–7– માત્રા પર)

જાતિ - ચતુસ્ર બાજ - બંધબાજ

માત્રા	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	1
બોલ	ધીં	ધીં	ધાગે	તિરકિટ	તૂં	ના	ક	ત્તા	ધાગે	તિરકિટ	ધીં	ના	ધીં
ચિહ્ન	X		0		2		0		3		4		X

તાલ - એકતાલ

- **તાલ - એકતાલ** **દ્રુત એકતાલ (માત્રા–12),** **ખંડ–6 (2 માત્રાના)**

તાલી સંખ્યા – 4 તાલીની માત્રા (1–5–9–11 માત્રા પર)

ખાલી સંખ્યા – 2 ખાલીની માત્રા (3–7 માત્રા પર)

જાતિ–ચતુસ્ર બાજ–બંધબાજ–આ તાલ મધ્યલયમાં વપરાય છે.

માત્રા	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	1
બોલ	ધીં	ધીં	ધા	ત્રક	તૂં	ના	ક	ત્તા	ધા	ત્રક	ધીં	ના	ધીં
ચિહ્ન	X		0		2		0		3		4		X

2. તાલ–તેવરા **માત્રા–7**

ખંડ – 3 (3–2–2 માત્રાના), જાતિ–તિસ્ર

તાલી સંખ્યા–3 તાલીની માત્રા (1–4–6 માત્રા પર), ખાલીની સંખ્યા–નથી

જાતિ - તિસ્ર બાજ - ખુલ્લો બાજ

માત્રા	1	2	3	4	5	6	7	1
બોલ	ધા	દિં	તા	કિટ	તક	ગદી	ગન	ધા
ચિહ્ન	X			2		3		X

3. તાલ–ઝુમરા માત્રા–14, ખંડ–4 (3–4–3–4 માત્રાના)

તાલી સંખ્યા–3 તાલીની માત્રા (1–4–11 માત્રા પર) – જાતિ–તિસ્ર

ખાલી સંખ્યા–1 ખાલીની માત્રા (8 માત્રા પર) બાજ–બંધ

જાતિ - તિસ્ર બાજ - બંધબાજ

માત્રા	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14
બોલ	ધીં	ધા	તિરકિટ	ધીં	ધીં	ધાગે	તિરકિટ	તીં	તા	તિરકિટ	ધીં	ધીં	ધાગે	તિરકિટ
ચિહ્ન	X			2				0			3			

(બ) તાલનો દુગુન લય

(1) ચૌતાલ માત્રા–12, ખંડ–6 (2 માત્રાના) ખુલ્લો બાજ–ચતુસ્ર જાતિ

તાલી સંખ્યા–4 તાલીની માત્રા (1–5–9–11 માત્રા પર)

ખાલી સંખ્યા–2 ખાલીની માત્રા (3–7 માત્રા પર)

	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	1
	ધા	ધા	દીં	તા	કિટ	ધા	દીં	તા	કિટ	તક	ગદી	ગન	ધા
	X		0		2		0		3		4		X
દુગુન	1 2	3 4	5 6	7 8	9 10	11 12	1 2	3 4	5 6	7 8	9 10	11 12	1
	ધાધા	દીંતા	કિટધા	દીંતા	કિટતક	ગદીગન	ધાધા	દીંતા	કિટધા	દીંતા	કિટતક	ગદીગન	ધા
	X		0		2		0		3		4		X

(2) ત્રિતાલ માત્રા–16, ખંડ–4 4–4 માત્રાના)

તાલી સંખ્યા–3 (1–5–13 માત્રા પર) ખાલી સંખ્યા–1 ખાલીની માત્રા–9

જાતિ -ચતુસ્ર બાજ - બંધબાજ

	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	14	16	1
	ધા	ધીં	ધીં	ધા	ધા	ધીં	ધીં	ધા	ધા	તીં	તીં	તા	તા	ધીં	ધીં	ધા	ધા
	X				2				0				3				X
દુગુન	1 2	3 4	5 6	7 8	9 10	11 12	13 14	15 16	1 2	3 4	5 6	7 8	9 10	11 12	13 14	15 16	1
	ધાધીં	ધીંધા	ધાધીં	ધીંધા	ધાતીં	તીંતા	તાધીં	ધીંધા	ધાધીં	ધાધીં	ધાધીં	ધીંધા	ધાતીં	તીંતા	તાધીં	ધીંધા	ધા
	X				2				0				3				X

(3) એકતાલ માત્રા–12, ખંડ–6 (2માત્રાના)

તાલી સંખ્યા–4 (1–5–9–11 માત્રા પર) ખાલી–2 (3–7 માત્રા પર)

જાતિ - ચતુસ્ર બાજ - બંધબાજ

	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	1
	ધીં	ધીં	ધા	ત્રક	તૂં	ના	ક	ત્તા	ધા	ત્રક	ધીં	ના	ધીં
	X		0		2		0		3		4		X
દુગુન	1 2	3 4	5 6	7 8	9 10	11 12	1 2	3 4	5 6	7 8	9 10	11 12	1
	ધીંધીં	ધાત્રક	તૂંના	કત્તા	ધાત્રક	ધીંના	ધીંધીં	ધાત્રક	તૂંના	કત્તા	ધાત્રક	ધીંના	ધીં
	X		0		2		0		3		4		X

(4) દાદરા માત્રા–6, ખંડ–2 (3 માત્રાના)

તાલી–1 (1 માત્રા પર) ખાલી–1 (4 માત્રા પર)

જાતિ - તિસ્રા બાજ - બંધબાજ

	1	2	3	4	5	6	1
	ધા	ધીં	ના	ધા	તીં	ના	ધા
	X			0			X
દુગુન	12	3 4	5 6	1 2	3 4	5 6	1
	ધાધીં	નાધા	તીંના	ધાધીં	નાધા	તીંના	ધા
	X			0			X

સ્વાધ્યાય

1. નીચેના પ્રશ્નોના જવાબ લખો :

(1) તાલ–એકતાલમાં તાલીની સંખ્યા કેટલી અને કઈ કઈ માત્રા પર આવે છે ?

(2) તાલ તેવરાની માત્રા કેટલી ?

(3) તાલ ઝુમરામાં ખાલીની સંખ્યા કેટલી અને કઈ કઈ માત્રા પર આવે છે ?

(4) તાલ તેવરાનો બાજ કયો ?

(5) દુગુન એટલે શું ?

(6) તબલા પર વગાડાતાં તાલના શબ્દોને શું કહે છે ?

2. જોડકાં બનાવો :

અ	બ
(1) તેવરા	(1) 6 માત્રા
(2) ઝુમરા	(2) 12 માત્રા
(3) એકતાલ/ ચૌતાલ	(3) 16 માત્રા
(4) દાદરા	(4) 14 માત્રા
(5) ત્રિતાલ	(5) 7 માત્રા

3. ખાલી જગ્યા પૂરો :

(1) તાલ તેવરાની માત્રા .... છે.

(2) તાલ એકતાલના ખંડ .... છે.

(3) તાલ ત્રિતાલમાં ખાલી .... માત્રા પર આવે છે.

(4) તાલ દાદરામાં તાલી .... માત્રા પર આવે છે.

(5) તાલ ચૌતાલ .... બાજનો તાલ છે.

(6) 14 માત્રાવાળો તાલ .... છે.

•

4	ગીતપ્રકારો

પ્રસ્તાવના

ગરવી ગુજરાતની ધરા પર અનેક શ્રેષ્ઠ કવિઓએ જન્મ લઈ અનેક ઉત્કૃષ્ટ કૃતિઓનું સર્જન કર્યું છે. શિક્ષક અને વિદ્યાર્થી વચ્ચે વિદ્યારૂપ સેતુ બાંધી ગુજરાતી ભાષાની રચનાઓનું સ્વરાંકન કરી ભાષાને ઉન્નત શિખરે પહોંચાડવાનું કાર્ય કર્યું છે.

વિદ્યાર્થી શાળા કક્ષાએ પોતાના શિક્ષણકાળ દરમિયાન ઉત્કૃષ્ટ કવિઓ દ્વારા રચિત ઋતુગીત, પ્રકૃતિગીત, દેશભક્તિગીત, કથાગીત, કાવ્યગીત, ગરબીનું શ્રવણ કે શિક્ષણ પ્રાપ્ત કરી પોતાની સુષુપ્ત શક્તિઓને ખીલવવા પ્રયત્નશીલ રહે છે.

વિદ્યાર્થીઓમાં રહેલી સુષુપ્તશક્તિને યોગ્ય દિશા મળી રહે તેવા ગીતોને પ્રગટ કરવાનો આ એકમનો હેતુ છે.

મંગલમ્

નાહં વસામિ વૈકુણ્ઠે યોગીનાં હૃદયે ન ચ ।
મદ્‌ભક્તા યત્ર ગાયન્તિ તત્ર તિષ્ઠામિ નારદ ॥1॥

ૐ સહ નાવવતુ । સહ નૌ ભુનક્તુ । સહવીર્યં
કરવાવહૈ । તેજસ્વિનાવધીતમસ્તુ । મા વિદ્વિષાવહૈ
ૐ શાન્તિઃ શાન્તિઃ શાન્તિઃ । ॥2॥

ૐ કારં બિન્દુસંયુક્તં નિત્યં ધ્યાયન્તિ યોગિનઃ ।
કામદં મોક્ષદં ચૈવ ૐ કારાય નમો નમઃ ॥3॥

(ભાવાનુવાદ)

(1) ઈશ્વર કહે છે– હે નારદ ! હું નથી વૈકુંઠમાં રહેતો કે નથી યોગીઓના હૃદયમાં. હું તો જ્યાં મારા ભક્તો ગુણગાન કરે છે ત્યાં જ રહું છું.

(2) અમારા બંનેનું સાથે રક્ષણ કરો. અમે બંને સાથે ભોગવીએ. અમે બંને સાથે પરાક્રમ કરીએ. અમારા બંનેનો અભ્યાસ તેજસ્વી બનો. અમે બંને (ક્યારેય પરસ્પર) દ્વેષ ન કરીએ.

(3) જેને 'ૐ' કાર બિન્દુ સંયુક્ત છે. યોગીજનો જેનું નિત્ય ધ્યાન ધરે છે. જે ઇચ્છાપૂર્ણ કરનાર છે. જે મોક્ષ આપનાર છે. તે ૐ કારયુક્ત સંજ્ઞાને નમન કરું છું.

•

સરસ્વતી વંદના

યા કુન્દેન્દુતુષારહારધવલા
યા શુભ્રવસ્ત્રાવૃતા
યા વીણાવરદણ્ડમણ્ડિતકરા
યા શ્વેતપદ્માસના ।
યા બ્રહ્માડચ્યુતશંકરઃ પ્રભુતિભિર્
દેવૈઃ સદા વન્દિતા
સા માં પાતુ સરસ્વતી ભગવતી
નિઃશેષ જાડ્યાપહા ॥

પૂર્ણ ચંદ્ર સમી કાંતિ, દૂધ શાં વસ્ત્ર ઊજળાં,
હાથમાં શોભતી વીણા, આસન શ્વેત પદ્મનાં.
બ્રહ્મા–વિષ્ણુ–મહેશાદિ દેવોય કરતા સ્તુતિ,
દેવી સરસ્વતી વંદુ, વિદ્યા વાણીપ્રદાયિની

•

ગુરુવંદના

ગુરુર્બ્રહ્મા ગુરુર્વિષ્ણુ ગુરુર્દેવો મહેશ્વરઃ ।
ગુરુર્સાક્ષાત્ પરબ્રહ્મ તસ્મૈ શ્રીગુરવે નમઃ ॥1॥
અજ્ઞાનતિમિરાન્ધસ્ય જ્ઞાનાઽજનશલાકયા ।
ચક્ષુરુન્મીલિતં યેન તસ્મૈ શ્રીગુરવે નમઃ ॥2॥

1. ગુરુ જ બ્રહ્મા છે. ગુરુ જ વિષ્ણુ છે. ગુરુ જ મહાદેવ છે. ગુરુ સાક્ષાત્ પરબ્રહ્મ છે. તે શ્રીગુરુને હું નમસ્કાર કરું છું.
2. અજ્ઞાનરૂપી અંધકારથી અંધ બનેલા મનુષ્યના ચક્ષુ જ્ઞાનરૂપી અંજનની સળી વડે જેમણે ખોલી આપ્યા તે સદ્‌ગુરુને નમસ્કાર હો.

•

વિષ્ણુસ્તુતિ

શાન્તાકારં ભુજગશયનં પદ્મનાભં સુરેશં ।
વિશ્વાધારં ગગનસદશં મેઘવર્ણમ્ શુભાંગમ્ ॥
લક્ષ્મીકાન્તમ્ કમલનયનં યોગિભિર્ધ્યાનગમ્યમ્ ।
વંદે વિષ્ણુ ભવભયહરં સર્વ લોકૈક નાથમ્ ॥

•

પ્રાર્થના

અંતર મમ વિકસિત કરો અંતરતર હે !
નિર્મલ કરો, ઉજ્જ્વલ કરો, સુંદર કરો હે...અંતર...

1. જાગ્રત કરો, ઉદ્યત કરો, નિર્ભય કરો હે,
મંગલ કરો, નિરલસ નિઃસંશય કરો હે...અંતર...
2. યુક્ત કરો હે સબાર સંગે, મુક્ત કરો હે બંધ,
સંચાર કરો સકલ કર્મે, શાંત તોમાર છંદ...અંતર..
3. ચરણ–પદ્મે મમ ચિત્ત નિષ્પંદિત કરો હે,
નંદિત કરો, નંદિત કરો, નંદિત કરો હે, અંતર...

– રવીન્દ્રનાથ ટાગોર

•

: પ્રાર્થના :

તેરી આરાધના

તેરી આરાધના કરું (2)
પાપ ક્ષમા કર જીવન દે દે,
દયા કી યાચના કરું. .....તેરી આરાધના કરું.

1. તુ હી મહાન સર્વ શક્તિમાન,
તુ હી હૈ મેરે જીવન કા સંગીત.
હૃદય કે તાર છેડે ઝનકાર,
તેરી આરાધના હૈ મધુર ગીત.
જીવનસે મેરે તુ મહિમા પાયે,
એક હી યાચના કરું.
પાપ ક્ષમા કર જીવન દે દે,
દયા કી યાચના કરું ....તેરી આરાધના કરું.

2. સૃષ્ટિ કે હર એક કણમેં,
છાયા હૈ તેરી હી મહિમા કા રાગ.
પક્ષી ભી કરતે હૈં તેરી પ્રશંસા,
હર પલ સુનાતે હૈં આનંદ કા રાગ.
તેરી હી ભક્તિ મુજે ગ્રહણ હો,
એક હી યાચના કરું,
પાપ ક્ષમા કર જીવન દે દે,
દયા કી યાચના કરું. .....તેરી આરાધના કરું.

•

કાવ્ય

હે મન ! હે મન !

હે મન ! હે મન ! નિત નિત ગાતા રહીએ...(2)
નિત નિત નૃત્યત કરીએ...હે મન હે મન

1. આંખ મીંચીને એકરૂપ થઈ હરિનામ લઈએ...(2)
હૃદયે આનંદે ગીત પરમનાં...(2) નિત નિત ગાતા રહીએ,
હે મન નિત આનંદે રહીએ...હે મન હે મન...

2. આનંદરૂપ છે કૃષ્ણનામ એ, શ્યામનામ લઈ લઈએ...(2)
મન રોમાંચિત ગીત અમૂલાં...(2) નિત નિત ગાતા રહીએ ,
હે મન નિત હસતા રહીએ હે મન હે મન...

3. સ્મિતનો સાગર, હરિકૃપા છે...(2) નિત નિત દેતા રહીએ ,
પરમસુખ આ પ્રેમની ગંગા...(2) નિત નિત ખોબો ધરીએ.

અંતર તમ આનંદ વિભોરે...2 નિત નિત ગાતા રહીએ
હે મન નિત સત્સંગે રહીએ
નિત નિત નૃત્યત રહીએ...હે મન હે મન...(2)

– કવિ - રમેશ પટેલ 'પ્રેમોર્મિ'

•

સ્તુતિ

શ્રીરામચંદ્ર

શ્રીરામચંદ્ર કૃપાલુ ભજમન હરણ ભવભય દારુણમ્
નવકંજ લોચન કંજ મુખ કર કંજ પદકંજારુણમ્

1. કંદર્પ અગણિત અમિતછબી નવ નીલ નીરજ સુન્દરમ્,
પટપીત માનહું તડિત રુચિ શુચિ નૌમી જનક સુતાવરમ્.

2. શિર મુકુટ કુંડલ તિલક ચારુ ઉદાર અંગ વિભૂષણમ્,
આજાનુ ભુજ શર ચાપધર સંગ્રામ જીત ખરદૂષણમ્,

3. ભજ દીનબંધુ દિનેશ દાનવ દૈત્યવંશ નિકંદનમ્,
રઘુનંદ આનંદ કંદ કૌશલચંદ દશરથનંદનમ્.

4. ઇતિ વદતિ તુલસીદાસ શંકર શેષ મુનિ મન રંજનમ્,
મમ હૃદય કુંજ નિવાસ કુરુ કામાદિ ખલદલ ગંજનમ્.

– સંત કવિ - તુલસીદાસ

•

ભક્તિગીત

રામ ને સમરી લે

રામને સમરી લે, પ્રભુને ભજી લે
કોણ જાણે પલ કી, હે રામ...
ખબર નહીં પલ કી, હે મૂરખ, બાત કરે કલ કી.
રામને ભજી લે.

1. સરોવર દેખી આયા એક હંસલા,
પ્યાસ લગી જલ કી,
સુકાઈ ગયું સરોવર, ઊડી ગયો હંસલો,
પ્યાસ રહી જલ કી હે રામ,
ખબર નહીં પલ કી હે મૂરખ બાત કરે કલ કી.
રામને ભજી લે.

2. પાંચ તત્ત્વકા બનાયા પિંજરા,
માટી જંગલ કી,
ધન દૌલત તારું આવે ને જાવે,
છાયા બાદલ કી, હે રામ,
ખબર નહીં પલ કી હે મૂરખ બાત કરે કલ કી.
રામને ભજી લે.

3. મહેલ ને માળિયા, મેડી ને મેહલાત,
માયા મતલબ કી,
ભાઈ–ભત્રીજા તેરા, કુટુંબકબીલા,
સગાઈ સ્વાર્થ કી હે રામ,
ખબર નહીં પલ કી હે મૂરખ બાત કરે કલ કી.
રામને ભજી લે.

4. ભાવ કરીને 'ભણે નરસૈંયો'
આશા દરશન કી,
એકવાર દરશન દ્યોને મુરારી,
આશા અંતર કી હે રામ,
ખબર નહીં પલ કી હે મૂરખ બાત કરે કલ કી.
રામને ભજી લે.

– નરસિંહ મહેતા

•

ભક્તિગીત

આત્માને ઓળખ્યા વિના રે

આત્માને ઓળખ્યા વિના રે,
લખ ચોરાસી નહીં રે મટે હો જી,
ભ્રમણાંને ભાંગ્યા વિના રે, ભવના ફેરા નહીં રે ટળે હો જી...આત્માને

1. કોયલડી ને કાગ રે, રંગે રૂપે એક છે હો જી,
ઈ તો એની વાણી થકી ઓળખાય રે,
લખ ચોરાસી નહીં રે મટે હો જી ...આત્માને

2. હંસલો ને બગલો રે, રંગે રૂપે એક છે હો જી,
ઈ તો એના આહાર થકી ઓળખાય રે....
લખ ચોરાસી નહીં રે મટે હો જી ...આત્માને

3. સતી અને ગણિકા રે, રંગે રૂપે એક છે હો જી,
ઈ તો એની સેવા થકી ઓળખાય રે,
લખ ચોરાસી નહીં રે મટે હો જી ...આત્માને

4. ગુરુના પ્રતાપે રે, બાઈ મીરાં બોલીયા હો જી,
દેજો અમને સંત ચરણમાં વાસ રે,
લખ ચોરાસી નહીં રે મટે હો જી ...આત્માને

– મીરાંબાઈ

•

કાવ્યગાન

ઓધાજી

ઓધાજી વ્હાલાને વઢીને કહેજો
ઓધાજી આજ મારા વ્હાલાને વઢીને કહેજો
માને તો મનાવી લેજો રે...મારા વ્હાલાને

1. મથુરાના રાજા થ્યા છો, ગોવાળોને ભૂલી ગ્યા છો રે,
માનીતિને મૉલે ગ્યા છો રે... (આજ મારા વ્હાલાને)
2. એક વાર ગોકુળ આવો, માતાજીને મોઢે થાઓ
ગાયોને સંભાળી જાઓ રે... (આજ મારા વ્હાલાને)
3. વ્હાલાની મરજીમાં રે'શું, જે જોઈએ તે લાવી દેશું
કુબ્જાને પટરાણી કહેશું રે... (આજ મારા વ્હાલાને)
4. તમે છો ભક્તોના તારણ, એવી અમને હૈયાધારણ રે,
ગુણ ગાય ભગો ચારણ રે ... (આજ મારા વ્હાલાને.)

•

ગીત

ફૂલ કહે ભમરાને

ફૂલ કહે ભમરાને, ભમરો વાત કહે ગુંજનમાં :
માધવ ક્યાંય નથી મધુવનમાં...

1. કાલિંદીનાં જલ પર ઝૂકી, પૂછે કદંમડાળી;
યાદ તને બેસી અહીં વેણુ, વાતા'તા વનમાળી ?
લહર વમળને કહે, વમળ એ વાત સ્મરે સ્પંદનમાં :
માધવ...

2. કોઈ ન માગે દાણ કોઈની, આણ ન વાટે ફરતી,
હવે કોઈ લજ્જાથી હસતાં, રાવ કદી ક્યાં કરતી !
નંદ કહે જશુમતીને, માતા લાલ ઝરે લોચનમાં :
માધવ...

3. શિર પર ગોરસ મટુકી, મારી વાટ ન કેમે ખૂટી;
અબ લગ કંકર એક ન લાગ્યો, ગયાં ભાગ્ય મુજ ફૂટી.
કાળજ કહે આંખોને, આંખો, વાત કહે અંસુઅનમાં : માધવ...

– હરીન્દ્ર દવે

•

ગીત

તમે યાદ આવ્યાં

પાન લીલું જોયું ને તમે યાદ આવ્યાં... (2)
જાણે મોસમનો પહેલો વરસાદ ઝીલ્યો, રા..મ
એક તરણું કોળ્યું ને તમે યાદ આવ્યાં...

1. ક્યાંક પંખી ટહુક્યું ને તમે યાદ આવ્યાં... (2)
જાણે શ્રાવણના આભમાં ઉઘાડ થયો, રા..મ
એક તારો ટમક્યો ને તમે યાદ આવ્યા... (3)

2. જરા ગાગર છલકી ને તમે યાદ આવ્યાં... (2)
જાણે કાંઠા તોડે છે, મ્હેરામણ હો, રા..મ
સહેજ ચાંદની છલકી ને તમે યાદ આવ્યાં.... (3)

3. કોઈ ઠાલું મલક્યું ને તમે યાદ આવ્યાં... (2)
જાણે કાનુડાના મુખમાં બ્રહ્માંડ દીઠું, રા..મ
કોઈ આંખે વળગ્યું ને તમે યાદ આવ્યાં... (3)

4. કોઈ આંગણ અટક્યું ને તમે યાદ આવ્યાં... (2)
જાણે પગરવની દુનિયામાં શોર થયો, રા..મ
એક પગલું ઊપડ્યું ને તમે યાદ આવ્યાં... (3)

– હરીન્દ્ર દવે

•

કથાગીત

ધૂળિયે મારગ

કોણે કીધું ગરીબ છીએ ? કોણે કીધું રાંક ?
કાં ભૂલી જા મન રે ભોળા ! આપણા જુદા આંક.
થોડાક નથી સિક્કા પાસે, થોડીક નથી નોટ,
એમાં તો શું બગડી ગયું ? એમાં તે શી ખોટ ?
ઉપરવાળી બેંક બેઠી છે આપણી માલંમાલ,

આજનું ખાણું આજ આપે ને કાલની વાતો કાલ.
ધૂળિયે મારગ કૈંક મળે જો, આપણા જેવો સાથ,
સુખ દુઃખોની વારતા કે'તા બાથમાં ભીડી બાથ.
ખુલ્લા ખેતર અડખેપડખે, માથે નીલું આભ,
વચ્ચે નાનું ગામડું બેઠું, ક્યાં આવો છે લાભ ?
સોનાની તો સાંકડી ગલી, હેતુ ગણતું હેત;
દોઢિયા માટે દોડતાં એમાં જીવતાં જોને, પ્રેત !
માનવી ભાળી અમથું—અમથું આપણું ફોરે વહાલ;
નોટ ને સિક્કા નાખ નદીમાં, ધૂળિયે મારગ ચાલ !

— મકરન્દ દવે

•

કથાગીત

ભિખારણનું ગીત

ભિખારણ ગીત મઝાનું ગાય,
આંખે ઝળઝળિયાં આવે ને અમૃત કાનોમાં રેડાય,
ભિખારણ ગીત મઝાનું ગાય.
'મારા પરભુ મને મંગાવી આપજે, સોના—રૂપાનાં બેડલાં,
સાથ સૈયર હું તો પાણીએ જાઉં, ઊડે આભે સાળુના છેડલા.'
એના કરમાંહે છે માત્ર,
ભાંગ્યું—તૂટ્યું ભિક્ષાપાત્ર.
એને અંતર બળતી લા'ય;
ઊંડી આંખોમાં દેખાય.
એને કંઠે રમતું ગાણું, એને હૈયે દમતી હાય,
ભિખારણ ગીત મઝાનું ગાય.
'મારા પરભુ મને મંગાવી આપજે અતલસ અંબરનાં ચીર,
પે'રી—ઓઢીને મારે ના'વા જવું છે ગંગા—જમનાને તીર.
એના કમખે સો સો લીરા,
માથે ઊડતા ઓઢણ—ચીરા.
એની લળતી ઢળતી કાય;
કેમે ઢાંકી ના ઢંકાય.
ગાતી ઊંચે ઊંચે સાદે ત્યારે ઘાંટો બેસી જાય.
ભિખારણ ગીત મઝાનું ગાય.
'શરદપૂનમનો ચાંદો પરભુ મારે અંબોડે ગૂંથી તું આપ,
મારે કપાળે ઓલી લાલ લાલ આડશ ઉષાની થાપી તું આપ.'

— ગની દહીંવાલા

•

કાવ્ય

વાંસલડી ડૉટ કોમ

વાંસલડી ડૉટ કોમ, મોરપિચ્છ ડૉટ કોમ, ડૉટ કોમ વૃંદાવન આખું,
કાનજીની વેબસાઇટ એટલી વિશાળ છે કે કયા કયા નામ એમાં રાખું ?

1. ધારો કે મીરાંબાઈ ડૉટ કોમ રાખીએ તો રાધા રિસાય એનું શું ?
વિરહી ગોપીનું ગીત ઍન્ટર કરીએ ને ક્યાંક ફ્લોપી ભીંજાય એનું શું ?
પ્રેમની આ ડિસ્કમાં તો એવી એવી વાનગી કે કોને છોડું ને કોને ચાખું ?

કાનજીની વેબસાઇટ..

2. ગીતાજી ડૉટ કોમ એટલું ઉકેલવામાં ઊકલી ગઈ પંડિતની જાત
જાત બળી જાય છતાં ખ્યાલ ના રહે એ જ માણે આ પૂનમની રાત
તુલસી, કબીર, સુર, નરસૈંયો થઈએ તો ઊકલે છે કંઈક ઝાંખું ઝાંખું.

કાનજીની વેબસાઇટ..

3. એ જ ફક્ત પાસવર્ડ મોકલી શકે છે જેના સ્ક્રીન ઉપર નાચે છે શ્યામ.
એને શું વાઇરસ ભૂંસી શકવાના જેના ચીર પૂરી આપે ઘનશ્યામ ?
ઇન્ટરનેટ ઉપર એ થનગનતો આવે, હું કોઈ દિવસ વિન્ડો ના વાખું.

કાનજીની વેબસાઇટ..

— કૃષ્ણ દવે

•

કાવ્ય

હે જી તાર વીણાના વાગે રે

હે જી તાર વીણાના વાગે રે,
મારા અંતરમાં કોઈ જાગે રે...
ખળખળ વહેતાં ઝરણાં જાણે,
મંજીરા મીરાંનાં વાગે રે......મારાં અંતર

1. ટમ ટમ કરતાં આભના તારા,
કંઈક મુને સમજાવે રે,
આગિયા નાચે મશાલ લઈને,
જાણે નરસૈંયો નાચે રે....મારા અંતર

2. પરોઢ થઈ ને પંખી ટહુકયાં,
કૂકડાએ બાંગ પુકારી રે,
કોણ જગાડે વહેલા પરોઢે,
સંત કબીરા ગાયે રે.......મારા અંતર

3. માંહ્યલો કહેતો જાગો બાળક,
પ્રભાતફેરી આવી રે,
ગીત સાંભળું વૈષ્ણવજનનું,
ગાંધીબાપુ ગાયે રે.......મારા અંતર.

– દિનેશ ઓ. શાહ

•

ગરબી

ઉદ્ધવ નંદનો

ઉદ્ધવ નંદનો છોરો તે ન મેરો થયો જો;
મુને એકલી મૂકીને મથુરા ગયો જો. ઉદ્ધવ.
એને મૂકી જાતાં દયા નવ ઊપજી જો;
મુને ભ્રાંતિ પડી છે એના રૂપની જો. ઉદ્ધવ.
કોઈએ કામણ કર્યું કે ફટકાયા ફરે જો;
કેમ દિલ એનું મુજ ઉપર ના ઠરે જો. ઉદ્ધવ.
ઉદ્ધવ સંદેશો કહીને વહેલા આવજો જો;
સાથે દયાના પ્રીતમને તેડી લાવજો જો. ઉદ્ધવ.

– દયારામ

•

ગરબી

પ્રેમની પીડાને

પ્રેમની પીડા તે કોને કહીએ રે, હો મધુકર, પ્રેમની પીડા તે હો મધુકર.
થાતાં ન જાણી પ્રીત જાતાં પ્રાણ જાયે,
હાથનાં કર્યાં તે વાગ્યાં હઈયેરે, હો મધુકર.
જેને કહીએ તે તો સરવે કહે મૂરખ;
પસ્તાવો પામીને સહી રહીએ રે. હો મધુકર.
ધીખીએ ઢાંક્યાં રાતદિવસ અંતરમાં;
ભૂખ નિદ્રામાં નવ લહિયે રે. હો મધુકર.
હું અહીં દુઃખી ને વહાલો સુખમાંહે માહાલે;
પણ સમોવડ્ય કાંઈ ટહાડાં થઈએ રે. હો મધુકર.
દાઝ્યા ઉપર લૂણ દીધું એ દામોદરે; હો મધુકર.
પેલી સોકલડી સુણીને કાળજ દહિયે રે. હો મધુકર.
અબળાનો અવતાર તે પરાધીન;
રંક કલ્પીયે પણ કહાં જઈએ રે. હો મધુકર.

સ્નેહનો દઝાડો ઘણો મરણ થકી માઠો;
શું કરીએ વાઢ્યાં તેને વહિયે રે. હો મધુકર.
દયાપ્રભુ આવે તો તો સદા સુખ થાયે;
મુને દુઃખ દીધું એ નંદજીને છૈયે રે. હો મધુકર.

— દયારામ

•

ગરબી

મુજમાં શું દીઠું !

હું શું જાણું જે વહાલે મુજમાં શું દીઠું !
વારે વારે સામું ભાળે મુખ લાગે મીઠું.
હું શું જાણું જે.

1. જળ ભરવા જાઉં ત્યારે પૂંઠે પૂંઠે આવે !
વગર બોલાવ્યો વહાલો બેડલું ચઢાવે.
હું શું જાણું જે.

2. વઢું ને તરછોડું તો યે રીસ ન લાવે !
કંઈ કંઈ મશે ઘેર આવીને બોલાવે.
હું શું જાણું જે.

3. દૂર થકી દેખી મને દોડ્યો દોટે આવે,
પોતાની માળા કહાડી, પહેરાવે નાખે મારી કોટે.
હું શું જાણું જે.

4. મને એકલડી દેખે ત્યા મુને પાવલે રે લાગે,
રંક થઈ કાંઈ કાંઈ મારી પાસ માગે.
હું શું જાણું જે.

5. મને જ્યાં જ્યાં જતી જાણે ત્યાં એ આડો આવી ઢૂંકે
બેની દયાનો પ્રીતમ મારી કેડ ન મૂકે !
હું શું જાણું જે.

— દયારામ

•

ગરબી

સોના ઈંઢોણી

સોના ઈંઢોણી રૂપા બેડલું રે,

નાગર ઊભા રહો રંગરસિયા.

પાણીડાં ગઈ'તી તળાવ રે,

નાગર ઊભા રહો રંગરસિયા.

કાંઠે તે કા'ન ઘોડા ખેલવે રે,

નાગર ઊભા રહો રંગરસિયા.

કા'ન મુને ઘડૂલો ચડાવ રે,

નાગર ઊભા રહો રંગરસિયા.

તું છે ગોવાલણી નાર રે,

નાગર ઊભા રહો રંગરસિયા.

કેડ મરડીને ઘડો મેં ભર્યો રે,

નાગર ઊભા રહો રંગરસિયા.

ફાટી મારા સાળુડાની કોર રે,

નાગર ઊભા રહો રંગરસિયા.

ઓ રે દરજીડા વીરા વીનવું રે,

નાગર ઊભા રહો રંગરસિયા.

ટાંક મારા સાળુડાની કોર રે,

નાગર ઊભા રહો રંગરસિયા.

કેડે કેડે તે ઘમ્મર ઘુઘરી રે,

નાગર ઊભા રહો રંગરસિયા.

વનમાં ટહુકે છે ઝીણા મોર રે,

નાગર ઊભા રહો રંગરસિયા.

•

કથાગીત

સુદામો દીઠા શ્રીકૃષ્ણદેવ રે !

સુદામાચરિત્ર

સૂતા સેજ્યાએ અવિનાશ રે,   આઠ પટરાણી છે પાસ રે;
રુક્મિણી તળાંસે પાય રે,   શ્રીવૃંદા ઢોળે વાય રે. 1
ધર્યું દર્પણ ભદ્રાવતી નારી રે,   જાંબુવતીએ ગ્રહી જલધારી રે;
યક્ષકર્દમ સત્યા સેવે રે,   કાલિંદી તે અગર ઉખેવે રે. 2
સ્ત્રીને કહેતા ગયા ભગવાન રેઃ   'પૂજાથાળ કરો સાવધાન રે;
આ હું ભોગવું રાજ્યાસન રે,   તે તો એ બ્રાહ્મણનું પૂન્ય રે. 17
જે નમશે એના ચરણ ઝાલી રે,   તે સહુ—પેં મુજને વહાલી રે;'
તવ સ્ત્રી સહુ પાછી ફરતી રે,   સામગ્રી પૂજાની કરતી રે, 18
કહે માંહોમાંહે વળી : 'બાઈ રે !   કેવા હશે કૃષ્ણજીના ભાઈ રે ?
જેને હશે શામળિયા શું સ્નેહ રે,   હશે કંદર્પ કોટિ તેની દેહ રે.' 19
લેઈ પૂજાના ઉપહાર રે,   ઊભી રહી છે સોળ હજાર રે :
'બાઈ લોચનનું સુખ લીજે રે,   આજ દિયરનું દર્શન કીજે રે.' 20
શુક્જી કહે : સાંભળ રાય રે !   શામળિયોજી મળવાને જાય રે;
છબીલોજી છૂટી ચાલે રે,   મૂકી દોટ તે દીનદયાળે રે. 21
સુદામો દીઠા શ્રીકૃષ્ણદેવ રે,   છૂટ્યાં આંસુ શ્રાવણનેવ રે;
જુએ કૌતુક ચારે વર્ણ રે :   ક્યાં આ વિપ્ર ને ક્યાં અશરણાશર્ણ રે ! 22
જુએ દેવ વિમાને ચડિયા રે,   પ્રભુજી ઋષિને પાયે પડિયા રે.
હરિ ઉઠાડ્યા ગ્રહી હાથે રે,   ઋષિજી લીધા હૈડા સાથે રે. 23
ભુજબંધન વાંસા પૂંઠે રે,   પ્રેમ—આલિંગન નવ છૂટે રે.
પછે મુખ અન્યોઅન્ય જુએ રે,   હરિનાં આંસુ ઋષિજી લુહે રે, 24
તુંબીપાત્ર ઉલાળી લીધું રે,   દાસત્વ દયાળજીએ કીધું રેઃ
'તમે પાવન કીધું આ ગામ રે,   હવે પવિત્ર કરો મમ ધામ રે.' 25
જોઈ હાસ કરે સહુ નારી રે :   'આ શી રૂડી મિત્રાચારી રે !'
ઘણું વાંકાબોલી સત્યભામા રે :   'આ શા ફૂટડા મિત્ર સુદામા રે ! 26
હરિ આને ઊઠી શું ધાયા રે ?   ભલી નાનપણાની માયા રે !
ભલી જોવા સરખી જોડી રે,   હરિને સોંધો, આને રાખોડી રે ! 27
જો બાળક બહાર નીસરશે રે,   તો તો જોઈ કાકાને છળશે રે.'
તવ બોલ્યાં રુક્મિણી રાણી રેઃ   'તમે બોલો છો શું જાણી રે ?' 28

વલણ

શું બોલો છો વિસ્મે થઈ ?   હરિભક્તને ઓળખો નહીં.'
બેસાડ્યા મિત્રને શય્યા ઉપર,   ઢોળે વાય હરિ ઊભા રહી. 29

— પ્રેમાનંદ

કથાગીત

નરસિંહ મહેતાની હુંડી

મારી હૂંડી સ્વીકારો મહારાજ રે શામળા ગિરધારી,
પ્રભુ એક તારો આધાર રે શામળા ગિરધારી,
પ્રહ્લાદની પત રાખવા ધર્યું નરસિંહ રૂપ
સ્થંભ થકી વહાલો પ્રગટિયા, વહાલે માર્યો હરિણાકંશ ભૂપ રે... શામળા.
નીંભાડામાંથી બળતાં ઉગાર્યાં, બિલાડી કેરાં બાળ,
ટીંટોડીના વહાલે ઈંડાં ઉગાર્યાં, હરિ હેતે થયા રખવાળ રે... શામળા.
વાણિયાને વિમાસણ કરીને કર્યો માટીનો ગાર
ખાંડણિયામાં નાખી ખાંડિયો, મરજી પ્રમાણે મહારાજ... શામળા.
રાણાજીને કાગળ મોકલ્યો, મીરાં કારણ મહારાજ
ઝેર ઘોળી મોકલ્યાં તમે ઝેરનાં છો મારણહાર રે... શામળા.
ગંગેળ કેરે કારણે રે ચક્કર ધરિયું હાથ,
સુધન્વાને કારણે રે તમે તેલમાં થયા તત્કાળ રે... શામળા.
શીકે રાજાની માટી છાલે તોળાવી ખાલી કર્યું શરીર
ધર્મ કે કારણે તમે ડોલવા કારણ મહારાજ રે... શામળા.
સાડા ત્રણસો ખોરડા નાગરના જૂનાગઢ મોજાર
તેમાં નથી મારે નોતરું મને નાતે દીધો તિરસ્કાર રે... શામળા.
આ ઝૂંપડી તારા સેવકની જમવા નથી જાર,
બેટાબેટી વળાવિયા, હવે વળાવી ઘરની નાર રે... શામળા.
ગરથ તો મારું ગોપીચંદન વળી તુલસીહેમનો હાર
સાચું ઘરેણું મારો શામળો મારે દોલત છે ઝાંઝપખાજ રે... શામળા.
હું નથી મોટો લખપતિ, હું નથી શેઠ શાહુકાર
નરસિંહ મહેતાની વિનંતી રે, હું નાગરમાં છું કંગાલ રે... શામળા.
શેઠ દ્વારકાપુરી વસે, શામળશા જેનું નામ
હૂંડી લેજો હાથ કર જોડી, પછી બીજું મારે કામ રે... શામળા.
તીરથવાસી ગામમાં ફરે, પૂછે નામ ને ઠામ
ગલીએ ગલીએ ફરી વળ્યા, અહીં નથી શામળશાનું નામ... શામળા.
ધુતારે ધૂર્તવિદ્યા કરી અમને કહેતું હતું આખું ગામ
ઠગારે કરી ઠેકડી રે મળ્યાં પૂર્વજન્મનાં પાપ રે... શામળા.
તીરથવાસી ગામમાં ફરી નીકળ્યા ઝાંપા બહાર,
ત્યારે વા'લે વણિકનું રૂપ લીધું વા'લો તૈયાર થયા તત્કાળ રે... શામળા.
કાને કુંડળ ઝળહળે એના તેજ તણો નહિ પાર
બાંહે બાજુબંધ બેરખા, હરિને હૈયે છે હેમનો હાર રે... શામળા.

હૂંડી લાવો મારા હાથમાં શામળશા મારું નામ
હંમેશાં લખજો હૂંડિયું કે'જો વાણોતર સરખું કામ રે... શામળા
હૂંડી હાથ આપી વાલે પૂરી હૈયાની આશ
નરસિંહ મહેતાના સ્વામી વાલે અખંડ રાખ્યું નામ રે... શામળા
મને કોઈ નથી દરકાર રે શામળા ગિરધારી
મારે શામળા જેવા સરદાર રે શામળા ગિરધારી
તમે શામળિયા લેજો સંભાળ રે શામળા ગિરધારી.

– નરસિંહ મહેતા

•

કથાગીત

આંધળી માનો કાગળ

અમૃત ભરેલું અંતર જેનું, સાગર જેવડું સત,
પૂનમચંદના પાનિયા આગળ ડોશી લખાવતી ખત.
ગગો એનો મુંબઈ કામે, ગીગુભાઈ નાગજી નામે.
લખ્ય કે, માડી ! પાંચ વરસમાં પહોંચી નથી એક પાઈ,
કાગળની એક ચબરખી પણ, તને મળી નથી, ભાઈ !
સમાચાર સાંભળી તારા, રોવું મારે કેટલા દા'ડા ?
ભાણાનો ભાણિયો લખે છે કે, ગીગો રોજ મને ભેળો થાય,
દન આખો જાય દાડિયું ખેંચવા, રાતે હૉટલમાં ખાય.
નિત–નવાં લૂગડાં પ્હેરે, પાણી જેમ પઈસા વેરે.
હૉટલનું ઝાઝું ખાઈશ મા, રાખજે ખરચી-ખૂટનું માપ,
દવાદારૂના દોકડા આપણે કાઢશું કયાંથી, બાપ !
કાયા તારી રાખજે રૂડી, ગરીબની ઈ જ છે મૂડી.
ખોરડું વેચ્યું ને ખેતર વેચ્યું, કૂબામાં કર્યો છે વાસ,
જારનો રોટલો જડે નહિ તે દી' પીઉં છું એકલી છાશ.
તારે પકવાનનું ભાણું, મારે નિત જારનું ખાણું.
દેખતી તે દી' દળણાં–પાણી કરતી ઠામેઠામ,
આંખ વિનાના આંધળાને હવે કોઈ ન આપે કામ.
તારે ગામ વીજળીદીવા મારે આંહીં અંધારાં પીવાં.
લિખિતંગ તારી આંધળી માના વાંચજે ઝાઝા જુહાર,
એકે રહ્યું નથી અંગનું ઢાંકણ, ખૂટી છે કોઠીએ જાર,
હવે નથી જીવવા આરો, આવ્યો ભીખ માગવા વારો.

– ઈન્દુલાલ ગાંધી

•

દેશભક્તિગીત

જહાં ડાલ ડાલ પર

જહાં ડાલ ડાલ પર સોને કી ચિડિયાં કરતી હૈ બસેરા,
વો ભારત દેશ હૈ મેરા....(2)
જહાં સત્ય, અહિંસા ઔર ધર્મ કા પગપગ લગતા ડેરા,
વો ભારત દેશ હૈ મેરા...(2)

યહ ધરતી વહ જહાં ઋષિમુનિ, જપતે પ્રભુ નામ કી માલા,
હરિ ૐ....હરિ ૐ...હરિ ૐ...હરિ ૐ....
જહાં હર બાલક એક મોહન હૈ, ઔર રાધા એક એક બાલા...(2)
જહાં સૂરજ સબ સે પહલે આકર, ડાલે અપના ફેરા... (2)
વો ભારત દેશ હૈ મેરા...

— જહાં ડાલ ડાલ પર.

અલબેલોં કી ઈસ ધરતી કે, ત્યૌહાર ભી હૈ અલબેલે,
કહીં દિવાલી કી ઝગમગ હૈ, હોલી કે કહીં મેલે...(2)
જહાં રાગ-રંગ ઔર હસી-ખુશી કા, ચારોં ઔર હૈ ઘેરા...
વો ભારત દેશ હૈ મેરા... (2)

— જહાં ડાલ ડાલ પર.

જહાં આસમાન સે બાતેં કરતે, મંદિર ઔર શિવાલેં,
કિસી નગર મેં કિસી દ્વાર પર, કોઈ ન તાલા ડાલે...(2)
ઔર પ્રેમ કી બંસી જહાં બજાતા આયે શામસવેરા...
વો ભારત દેશ હૈ મેરા... (2)

— જહાં ડાલ ડાલ પર.

— રાજેન્દ્ર કૃષ્ણ

•

દેશભક્તિગીત

હમારા દેશ

હિન્દોસ્તાં હૈ દેશ હમારા,
જાનસે અપની હમકો પ્યારા,
હિંદુ—મુસ્લિમ, શીખ, ઈસાઈ,
આપસમેં હૈં ભાઈ—ભાઈ... હિન્દોસ્તાં.

ભાઈકો હો ભાઈ પ્યારા,
ઐસા હોગા ચલન હમારા,
એકકે દુઃખમેં સબ હૈ સાથી,
સબ કી ખુશી મેં સબ હો સાથી,
દેશ કા મિલકર કામ કરેંગે,
જગમેં રોશન નામ કરેંગે... હિન્દોસ્તાં.

•

દેશભક્તિગીત

મેરા દેશ મહાન

મેરા દેશ મહાન, મેરા દેશ મહાન
પ્રાણોં સે ભી પ્યારા મુઝ કો, મેરા હિન્દુસ્તાન, મેરા હિન્દુસ્તાન
મેરા દેશ મહાન.

ઈસને મુઝ કો જન્મ દિયા હૈ, ઈસને મુઝ કો પાલા હૈ,
ઈસ કી પૂજા કરતા હૂં મૈં, મેરા યહી શિવાલા હૈ,
અવતારોં કા દેશ યહાં કી, ધરતી સ્વર્ગ સમાન,
ધરતી સ્વર્ગ સમાન, મેરા દેશ મહાન...(2)

ઈસ કે સોને જૈસે દિન હૈં, ચાંદી જૈસી રાતેં હૈં,
શીત ગ્રીષ્મ હૈ સુખદ યહાં કી, મનભાવન બરસાતેં હૈં,
એક તરફ હિમાલા ઊંચા, હોકર પહેરેદાર,
હોકર પહેરેદાર, મેરા દેશ મહાન....(2)

ઈસ કી ખાતિર તનમન અર્પણ કરને કો તૈયાર,
અપને દેશ કા આદર કર મૈં, રખતા હૂં અભિમાન,
મિટ જાકર મૈં સદા રખુંગા, ઊંચા રાષ્ટ્રનિશાન
ઊંચા રાષ્ટ્રનિશાન, મેરા દેશ મહાન....(2)

•

શૌર્યગીત

લાગ્યો કસુંબીનો રંગ

હો રાજ મને લાગ્યો કસુંબીનો રંગ (૨)

જનનીના હૈયામાં પોઢંતા પોઢંતા પીધો કસુંબીનો રંગ;
ધોળાં ધાવણ કેરી ધારાએ ધારાએ પામ્યો કસુંબીનો રંગ; ...હો રાજ

બહેનીને કંઠે નીતરતા હાલરડાંમાં ઘોળ્યો કસુંબીનો રંગ;
ભીષણ રાત્રિ કેરા પહાડોની ત્રાડોએ ચોળ્યો કસુંબીનો રંગ; ....હો રાજ

દુનિયાના વીરોના લીલાં બલિદાનોમાં ભભક્યો કસુંબીનો રંગ;
સાગરને પારે સ્વાધીનતાની કબરોમાં મહેક્યો કસુંબીનો રંગ; ... હો રાજ

ભક્તોના તંબુરથી ટપકેલો મસ્તીભર ચાખ્યો કસુંબીનો રંગ;
વહાલી દિલદારાના પગની મેંદી પરથી ચૂમ્યો કસુંબીનો રંગ; ... હો રાજ

નવલી દુનિયા કેરાં સ્વપ્નોમાં કવિઓએ ગાયો કસુંબીનો રંગ;
મુક્તિને ક્યારે નિજ રકતો રેડણહારે પાયો કસુંબીનો રંગ; ... હો રાજ

પીડિતની આંસુડાધારે—હાહાકારે રેલ્યો કસુંબીનો રંગ;
શહીદોના ધગધગતા નિશ્વાસે નિશ્વાસે સળગ્યો કસુંબીનો રંગ; ... હો રાજ

ધરતીના ભૂખ્યાં કંગાલોને ગાલે છલકાયો કસુંબીનો રંગ;
બિસ્મિલ બેટાઓની માતાને ભાલે મલકાયો કસુંબીનો રંગ; ... હો રાજ

ઘોળી ઘોળી પ્યાલા ભરિયા : રંગીલા હો ! પીજો કસુંબીનો રંગ;
દોરંગા દેખીને ડરિયા; ટેકીલા હો ! લેજો કસુંબીનો રંગ !
હો રાજ મને લાગ્યો કસુંબીનો રંગ.

– ઝવેરચંદ મેઘાણી

•

પ્રાર્થના

જૈસે સૂરજ કી ગરમી સે જલતે હુએ,
તન કો મિલ જાયે તરુવર કી છાયા,
ઐસા હી સુખ મેરે મન કો મિલા હૈ,
મૈં જબ સે શરણ તેરી આયા મેરે રામ..

ભટકા હુઆ મેરા મન થા કોઈ,
મિલ ના રહા થા સહારા
લહરોં સે લડતી હુઈ નાવકો જૈસે
મિલ ના રહા હો કિનારા
ઉસ લડખડાતી હુઈ નાવકો જો કિસીને
કિનારા દિખાયા. ઐસા હી સુખ...

શીતલ બને આગ ચંદન કે જૈસી,
        રાઘવકૃપા હો જો તેરી,
ઉજયાલી પૂનમ કી હો જાયે રાતેં
        જ્યોતિ અમાવસ અંધેરી
યુગ–યુગસે પ્યાસી મરુભૂમિને જૈસે
        સાવન કા સંદેશ પાયા. ઐસા હી સુખ...

જિસ રાહ કી મંઝિલ પે તેરા મિલન હો,
        ઉસ પર કદમ મૈં બઢાઉં
ફૂલો મેં ખારોં મે પતઝડ બહારો મેં.
        મૈં ના કભી ડગમગાઉં
પાની કે પ્યાસે કો તકદીર ને જૈસે,
        જી ભરકે અમૃત પિલાયા. ઐસા હી સુખ..

– રામાનંદ શર્મા

•

રાષ્ટ્રગીત

વંદે માતરમ્

વંદે માતરમ્ વંદે માતરમ્,
સુજલામ્ સુફલામ્, મલયજ શીતલામ્.
શસ્ય શ્યામલાં માતરમ્ વંદે...

શુભ્ર–જ્યોત્સના પુલકિતયામિનીમ્,
ફુલ્લકુસુમિતદ્રુમદલશોભિનીમ્,
સુહાસિનીમ્ સુમધુર ભાષિણીમ્,
સુખદાં, વરદાં, માતરમ્,
વંદે માતરમ્, વંદે માતરમ્.

ભાવાર્થ

[માતાને વંદન. જે ભૂમિનું જલ સારું છે. જે ફળોથી પરિપૂર્ણ છે, મલય પવનથી જે શીતળ છે અને ધાન્યના ખેતરોથી શ્યામરંગી છે એવી ભૂમિમાતાને વંદન. જે દેશની રાત્રિ ઊજળી–ચાંદનીથી પ્રકાશિત રહે છે, અને જે ખીલેલાં પુષ્પગંધ દ્વારા પ્રફુલ્લિત તથા ગીચ વૃક્ષોથી સુશોભિત છે, એ સુંદર હાસ્યવાળી સુમધુર ભાષી, સુખ આપવાવાળી અને વરદાન આપવાવાળી માતાને વંદન, માતાને વંદન.]

– બંકિમચંદ્ર ચટ્ટોપાધ્યાય

•

રાષ્ટ્રગીત

જનગણમન

જનગણમન અધિનાયક જય હે ભારત ભાગ્યવિધાતા
પંજાબ, સિન્ધુ, ગુજરાત, મરાઠા, દ્રાવિડ, ઉત્કલ, બંગ,
વિન્ધ્ય, હિમાચલ, યમુના, ગંગા, ઉચ્છલ જલધિતરંગ,
તવ શુભ નામે જાગે, તવ શુભ આશિષ માંગે,
ગાહે તવ જય ગાથા
જનગણ મંગલદાયક જય હે ભારત ભાગ્યવિધાતા
જય હે, જય હે, જય હે, જય જય જય જય હે.

– રવીન્દ્રનાથ ટાગોર

ભાવાર્થ

હે ભારતના ભાગ્યવિધાતા ! તું આખાય જનસમુદાયના હૃદયનો અધિષ્ઠાતા છે. તારું નામ સાંભળતા પંજાબ, સિંધુ, ગુજરાત, મહારાષ્ટ્ર, દ્રાવિડ, ઉત્કલ અને બંગાળ વગેરે પ્રદેશોનું હૃદય ઊછળી ઊઠે છે. વિન્ધ્ય અને હિમાલયમાં તારા નામનો પડઘો પડે છે. ગંગા અને જમનાના પ્રવાહસંગીતમાં તારું નામ ગૂંજે છે. હિંદ મહાસાગરની લહેરો તારા નામનો મંત્રોચ્ચાર કરે છે. આ સૌ તારા શુભ આશિષ માગે છે અને તારા યશોગાન ગાય છે. જનસમુદાયનું કલ્યાણ કરનાર હે ભારત ભાગ્યવિધાતા ! તારો જય હો ! જય હો ! જય હો !

[આ ગીત ભારતીય રાષ્ટ્રીય કૉંગ્રેસના કલકત્તા ખાતેના અધિવેશનમાં તા. 27 ડિસેમ્બર, 1911ને રોજ સૌ પ્રથમ ગવાયું. 1947ના ઑગસ્ટની 14મીની મધરાતે બંધારણ સભાના ઐતિહાસિક અધિવેશનમાં પણ આ ગીત ગવાયું હતું. 24મી જાન્યુઆરી, 1950માં બંધારણસભાએ એને 'રાષ્ટ્રગીત' તરીકે જાહેર કર્યું.]

નોંધ : આ ગીત સમૂહમાં 48 થી 52 સેકંડની સમયમર્યાદામાં પૂર્ણ થવું જોઈએ.

•

રાગ આધારિત ફિલ્મી ગીતો

રાગ	ગીત	ફિલ્મ	ગાયક	સંગીતકાર
(1) જૌનપુરી	(1) જાયે તો જાયે કહાં	ટેક્ષી ડ્રાઈવર (1954)	લતા મંગેશકર તલત મહેમૂદ	એસ.ડી.બર્મન
	(2) મુઝે ગલે સે લગા	આજ ઔર કલ (1963)	આશા ભોંસલે મહમદ રફી	રવિ
(2) ભીમપલાસી	(1) ઓ નીલે ગગન તલે	બાદશાહ (1946)	હેમંતકુમાર લતા મંગેશકર	શંકર–જયકિશન
	(2) અય અજનબી તુ ભી કહી	દિલસે (1994)	મહાલક્ષ્મી ઐયર ઉદિત નારાયણ	એ.આર. રહેમાન
(3) જયજયવંતી	(1) સુની સુની સાંસકે	લાલપથ્થર (1971)	આશા ભોંસલે	શંકર–જયકિશન
	(2) યે દિલકી લગી	મુગલે આઝમ (1960)	લતામંગેશકર	નૌશાદ
(4) ગૌડસારંગ	(1) અલ્લા તેરો નામ	હમદોનોં (1961)	લતા મંગેશકર	જયદેવ
	(2) કુછ ઔર જમાના	છોટી છોટી બાતેં (1964)	મીનાકપૂર	અનિલ વિશ્વાસ
(5) અડાણા	(1) છમ છમ બાજે રે	જાને–અનજાને (1971)	મન્નાડે	શંકર–જયકિશન
	(2) રાધિકે તૂને બંસરી ચુરાઈ	બેટી બેટે (1964)	મહમદ રફી	શંકર–જયકિશન
(6) શંકરા	(1) દેશ-પરદેશ	દેશ-પરદેશ (1978)	કિશોરકુમાર	રાજેશ રોશન
	(2) બે મુરવ્વત બેવફા	સુશીલા (1963)	મુબારક બેગમ	સી અર્જુન

• • •